Mustafa Kemal Coşkun

Sınıf, Kültür ve Bilinç

Türkiye'de İşçi Sınıfı Kültürü, Sınıf Bilinci ve Gündelik Hayat

dipnot

Sınıf, Kültür ve Bilinç/Mustafa Kemal Coşkun
© Dipnot Yayınları, 2012
Bu kitabın Türkçe yayın hakları Dipnot Yayınları'na aittir.

ISBN: 978-605-4412-79-2
Sertifika No: 14999
Dipnot Yayınları 165
1. Baskı 2013/Ankara

Kapak Resmi: Alexander Millar
Kapak Tasarımı: Ekber Yıldız
Düzelti: Ümit Özger

Baskı Öncesi Hazırlık: Dipnot Bas. Yay. Ltd. Şti.
Baskı: Mattek Matbaacılık Bas. Yay. Tan. Tic. San. Ltd. Şti.
Ağaç İşleri San. Sit. 1354 Cad. 1362 Sok. No: 35
İvedik/ANKARA-Tel: (0312) 433 23 10

Dipnot Yayınları
Selanik Cad. No: 32/24 Kızılay / Ankara
Tel: (0 312) 419 29 32 / Faks: (0 312) 419 25 32
e-posta: dipnotkitabevi@yahoo.com
www.dipnotkitap.com

Mustafa Kemal Coşkun

Sınıf, Kültür ve Bilinç

Türkiye'de İşçi Sınıfı Kültürü, Sınıf Bilinci ve Gündelik Hayat

dipnot yayınları

Daha iyi bir dünyaya inanmak için
binlerce neden var.

Satılmış Tepe ve Mehmet Çavdar'ın
anılarına saygıyla…

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 7

SUNUŞ VE BAZI SORULAR 11

İŞÇİ SINIFI: DENEYİM, GÜNDELİK HAYAT,
KÜLTÜR VE İDEOLOJİ 33

TÜRKİYE'NİN SOSYO-EKONOMİK
YAPISI, KENTLEŞME VE SINIF İLİŞKİLERİ 55
Türkiye'nin Toplumsal Yapısı ve Sınıflar: '80'den Önce 55
Türkiye'nin Toplumsal Yapısı ve Sınıflar: '80'den Sonra 61

MADEN VE TEKSTİL SEKTÖRÜNDE ÜCRETLİ EMEK:
SOSYO-EKONOMİK ÖZELLİKLER 71
Gelir ve Eğitim Düzeyleri 74
Göç, Kentleşme ve Hareketlilik 77

SINIF KÜLTÜRÜNÜN DİZGELERİ 91
İşgücünün Özellikleri, Çalışma Yaşamı ve İşbölümü 91
Gizli Dayanışma, Gizli Direniş 101
Kentsel Toplumsal Yeniden-üretim: Ev, Boş
Zaman ve İşçi Sınıfı Topluluğu 112

BİZ VE ONLAR: SINIF BİLİNCİ VE ÖRGÜTLENME 149
Sınıf 150
Örgütlenme ve Dayanışma 161
Devlet ve Siyasal Eğilimler 186
Milliyetçilik ve İşçiler 199
KADIN İŞÇİLER 211
Çalışma ve İtaat 214
Atölye ya da Fabrika 220
Sınıf, Dayanışma ve Örgütlenme 225
SONSÖZ 233
KAYNAKÇA 239

ÖNSÖZ

Sosyal bilim alanında çalışanların çok iyi bildiği gibi son 30 yıl kültürel politikalar ve kimlik inşası üzerine geliştirilen söylemlerle dolup taşmış, böylece bir taraftan neo-liberal ekonomik politikaların ülkenin her tarafına tam olarak uygulanmasının yolu açılırken, diğer taraftan bu politikalara nesnel çıkarları gereği en etkili muhalefet yapabilecek olan sınıf hareketinin de bittiği ilan edilmiştir. Üstelik aynı yıllarda dünyada bir proleterleşme dalgası yaşanırken... Ne var ki, neo-liberal politikaların olumsuz sonuçları giderek daha fazla hissedilmeye başlandığında işçi ve emekçilerin önemli bir toplumsal muhalefet geliştirebilecekleri düşünülebilir. En azından bu yönde bir takım umutlar olduğunu söylemek mümkün. Tunus ve Mısır'da yaşanan devrimsel süreç de bunun göstergesidir.* Bu çalışmada ulaşılan sonuçlar,

---

* Libya ve Suriye'den bütünüyle farklı olarak Tunus ve Mısır'da yaşananları "devrimsel süreç" olarak adlandırmamın önemli bir nedeni var. Anlaşılacağı üzere Tunus ve Mısır'da yaşananları, kimilerinin yaptığı gibi emperyalizmin Orta Doğu'yu yeniden şekillendirmek için başlattığı ayaklanmalar olarak görmüyorum. Daha çok, neoliberalizmin emekçiler açısından olumsuz etkilerinin fazlasıyla görünür olmasının ardından, 2008 yılında başlayan ekonomik krizin kışkırttığı halk ayaklanmaları olarak görüyorum. Özellikle Tunus'ta yaşananlar, kelimenin tam anlamıyla bir halk ayaklanmasıdır; yani halk kitlelerinin kendiliğinden ayağa kalktığı ve eskisi gibi yaşamak istemediklerini eylemleriyle ortaya koyduğu bir ayaklanma. Bu nedenle de sürecin esas malzemesi, katliama uğramaya hazır insan bedeni olmuştur. Ancak bu, ayak-

toplumsal alanın çözümlenmesinde sınıf nosyonunun hâlâ öneminin devam ettiğini ve ayrıca, Türkiye işçi sınıfından umutlanmak için de birçok nedenin olduğunu gösteriyor. Bu anlamda bu çalışmanın böylesi bir muhalefetin gelişmesine ve bu umudun yeşermesine katkı sunması, yazar için bir mutluluk kaynağı olacaktır.

Kimsenin bir kitap çalışmasını yalnız başına yapamayacağı açıktır. Dolayısıyla elinizdeki bu çalışma da değişik kişi ve kurumların katkısıyla ortaya çıktı. Söylemeye bile gerek yok, çalışmanın tüm eksiklik ve kusurları bana aittir. Bir başarı varsa, bu, çalışmanın ortaya çıkmasında şu ya da bu şekilde katkısı olanlarla ilgilidir.

Doçentlik tez çalışması olarak tasarladığım bu çalışma için TÜBİTAK'tan araştırma projesi desteği aldım. Hem kurum olarak TÜBİTAK'a hem de Sosyal Bilimler Araştırma Grubu'nda çalışan ve projenin zamanında tamamlanmasında büyük katkıları olan TÜBİTAK çalışanlarına teşekkür etmem gerekir.

Araştırma projesine ve alan araştırmalarına katılan arkadaşlarım ve meslektaşlarım Mustafa Berkay Aydın, Mazlum Akın ve Esra Dabağcı'ya hem Zonguldak hem de Bursa'daki çalışmalarından dolayı teşekkür etmek isterim. Bu çalışmanın ortaya çıkmasındaki katkıları gerçekten çok büyük. Projenin çalışma grubunda yer almasa da Bursa'daki alan araştırmasına katılan ve özellikle kadın işçilerle çok verimli görüşmeler yapan Burcu Şentürk'ün de bu çalışmaya katkısını belirtmem gerek. Ayrıca kitapta yer alan görüşme notlarının da tamamı onundur

---

lanmaların başarılı olduğunu/olacağını göstermez. Zira sonucun ne olacağını belirleyen başka türden etkenler de vardır. Her devrimde olduğu gibi Tunus ve Mısır'daki hareketlerin başarısız olma ihtimali de vardır ve bu nedenle devrim değil ama devrimsel süreç demek daha anlamlı olur sanıyorum.

ve bu notların çalışmaya önemli bir katkı olduğunu okuyucu hemen fark edecektir.

Kitap çalışması sırasında zaman zaman sağlıklı yanıtlar üretemediğim sorular ortaya çıktı ve bunları başkalarıyla tartışma ihtiyacı duydum. Gökhan Atılgan'a hem bu soruları tartışmak için bana zaman ayırdığı hem de dikkatimi Daniel Bensaïd ve Bertell Ollman'ın kimi yazılarına çektiği için teşekkür etmeden geçemem.

Çalışmanın kitap haline getirilip basılmasını kabul eden ve yayıma hazırlayan Dipnot Yayınları'ndan Emirali Türkmen'e ne kadar teşekkür etsem azdır.

Alan çalışması sırasında gerek mahalle kahvelerinde, gerek evlerinde, gerekse işyerlerinde bizlerle görüşmeyi kabul eden maden ve tekstil işçilerine en içten teşekkürlerimi belirtmek isterim. Bu çalışmanın asıl "özne"si onlardır ve onlar olmasaydı zaten bu çalışmaya gerek kalmayacaktı. Zonguldak'ta maden işçisi Recep Adıgüzel'in, Bursa'da tekstil işçisi olarak çalışan İlker ve İsmail'in gerek arkadaşlıkları gerekse işçilere ulaşmamız konusundaki yardımları çalışmanın alan araştırması kısmını zamanında tamamlamamızı olanaklı kıldı.

Ve elbette ki, bu çalışmanın yazım sürecinde karşılaştığım bütün sorun, sıkıntı ve strese katlanan, kendi işlerini ve sorunlarını bir tarafa bırakıp benimkilerle uğraşan, desteğini hiçbir zaman esirgemeyen eşim Canan'a şükranlarımı sunmak isterim.

SUNUŞ VE BAZI SORULAR

Hegel'in bahsettiği Minerva'nın baykuşu sadece alacakaranlıkta uçuyorsa, Marx'ın baykuşu yeni tutuşmaya başlayan şafağı müjdelemek için etrafta gezinir, durur.

Bertell Ollman

Tarihler 1830'u gösterdiğinde, sadece Lyon'da ipek dokuma fabrikalarında çalışan kırk bin civarında işçi vardır ve yan kollarda çalışan işçiler de düşünüldüğünde bu sayı yüz kırk bine kadar ulaşır. Kol gücüyle çalışmalarına rağmen, ipek dokumacılığı, "kaslı" işçiler üretmez elbette. Hatta kentin asillerinden birinin dediği üzere "fazlasıyla uyumlu" insanlardır ipek dokuma işçileri: "[onları] tezgâhlarının başına geçmeleri için hiçbir zille uyarmaya gerek yoktur..." (Mason, 2010: 52).

Ama bu durum hep böyle gidecek değildir. Bourbon hanedanının yıkıldığı Temmuz Devrimi'nin ardından üst-orta sınıfların "moda algısı" bütünüyle değişir. İpek fiyatları giderek düşmeye, kimi imalathaneler kapanmaya başlar. Sonuç, her zamanki gibi, büyük işçi kitlelerinin ya işlerini kaybetmesi ya da çok düşük ücretlerle ve çok olumsuz koşullarda çalışmaya zorlanmalarıdır. Lyon'dan tam 180 yıl sonra, Hatay'dan gelen bir Tekel işçisi bu durumu şöyle dile getirecektir: "Hani dedik ya, özelleştirme, özel sektör en ufak bir kriz lafı duysa, krizin K'sini

duysa kriz lafını bırak, hemen işçileri kapı dışarı ediyor öyle değil mi? Bunu daha yakın zamanda gördük" (Coşkun ve Şentürk, 2012). Krize çözüm için ipek imalatçılarının sadece o gün değil, aslında bugün de işçilerin çok iyi bildiği bir reçeteleri vardır: Ücretlerin azaltılması ve çalışma süresinin 18 saate çıkarılması. Lyon İşçileri ise 1786 yılında kabul edilmiş ve kendileri için belirli bir ücreti yasalaştıran *tarif*'in uygulanmasında ısrarcıdır. Patronların bunu kabul etmemesi üzerine, o "kaslı olmayan" "uyumlu" işçiler, *tarif*'i zorla kabul ettirmek için İşçi Komisyonu'nun çağrısına uyarak greve başlar. Dört yüz kadar yevmiyeli işçi tezgâhları durdurmak için sokaklara akın etmiştir. Arkasından kentin dört bir tarafından ipek dokuma işçileri kol kola ve şarkılar söyleyerek tepeden aşağıya yürüyüşe geçer. Fakat üzerlerine ateş eden Ulusal Muhafız Birliğiyle karşı karşıya gelirler. İşçiler böylesi bir durum için hazırlıklı değildir ve silahsızdır, askerleri geri çekilmeye zorlamak için kaldırım taşlarını fırlatırlar. Kentin her yerinde işçiler 'kardeşlerimizi öldürdüler' diye haykırarak sokaklara dökülmüştür. O "uyumlu" işçiler bir anda düzenin en zorlu düşmanı olup çıkıverirler. Anlaşılacağı üzere kimin ne zaman "uyumlu" ne zaman "uyumsuz" olacağı maddi yaşam koşullarına ve işçilerin bunu nasıl deneyimlediklerine bağlıdır.

Küçük bir topluluk, o dönemlerde henüz anarşist bir anlamı olmayan, sadece bir yas sembolü olarak kullanılan siyah bir bayrakla yürümektedir. Lyon işçilerini tüm dünyada ünlendirecek ve asırlar boyu hatırlatacak slogan o bayrağın üstünde yazılıdır: "Çalışarak Yaşamak ya da Savaşarak Ölmek!" Savaş, geride altmış üç ölü ve çok daha fazla yaralı bırakan işçilerin kimi tavizler almasıyla sona ermiştir. Ancak elbette ki önemli olan işçilerin patronlardan kopardıkları birkaç taviz değildir. Bu mücadelenin işçiler açısından daha önemli bir anlamı vardır ve bunu o döneme tanıklık etmiş bir gazeteci şöyle anlatır:

> Kasımdaki zafer Lyon işçilerine, kendileriyle başa çıkılmasını imkânsız kılan bir gurur ve cesaret verdi. Bu, yüzyıllar boyunca atölyelerde en sevilen hikâye olacak, gelenek bu müthiş olayı nesilden nesile aktaracak ve son dokumacı son çırağa hevesle: 'Bizler bir zamanlar ipek fabrikatörlerini ve garnizonu defedip şehri ele geçirdik' diyecekti (Mason, 2010: 62).

Gazetecinin aktardıkları Tokat'tan gelen Tekel işçisi bir kadının söylediklerine ne kadar da benzemektedir:

> Ben ben olarak değil, genel olarak düşünüyorum. Kazanırsak Türkiye'de bir düğüm çözülür. İnsanların güveni gelir. Tekel sigara fabrikası, nasıl '80'lerde mücadele vardı onu konuşuyorsunuz, çocuklarımız torunlarımız da 2010 yılında Tekelciler mücadele edip haklarını almışlar derler. Örnek alırlar (Coşkun ve Şentürk, 2012: 67).

Tam da Marx'ın dediği şeye denk düşer bu: "Bazen işçiler zafer kazanırlar, ama yalnızca bir zaman için. Onların mücadelesinin gerçek değeri, işçilerin giderek genişleyen birliğinde yatar." Lyon ipek dokuma işçileri tüm Avrupa'da meşhur olmuştur. Ama bununla da bitmez, onların mücadelesi sınıf mücadelesinin varlığını ve önemini topluma ve hatta sınıf düşmanlarına çok açık biçimde göstermiştir. Bunun farkına varan, ancak belli ki patronlarının çıkarıyla konuşan Paris'li başka bir gazeteci şunları yazar:

> Lyon ayaklanması önemli bir bilinmeyeni gözler önüne serdi: Şeylere sahip olan ve olmayan sınıflar arasında yaşanan toplumsal çatışma... Toplumu tehdit eden barbarlar Kafkaslar'da ya da Tataristan steplerinde değil; bizim sanayi kentlerimizin varoşlarındadır (Mason, 2010: 63).

İşçileri, aslında tam da doğru biçimde var olan toplumsal düzene başlıca tehdit olarak gösteren Paris'li bu gazetecinin düşünceleri, Blanqui'nin "kurbanlar ilk kez cellat olarak gösterilmiyor" sözlerini hatırlatacaktır.

***

10 Mart 1965 Çarşamba günü, Zonguldak'ın Gelik beldesinde çalışan maden işçileri, kıdem, ehliyet ve liyakat zammının uygun olarak verilmemesi, ayrıca işçilere uygulanan dayak, küfür, baskı üzerine bir direniş başlatırlar. Direniş kısa sürede Karadon, Kilimli, Kozlu ve Asma bölgelerine yayıldı. İşçiler iş bırakır ve ocağa girmeyi reddederler. Ancak işçilerin kent merkezine yürüme isteği engellenir. Bu kez Çaydamar işçileri harekete geçer ve yöneticiler işçilerin arasına girerek onları yatıştırırlar.

Ancak, 11 Mart günü Kozlu'da başlayan bu direniş ertesi gün tüm bölgeye yayılır. İşçileri yatıştırma girişimleri sonuç vermez. O sırada vali ve bir askeri birlik ocağa gelir. Vali, "devletin temsilcisi olarak" geldiğini belirterek işçilerin kurduğu barikatı yarmak ister. İşçiler buna izin vermez ve itiş kakış sırasında vali birkaç darbe alır ve ön taraftaki işçilerden biri inzibatlarca arabaya bindirilerek kaçırılır. İşçiler arkadaşlarını almak için harekete geçerler. Vali, askerlere havaya ateş açılması emrini verir. Askerin ateş açması üzerine işçiler de ellerine geçirdikleri taş ve sopaları fırlatmaya başlar. Ortalık karışır, asker geri çekilirken de ateş devam eder. İki jandarma kurşunu, bir işçinin olay yerinde, diğerinin kaldırıldığı hastanede ölümüne neden olur. Ölenlerden biri Satılmış Tepe, diğeri Mehmet Çavdar isimli iki maden işçisidir. Bunun üzerine jandarma ve polis olay yerinden tamamen çekilir. Olaylar sırasında on işçi mermiyle, 12 asker de taş ve sopalarla yaralanmıştır. O döneme tanıklık etmiş bir gazeteci olay sonrası gözlemlerini şöyle anlatır:

> Barikatı ilk yaran ben oldum. Saat 14: 00 sıralarıydı. Boynumda bir fotoğraf makinesi, ağır ağır tek başıma işçilere doğru gidiyordum. İri-yarı, uzun boylu iki işçi yanıma yaklaştılar ve "nereye?" diye sordular. "Gazeteciyim," dedim. "Gel, gör," dediler... "Gel gör, ne hale soktular bizi!" Sonra eklediler: "resim mi çekeceksin, gel çek." Yerde bir işçi kan-

> lar içinde yatıyordu. Yüzü gözü görünmez bir haldeydi. Ölmüştü. Üzerinde Türk bayrağı vardı... (akt. Kalyoncu, 2005: 269).

Üzüntü ve acı içindeki işçiler cenazelerini vermezler. Bakanlar kurulu olay bölgesine iki jet uçağı gönderir. Alçaktan uçan jetler işçilere beyanname atar. Hükümet Kozlu olaylarının radyodan verilmesini yasaklar (1991 grevinde de aynı yöntem uygulanacaktır). Aynı gün birkaç bakan ve milletvekili Kozlu'ya gelir. İşçilere haklarında hiçbir soruşturma yapılmayacağı güvencesini vererek direnişin sona ermesini sağlarlar (Kalyoncu, 2005: 268-271).

***

Burada andığımız mücadelelerden ilki, Paul Mason'un *Çalışarak Yaşamak, Savaşarak Ölmek* adlı kitabından. Mason'un çalışmasının önemi iki noktada ortaya çıkıyor. Birincisi, sınıf kültürü ve bilincinin oluşumu sırasında sınıf mücadelesinin önemini tarihten verdiği örneklerle görmemizi sağlıyor. Çoğu zaman o kaslı olmayan, uyumlu işçilerin, yani "yanlış bilinç" peçesi altında olduğu düşünülen işçilerin, "deneyim" sayesinde ne tür örgütlenmeler ve mücadeleler geliştirebileceğini gösteriyor. İkincisi, günümüz işçi sınıfından ve mücadelelerinden tanıklıklara başvuruyor: Bir anda kendimizi Çin'in Şenzen şehrinde, genç ve göçmen işçilerden birisi olan ve cep telefonu bataryası üretimi işinde çalışan Dong Zhen-Zhen'in, Hindistan Varanasi'de dokumacılık yapan Vishambar'ın, Bolivya Huanuni'de kalay madeninde çalışan işçilerin ya da olmadı Irak Basra'da Petrol İşçileri Sendikası Genel Sekreteri Hasan Cuma'nın yanında, onların mücadelesinin bizzat içinde buluyoruz. Böylece, bir taraftan Amerika'da, İngiltere'de, Çin'de yıllar önce verilmiş mücadeleleri aktararak işçi sınıfının oluşum sürecini gözler önüne seriyor, diğer taraftan günümüzün Bolivya'sı, Çin'i, Irak'ı Hindistan'ına uzanarak günümüz kapitalizminin yüzyıllar öncesini

aratmayacak biçimde nasıl vahşileştiğinin hikâyesini aktarıyor. Böylece günümüzün küresel işçi sınıfının oluşum ve örgütlenme mücadelesini, bu mücadelenin nasıl şiddetle bastırılmaya çalışıldığını sınıf mücadeleleri ışığında anlamaya çalışıyor.

Aslında sınıfın mücadelesinin ve sınıf bilincinin gelişimini anlamak için belki de o kadar uzaklara gitmeye gerek yok. Kapitalizmin geliştiği her yerde ne derece vahşileştiğini görmek ve buna karşılık işçilerin mücadelesini anlamak için hemen yanı başımızda, Tuzla tersane işçilerine, Zonguldak maden işçilerine, İzmir Aliağa işçilerine, Çorlu'daki kot taşlama işçilerine, deri işçilerine, TEKEL işçilerine ve burada sayamadığım diğer işçilere ve onların mücadelelerine bakmak yeterli. İşte Kozlu işçilerinin mücadelesi ile Lyon işçilerinin direnişi arasındaki benzerliği, yarattığı ortak "kültürü", kapitalizmin yarattığı sömürü sistemi nedeniyle görmemiz kolaylaşıyor. 1830 yılının Lyon işçileri ile 1965 yılının Kozlu işçileri arasındaki "fark", hiç de sanıldığı kadar büyük değildir. Bu örnekleri Mason'un kitabında anlatılanlar ile karşılaştırdığımızda, kapitalizmin girdiği her yerde nasıl bir sömürü yarattığını ve buna karşı verilen mücadeleleri kavramıyoruz sadece, fakat aynı zamanda işçi sınıfının yaşam biçimi ve koşullarının da birbirine ne kadar benzediğini daha net görüyoruz:

> Ancak bir tür tasasız memnuniyetsizlik var ortada; Şenzen şehrinin göbeğinde bir işçi sınıfı mahallesi olan Gangxia West sokaklarında yürürken bunu hissedebilirsiniz. Burada gecekonduları, sokak hayatını ve ara sokaklara doğru ilerlediğinizde küçük atölyeleri görebilirsiniz. Burası, kimi zaman kayıt dışı bir fabrikanın üstündeki zeminle birleştirilip kaynak yapılarak inşa edilmiş bir blokta kırk ailenin yaşadığı on katlı gecekondulardan oluşan kalabalık, betondan bir mahalledir. Şaşırtıcı olan binaların durumu değil, birbirine uzaklığı iki metreden fazla olan binalara nadiren rastlanmasıdır. Binaları bağlayan geçitlerin birçoğunda kollarınızı iki yana

> açarak her iki binaya da dokunabilirsiniz. Karanlık, sokakların kamusal alanın nerede bitip ailelerin özel alanının nerede başladığını söylemeyi güçleştiriyor (Mason, 2010: 22).

Bu alıntıda adı geçen şehir yerine Bursa'yı ve mahalle yerine de tam olarak Bursa şehir merkezinin biraz kuzeyinde yerleşmiş olan Küçük Balıklı mahallesini koyduğumuzda, anlatılanların hepsinin neredeyse birebir aynı olduğu görülecektir: Küçük Balıklı mahallesi, birçoğunun altında genellikle kayıt dışı çalışan tekstil atölyelerinin olduğu, içlerinde çoğunluğu düşük ücretle ve büyük oranda sendikasız ve sigortasız çalışan emekçilerin oturduğu, birbirine değecek kadar yakın olan binalardan oluşan ve kimi yerlerinde en fazla iki kişinin yan yana yürüyebileceği darlıkta sokakları olan bir işçi mahallesidir. Benzerlik sadece bununla da bitmez, örneğin Bursa'daki tekstil işçileri, tıpkı Irak petrol işçileri ya da Londra'nın yeni finans merkezi Canary Warf'ta örgütlenmeye çalışan vasıfsız işçiler gibi herhangi bir örgütlenme mücadelesine giriştiklerinde işten atılmayla tehdit edileceklerdir. Ya da 1889'da Londra limanında çalışan "sıradan" bir işçinin anlattıklarını Ankara Ulus'ta "amele pazarı"ndaki işçilerin koşullarıyla karşılaştırdığımızda arada çok büyük farklar olmadığı görülecektir:

> Hepimiz boydan boya demir parmaklıklarla çevrili bir kulübenin içine tıkıştırılmıştık. Dışarıdaki usta başı veya müteahhit, hayvan pazarlarında gezinen bir satıcı edasıyla bize yaklaşır ve bir iş bulma hevesiyle birbirlerini ezen ve bir günlük iş fırsatı için adeta hayvanlar gibi dövüşen kalabalıktan insan ayıklar ve seçerdi (Mason, 2010: 142).

Elinizdeki bu çalışma, Türkiye'de işçi sınıfına ilişkin bir takım değerlendirmeler ve Türkiye'deki sınıf çalışmaları üzerine bazı sorulardan ortaya çıktı. Nitekim gerek akademik gerekse popüler tartışmalarda genellikle Türkiye'de bir işçi sınıfı kültürünün olmadığı, hatta daha da ileri giden kimi yorumlarda

Türkiye'de işçi sınıfının varlığından bile bahsedilemeyeceği iddia ediliyordu. Bu türden bir yorumda bulunmak elbette ki kolay bir işti, zira "zincirlerini koparmış ve başka bir dünya talep eden güçlü/kaslı" işçi aranıp da bu tür bir işçi tipi bir türlü bulunamayınca, haliyle "Türkiye'de işçi sınıfı yoktur, sınıf kültürü yoktur, sınıf bilinci yoktur" gibi yorumlara ulaşmak kolaylaşıyordu. Aslında eğer aranan işçi tipi bu ise böyle bir sınıfın dünyanın hiçbir yerinde olmadığını baştan söylemek gerekir. Aynı zamanda Türkiye'deki işçilerin henüz olgunlaşmamış bir yarı-proleter sınıf olduğu, kırsal bağlantılara sahip olduğu, bu nedenle de köylülüğe ait nitelikler gösterdiklerine yönelik söylemler de genellikle yukarıdaki iddianın yanında yer alır. Oysa tam da Thompson'ın belirttiği gibi, nasıl ki "... kırsal bellek, sayısız kişisel deneyim yoluyla kentsel çalışan sınıf kültürüne aktarılmaktadır" (2004: 287), pek doğal olarak kentsel çalışan sınıfın kültürü de kırdan gelen yeni işçilere aktarılmaktaydı, elbette ki yine sayısız deneyim yoluyla.

Bu çerçevede yukarıdaki söylemlere itirazla bu çalışmanın ilk iddiası, Türkiye'de —ve dünyanın diğer yerlerinde olduğu gibi— sürekli oluşmakta olan bir işçi sınıfının var olduğuna ve bu sınıfın yine süreç içerisinde kendisine özgü bir sınıf kültürü ve bilinci yaratıyor olduğuna ilişkindir. Yukarıda verdiğim Lyon ipek dokuma işçileri ve Kozlu maden işçileri örneklerinde olduğu gibi, uysal ve itaat eder görünen işçi sınıfı, uygun yer, zaman ve koşullarda süreç içerisinde mücadeleci bir yapı kazanabilir ve bu, Fransa ya da İngiltere için olduğu kadar Türkiye işçi sınıfı için de geçerlidir. Daha ileride de tartışılacağı gibi sınıf kültürü ve sınıf bilinci deneyim ve mücadelelerle sürekli oluşan bir niteliğe sahiptir. Çalışmanın ikinci çıkış noktası da tam da bu noktadan başlar: Türkiye'de sınıf çalışmaları arasında sınıf kültürü ve sınıf bilinci konusundaki çalışmaların oldukça sınırlı olması. Gelişmiş kapitalist ülkelerde araştırmacılar siyaset ve

kültür gibi üstyapısal alanlara da eğilmişlerken, az gelişmiş ülkelerde ise çoğunlukla kapitalizmin gelişmişlik düzeyi, işçi sınıfının niteliği gibi altyapısal unsurlar üzerinde çalışılmıştır. Üçüncü Dünya işçileri, siyasal bir özne ve kültürel bir varlık olarak ancak 1980'li yıllardan sonra tarihsel ve sosyolojik çalışmaların konusu olabilmiştir (Özuğurlu, 2008). Akademik alanda bir takım çalışmalar, yüksek lisans ve doktora tezleri yapılmış olmakla birlikte bu türden çalışmaların artması Türkiye'deki işçi sınıfı kültürünün ve bilincinin anlaşılması açısından oldukça önemlidir.

Şimdi "neden böyle bir çalışma?" sorusuna vereceğimiz yanıt biraz daha şekillenmiş bulunuyor. Birincisi, dünyadaki ve Türkiye'deki ekonomik ve politik gelişmeler göz önüne alındığında sınıfın sonunun geldiği söylemleri bir tarafa, sınıf mücadelesinin gelişme olanaklarının ortaya çıktığını düşünüyorum. Tunus ve Mısır'da olanlar, ekonomik krizin Yunanistan, İspanya, Portekiz gibi ülkelerde yaşanan etkileri tüm dünyada sınıf hareketinin yeniden gelişmeye başladığının/başlayacağının habercisi gibi geliyor bana —daha zayıf biçimlerde bile olsa aslında hep vardı. Bu nedenle toplumsal sınıf sorunsalını toplumsal bilimlerin araştırma gündeminden tasfiye etme çabalarına rağmen, önümüzdeki sürecin, eğer dünyada ve ülkemizde olanları anlamaya çalışıyorsak, tam tersine sınıf sorunsalı üzerine yeniden düşünmeye başlamamıza neden olacağını söylemek yanlış olmaz. Son dönemlerde yapılan çalışmalarda da sınıfı bağımsız bir değişken olarak almaya yönelik eğilimin giderek arttığı da görülecektir.

İkincisi, sınıf bilinci ve kültürünün gelişimini anlamak için bir araç olarak sınıf yapılarının *sadece* objektif ölçütlere göre kurgulanması ve çalışmaların daha çok buna dayandırılması bir eksikliktir. Her toplumda işçi sınıfı kültürü ve sınıf bilincinin, Thompson'un (2004) belirttiği gibi mücadeleden kaynaklanması

muhtemeldir. Dolayısıyla bu sadece yapısal güçleri değil, fakat aynı zamanda kültürel süreçleri de göz önünde tutmak gerektiğini gösterir.[1] Bunlardan birincisi, yukarıda bahsettiğim Lyon işçileri ve Kozlu işçileri örneklerinde görülen işçi hareketleri arasındaki benzerlikleri, ikincisi ise işçi hareketlerinin dil, semboller, vurgular, eğilimler vb. açısından özgüllüklerini ve dahası bu özgüllükler sayesinde tüm dünya işçilerinin tahmin edilenden çok daha fazla ortak noktaları olduğunu kavramamızı sağlar. Tıpkı Marshall Berman'ın vurguladığı gibi:

> Eğer yıllar boyunca yaptığımız çalışmalardan bir şey öğrendiysek, birbirinden farklı biçimlerde gören, konuşan, düşünen ve hisseden, birbirinin farkında olmayan veya birbirinden korkan insanlara, tahmin ettiklerinden çok daha fazla ortak noktaları olduğunu gösterebilmek için daha da ileri gidebilmeli, daha dikkatle bakıp dinlemeli, yüzeyin altındakileri görüp hissedebilmeli, daha geniş bir uzam ve zamanda karşılaştırmalar yapabilmeli, gizli örüntüleri, kuvvetleri ve bağlantıları bulabilmeliyiz. İnsanlara bir tanıma şoku yaşatacak, kendilerini ve birbirlerini tanımalarını sağlayacak ve hayatlarını birleştirecek vizyonlar ve fikirler geliştirebiliriz. Dayanışma ve sınıf bilinci için yapabileceğimiz budur. Ancak... bu hayatlardan koparsak bunu başaramayız. Dünyayı gördükleri, hissettikleri ve yaşadıkları halleriyle insanları nasıl tanıyacağımızı bilemezsek, asla kendilerini tanımalarına ve dünyayı değiştirmelerini sağlamaya yardımcı olamayız. Aynı zamanda sokaktaki tabelaları okumayı bilmezsek, *Kapital*'i okumak işe yaramayacaktır (aktaran, Stokes, 2005: 334).

---

[1] Sınıfın basitçe alışkanlıklardan ya da davranışlardan, kültürel bir statüden ya da prestijden vb. ibaret olduğunu varsayan postmodernist ve postyapısalcı yaklaşımları kabul etmediğimizi belirtmek gerek. Sınıf, hem yaşanmış/yaşanan bir kültür hem de nesnel bir bütünlüktür. Amprik bir kategori olarak nesnel bir varlığa, yaşanma biçimine göre de öznel bir varlığa sahiptir (McLaren ve D'Annibale, 2004: 38).

Bu çalışmada yapısal özellikler de vurgulanmakla birlikte esas olarak ilgimiz sınıf kültürü ve bilinci üzerine olacak. Söz konusu olan sınıf kültürü ve bilinci olduğuna göre, işçi sınıfı kültürü ve bilinci de içinde bulunduğu toplumun genel kültürel özelliklerinden etkilenerek gelişir. Bu anlamda, işçiler ve işçi hareketleri arasındaki ilişkilerin birçoğunun doğası gereği "yapısal" olduğu doğrudur, ama bunlardan bazıları doğası gereği "kültürel"dir (Silver, 2009: 52). Böyle değerlendirildiğinde işçi sınıfının milliyetçiliği ile diyelim küçük burjuvaların ya da orta sınıfların milliyetçiliği arasında bile dağlar kadar fark olduğu görülecektir. Nitekim bilinç oluşumu, içinde bulunulan toplumsal, ekonomik ve kültürel bağlamlardan koparılamaz. Bizim buradaki ilgimiz, yapısal unsurları göz ardı etmeden ama daha çok bu kültürel özellikler ve emekçilerin gündelik yaşamları üzerine olacaktır.

Son olarak vurgulamak istediğim nokta, hâkim sınıf kültürünün anlam ufku dışında sahih bir sınıf kültürü biçiminin varolabilme olanağına ilişkindir. Doğrusu, insanların sınıf ilişkilerinin "bilinçsiz" taşıyıcıları olarak görülmesi bu olanağı ortadan kaldırır. Her ne kadar gündelik hayatta yaptıklarımızın bütünü sistemin temel değerlerinin ve normlarının kabulüne yönelik düzenlenmiş olsa da, yaşanan deneyimler, özellikle de işçi sınıfının deneyimleri bu toplumsal sisteme itirazlar geliştirme olanakları yaratır. Kurumların şeyleştirici özelliklerinin parçalandığı dönemlerde, örneğin kriz zamanlarında, emekçi kesimler için bir toplumun gerçek yapısının ne olduğu daha fazla açıklık kazanır. Hegemonya hiçbir zaman işçi sınıfını hâkim düzen içine tümüyle alamaz; zira bağımlı sınıf kendi ortak kültürünü, kendi toplumsal ilişki biçimlerini, kendi özgün kurumlarını, değerlerini, yaşam biçimlerini de geliştirecektir (Clarke, vd. 1975). Bu anlamda, aslında, şu dışarıda yaşayan insanların, bizim bildiklerini sandığımızdan daha çok şey bildiklerini düşü-

nüyorum —elbette ki belli sınırlar çerçevesinde: Zonguldak madencisi de Bursa tekstil işçisi de hak ettiğinden daha az aldığını, şu ya da bu biçimde bir sömürü altında olduğunu "bilir", ama söz konusu olan artı-değer ise hiçbir şey söyleyemeyebilir.[2] Kolayca fark edilmeyen ama önemli olan kapitalist gerçeklikler, zaman zaman gündelik pratiklerin vargıları aracılığıyla ve bunlar üzerine bilinçli düşünerek kavranır ve böylece gerek maddi gerek ideolojik mücadelenin konusu haline gelir. Bu nedenle Engels, *İngiltere'de İşçi Sınıfının Durumu*'nda şunları söyleyebilmiştir:

> Gereksinim, icadın anasıdır, ama daha da önemlisi, düşünce ve eylemin de anasıdır. Ortalama bir İngiliz işçi, yazmayı geçelim, zorlukla okuyabilmesine rağmen, kendi çıkarının nerede, ülkesinin çıkarının nerede yattığına dair zekice bir anlayışa sahiptir. Aynı zamanda burjuvazinin bencil çıkarlarının nerede yattığını ve orta sınıflardan ne bekleyebileceğini bilir. Yazamayabilir, ama en azından konuşabilir ve halk içinde konuşabilir. Aritmetikte çok iyi olmayabilir, fakat orta sınıfların Tahıl Ticareti Kanunu'nun ilgasını onun üzerine yıkma çabalarını görmek ve bunun hakkından gelmek için ekonomi politiğin olguları hakkında yeterince bilgi sahibidir. Papazların bütün vaazlarına rağmen, manevi işlerle ilgili olarak hala bir biçimde belirsiz olabilir, ama seküler, politik

---

[2] Bunu söylerken işçilerin "bütünün bilgisi"ne ulaştıklarını söylemiyorum. Ancak burada şunu vurgulamam gerekir: Bütünün bilgisine ulaşamama, işçilerin zihinlerinin (misitifikasyon ve şeyleşme süreçlerinden dolayı) gerçekliği baş aşağı çevirmesinden değil, bizzat başaşağı duranın gerçekliğin ta kendisi olması nedeniyledir. "... bireylerin gerçek yaşam koşullarının bilinçli ifadesi hayal ürünü ise, eğer onlar tasarımlarında gerçeği başaşağı ediyorlarsa, bu olay da gene onların sınırlı eylem biçimlerinin ve bundan doğan daracık toplumsal ilişkilerinin bir sonucudur" (Marx ve Engels, 1976: 44). Bunun önemi, değiştirilmesi gerekenin zihinlerin değil, o başaşağı duran gerçeklik olduğunu göstermesinde yatar. Aşağıda bu konuya tekrar değineceğim ancak daha açıklayıcı bir çalışma için, bkz. Atılgan, 2001.

> ve toplumsal problemlerle ilgilenmeye başladığı zaman hiç te aptal değildir (Engels, 1968: 128-29).

Bu anlamda Marksist teori, bireyi ilk elde açıklanmamış bir akıl dışılık, kişilik yokluğu, eşitsizlik, otoritecilik, bürokrasi vesaire "sistemi" içinde yer alan zavallı birisi olarak görmez (Fine ve Saad-Filho, 2008: 43-45). Bu durumda her türlü "yanlış bilinç" ve "yanlış tanıma" söyleminin gözden geçirilmesinde fayda vardır. Zira elimizdeki veriler, işçilerde zayıf bir sınıf bütünlüğü algısı olsa da, kendi sınıfsal çıkarlarından bütünüyle habersiz olmadıklarını göstermektedir. Bir maden işçisinin anılarından, genel seçimlerde işçi arkadaşlarının sosyalist partilerden milletvekili adayı olduğunu öğrenen bir maden işçisinin önce şaşırıp, sonra da ağzından şu sözler döküldüğünü öğreniyoruz:

> İyi iyi, bu işi genişletmek lazım. Biz ancak kazmanın ucunu görebiliyoruz. Çalıştığımız yer dar ama dünya geniş. Genişe kavuşabilmemiz için elbirlik etmemiz lazım. O zaman terör de, ekonominin yokluğu da, hiçbir şey önümüzde duramaz alimallah! Valla duramaz, yeter ki elbirlik olalım (Bozbaş, 2000: 153).

Yukarıdaki sözler, işçinin olan bitenden "bihaber" olmadığını gösteriyor olsa gerek. Dolayısıyla benim bu çalışmadaki temel sorum, kimi yapısalcılar gibi "nasıl oluyor da tahakküm sistemleri toplum üyelerince *bilincine varılmaksızın* kendilerini dayatıyorlar?" sorusu değil; tersine, "nasıl oluyor da toplum üyeleri gündelik pratiklerinde tahakküm sistemlerinin *bilincine varıyorlar* ve ona karşı gizli ya da açık biçimlerde *direniyorlar?*" sorusudur.* Eğer öznenin kültürel inşası kısmen de olsa baskı altına alınmanın bir biçimiyse, buna ilişkin teorik açıklamanın da

---

* Bununla nesnel yapılara odaklanmanın gereksiz olduğunu söylüyor değilim. Sadece yapılara yapılan vurgunun eksikliğini ve yapıların dışındaki etkenlerin göz önüne alınmaması eğilimini vurguluyorum.

en azından kısmen direnme ya da bu baskı altına alınmanın elimine edilmesiyle ilgili olmalıdır. Bu da gerçek insan pratiklerinde, yani hem örgütlenme ve dayanışma hem de gündelik hayat pratiklerinde yatmaktadır. Bu anlamda tıpkı Williams gibi, yapıların zorlamalarına karşı öznenin eylemini vurgulamaya, politik olanla kişisel olanı üst üste bindirmeye özen gösteriyorum (Lecercle, 2008: 743).

Bu sorunlar çerçevesinde çalışmada, Katznelson'un sınıf bilinci ve oluşumu üzerine geliştirdiği yolu kısmen takip edeceğim. Katznelson (1986: 14-20), işçi sınıfı oluşumuyla ilgili çalışmaların izlemesi gereken dört düzey belirler: (1) yapı (kapitalist iktisadi gelişmenin yapısı), (2) yaşam tarzları (işyerinde ve işyeri dışında), (3) eğilimler (ortak çıkarlar, deneyimler ve değerler sistemini paylaşan insanların kendilerini sınıf çıkarları ile ifade etme eğilimi), ve (4) kolektif eylem (eğilimin davranışa dönüşümü). Yukarıda da vurguladığım gibi bu çalışma asıl olarak iki, üç ve dördüncü düzeyleri analiz etme çabasıdır. İlk düzey de zaman zaman analize katılacak elbette, ancak asıl ilgi daha çok diğer düzeyler üzerine olacak.

Zonguldak ve Bursa

Zonguldak, bilindiği gibi maden sektörünün en önemli üretim alanı olduğu bir işçi kenti. Kömür madenleri orta doğuda bulunan en zengin yataklar (Kahveci, 1996: 173). Ülkenin en büyük demir çelik fabrikasının da bu bölgeye kurulması ile bir ağır sanayi bölgesi haline gelmiştir. Ancak son zamanlarda yavaş yavaş dışarıya göç vermeye başlamış, zira devletin uyguladığı politikalar nedeniyle maden sektöründe kamu işletmelerinde çalışan işçi sayısı son 30 yılda 50 binden 10 bine kadar düşmüş. Bunda yan sanayinin de gelişmemiş olmasının ve ulaşım koşullarının olumsuz etkisi de büyük. Nüfus 110 bin civarında. Zonguldak madenlerinin organize bir biçimde işletmeye açılması

1848'de gerçekleşiyor ve ilk yıllarda oldukça olumsuz koşullarda çalışan maden işçilerinin ilk grevi 1908 yılına kadar uzanıyor (Çıladır, 1997: 3). İlk sendika da Maden Kömür Havzası İşçileri Sendikası adı altında 1946 yılında kurulabiliyor ancak (Çıladır, 1997: 29). Maden sektöründe hem küçük hem de daha büyük ve modern üretim yapan işletmeler bulunuyor. Aynı zamanda büyük oranda kamu yatırımlarından oluşmakla beraber özel yatırımların da var olduğu bir alan. Özel sektörde çalışan işçi sayısı 5-6 bine yaklaşıyor. Diğer taraftan son yıllarda kamu madenlerinde de taşeron firmaların kullanıldığı görülüyor. Örneğin yeraltında yapılacak kimi işler taşeronlara devrediliyor. Bu durum elbette kamu işçisi ile taşeron firmada çalışan işçiler arasında önemli farklılıklar ortaya çıkarıyor.

Bursa, Osmanlı döneminden beri hem tekstil sektörünün giderek geliştiği hem de kadın işçilerin yoğun olarak çalıştığı bir kent. İki buçuk milyona yaklaşan nüfusuyla Türkiye'nin 4. büyük şehri olarak Bursa, en eski ve en önemli sanayi şehirlerinden birisi. Emek ve hammadde açısından zengin bir kent olan Bursa, aynı zamanda canlı bir ticaret yapısına sahip (Kaygalak, 2008: 23). Örneğin hazır giyimde ulusal ölçekte yapılan ihracatın %60'ı Bursa'daki tekstil firmaları tarafından yapılıyor.[3] Tarihsel olarak en eski sektör tekstil sektörü olmasına rağmen, 1960'lı yıllardan sonra otomotiv sektörü gelişmiş (Evcimen, vd. 1991: 147) ve son 20-25 yıldır üretim yapısını karakterize eden sektör otomotiv sektörü olmuş (Parlak, 1996: 127). Bunun yanında makine imalat sanayi ve gıda sektörü de Bursa'da gelişmiş sektörler arasında. Ayrıca sanayinin bu derece gelişmiş olması nedeniyle Bursa, dışarıdan çok fazla göç alan bir kent aynı zamanda. Bu durumun ücretli emekle çalışanların artmasına, dolayısıyla da proleterleşmenin yoğunlaşmasına katkı yapması kaçınılmaz. Günümüzde bu işçilerin çoğunluğunu, otomotiv sektörü dışın-

[3] www.btso.org.tr (erişim tarihi: 09.11.2010).

da ve özellikle tekstil sektöründe genellikle düşük ücretli, taşeron işletmelerde çalışan sendikasız işçiler oluşturuyor. Dolayısıyla bir sınıf kültürü ve bilincinin gelişebilme olanaklarını taşıyan eski bir geçmişe sahip. Aynı zamanda kentte hem geleneksel küçük işletmeleri hem de büyük ve modern fabrikaları bir arada bulmak mümkün. Kentin bu yapısı, işçileri bu iki alanda da, yani hem küçük işletmelerde hem de modern fabrikalarda incelemeyi olanaklı kılıyor. Diğer taraftan tekstil sektöründeki kamu yatırımları süreç içerisinde özelleştirildiğinden bugün bütün tekstil işletmeleri özel yatırımlardan oluşuyor.

Araştırmanın Tasarımı ve Yöntem Üzerine

Bu çalışma esas olarak Zonguldak maden işçileri ve Bursa tekstil işçileri ile ilgili. Alan olarak Zonguldak ve Bursa'yı seçmemizin birkaç nedeni var. Bunlardan ilki, işçilerin örgütlülük durumuyla ilgili, zira örgtülülük sınıf kültürünün de bir parçası, ama tek belirleyeni değil. Maden işçilerinin önemli bir kısmı sendika üyesi, oysa Bursa tekstil işçileri arasında sendikalılık düzeyi çok düşük. Göreceğimiz gibi sendika üyesi olmak işçileri sendikanın fikirlerini harfiyen benimsemiş papağanlar yapmaz (Aytekin, 2006: 20); zira maden işçilerinin mücadelelerinin önemli bir kısmı sendikaya karşı verilmiştir. Sendika üyesi olmamak da işçileri doğrudan doğruya işverenin papağanı yapmaz; tekstil işçilerinin zaman zaman verdikleri örgütlenme mücadelesi de bunu gösterir. Ancak işçiler arasındaki sendikal örgütlülüğün yoğunluğu, sınıf bilincinin ve kültürünün gelişimi açısından bir takım farklar yaratıyor olmalıdır. Bunu anlamak için biri yoğun olarak sendika üyesi, diğeri sendikal örgütlülüğün düşük olduğu iki sektörü seçmeyi uygun buldum.

İkincisi, hem maden hem de tekstil işçilerinin her iki şehirde de oldukça uzun bir tarihi vardı. Hatta dokumacılıktan başlanarak düşünülürse Bursa tekstil sektörü Zonguldak maden sektö-

rüne göre çok daha eski bir geçmişe sahipti. Ancak maden işçileri açısından bu uzun tarih, havzada bilinen ilk grev olarak belirtilen 1908 yılından (bkz. Çıladır, 1997: 3) başlayarak önemli mücadelelerle doluydu. Tekstil işçilerinde ise bu mücadele oldukça sınırlıydı. Bu farklılık da çalışmamız açısından önemli bir değişken olarak ele alınabilirdi.

Üçüncüsü, işletme tipinin konumuz açısından ortaya çıkaracağı farklılıklardı. Bu açılardan da her iki sektör önemli farklılıklar sergiliyordu çünkü. Tekstil sektöründeki son özelleştirmelerden sonra artık kamu işletmesi kalmamıştır. Maden sektöründe ise kamu işletmesi hala en fazla işçi çalıştıran işletmedir. Ancak orada da özelleştirmenin etkilerinin giderek arttığını belirtmek gerek. Başlangıçta kaçak işletmelere yasal bir yapı kazandırmak için 1988 yılında *rödövans*[*] uygulaması başlatılmış, bu da ilk özel işletmelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Rödövans, asıl olarak kamu madencilik kuruluşlarının özel firmalara devredilmesi demektir. Şimdilerde kullanılan ikinci bir özelleştirme yolu ise, kamu madenlerinde yapılacak herhangi bir işin özel şirketlere gördürülmesidir. Buna karşılık hâlâ kamu işletmesinin güçlü olması, tekstil işçileriyle önemli farklılıklar yaratabilirdi.

Bu iki kenti ve sektörü seçmemizin son ölçütü, kadın ve erkek işçi istihdamı arasında ortaya çıkan büyük farktı. Maden sektörü neredeyse hiç kadın işçi istihdam etmezken, tekstil sektöründe kadın istihdamı yoğundur. Konumuz açısından iki sektör arasındaki bu farklılık önemli sonuçlar ortaya koyabilirdi. Kaldı ki, kültür ve bilinç üzerine yoğunlaşmış bu çalışmada kadın işçileri çalışmaya dâhil etmemek, neredeyse işçi sınıfının yarısını ihmal etmek anlamına gelecekti.

---

[*] Herhangi bir lisans hakkı sahibinin sahip olduğu hakkı devrettiği firmalardan aldığı maddi karşılık.

Araştırma farklı tekniklerin kullanıldığı üç boyutta gerçekleştirildi. Birinci boyut, niceliksel tekniğin kullanıldığı soru kâğıdı uygulamasıdır ve 500 'ü maden, 500'ü de tekstil sektöründen olmak üzere toplam 1.000 işçiye uygulandı. İkinci boyut, her iki sektörde çalışan işçilerle yapılan derinlemesine görüşmelerden ve mülakatlardan oluşuyor. Soru kâğıdı uygulaması ve görüşmeler bütünüyle her iki şehrin değişik mahallerinde, kahvehanelerde ve zaman zaman işçilerin evlerinde gerçekleştirildi. Anketleri ve görüşmeleri yapabilmek için çalışmaya katılan arkadaşlarımla beraber Zonguldak'ta Kozlu, Çatalağzı ve Amasra ilçelerinde, Kilimli, Armutçuk (Kandilli) ve Gelik beldelerinde, İnağzı, Karadon, Asma ve Dilaver mahallelerinde; Bursa'da Vakıf, Vatan, Altınova, Küçük Balıklı, Yeşilova, Panayır mahalleleri ve çoğunlukla Bulgar göçmeni işçilerin yerleşmiş olduğu Ovaakça köyünde alana çıktık. Ayrıca Bursa'da Kestel Organize Sanayi Bölgesi ile Demirtaş Organize Sanayi Bölgesi'ni dolaşarak işçilerin çalışma yaşamına ilişkin bazı gözlemlerde bulunma şansımız oldu. Çalışmanın üçüncü boyutu, Zonguldak ve Bursa'da maden ve tekstil sektörlerinde örgütlü olan sendika yöneticileriyle ve uzmanlarla gerçekleştirilen görüşmelerden oluşuyor. Araştırmanın kapsamında olmamakla birlikte özellikle Bursa'da birkaç işverenle görüşme olanağı sağladık, ancak bu görüşmeler çalışmanın temel veri kaynağı olarak kullanılmadı. Soru kâğıdı ve görüşmeler, hane halkının demografik yapısına, çalışma yaşamının özelliklerine, gündelik yaşama ve bilinç, dayanışma ve örgütlenmeye ilişkin soruları içeriyordu.

Çalışmada kullanılan yönteme ilişkin birkaç noktaya değinmekte yarar var. Araştırma, işçilerden yana bir tavırla, kısmen de olsa onlarla özdeşleşerek gerçekleşti. Elbette bu noktada, özellikle işçilerle yapılan görüşmelere katılan arkadaşlarım ve ben, dâhil olmak ile mesafeli durmak arasındaki zor yolu bulmaya çalıştık. Zira toplumsal bir durum olarak görülebilecek mülakat deneyimi bağlamsaldır ve aralarındaki güç dengesini

en aza indiren araştırmacı ve katılımcı arasındaki diyalog üzerinden oluşturulur (Mason, 2002). Bu çalışmanın alan araştırması sırasında gerçekleştirilen görüşmeler, araştırmacının epeyce mesafeli bir pozisyonda sorular sorması ve katılımcının cevaplamasının ardından araştırmacının verileriyle alandan ayrılması şeklinde sürdürülmedi, eşitlikçi, katılımcı ve sağlıklı bir bilgi üretimi için katılımcılar ile araştırmacılar arasında diyalog kurulmasına önem verildi.

Toplumu bir laboratuar, toplumsal hayatın gerçek öznelerini "araştırma nesneleri" ve araştırmacıyı da her türlü değerden, toplumsal kurgudan, olaydan ve sorundan bağımsızmış gibi yapay bir "bilgi toplayıcısı" olarak kurgulayan geleneksel bilimsel araştırmalar çerçevesinden bakıldığında bu araştırmanın verilerinin "nesnelliğini" sorgulamak mümkündür. Ancak şunu belirtmekte fayda vardır ki, araştırmacıları değerlerden, toplumsal sorunlardan bağımsız "bilgi avcıları" olarak kodlamanın bizzat kendisi, araştırmacı-katılımcı arasındaki ilişkiye zarar vermesinden ötürü sağlıklı bilgiye ulaşmanın önündeki en büyük engeli oluşturmaktadır. Kaldı ki, özne ile nesneyi ayıran ve gözlemleyenle gözlemlenen şey arasında katı bir ayrım yapılmasını zorlayan bir bilgi teorisine toplumsal bilimler kendilerini uyduramaz (Carr, 2002: 135). Böyle bir araştırmacı kurgusu çerçevesinde "nesnel" olduğu söylenen araştırmacının ulaştığı verilerin, aslında hangi kabuller ve yaklaşımlar çerçevesinde elde edildiği gizli kalır ve bu durum, ulaşılan verilerin güvenilirliği hakkında şüphe uyandırır. Yazılan her yazının, yapılan her araştırmanın aslında araştırdığı konudan çok araştırmacı ve yazarın perspektifi hakkında bilgi sunduğu artık geniş kabul görürken, aslında araştırmacıların kendi konumlarını araştırmalarında açık etmeleri, araştırmaların ve bilimsel çalışmaların güvenilirliğini ve nesnelliğini arttıracak etkiye sahiptir (Letherby, 2003). Doğrusu, biz bu çalışmada, görüştüğümüz bütün işçilere kendi konumumuzu açık ettik. Hatta bizler de birer sendika üyesiydik

ve sendikalarda yaşadığımız deneyimlerimizi onlarla paylaşmakta bir sakınca da görmedik. Böylece araştırmanın kendisi, bilgi toplayan-bilgi veren ilişkisinden çok ortak deneyimlerin ve sorunların tartışıldığı bir görüş alışverişine dönüştü. Bu elbette ki bütünüyle dostça ve eşitlik içinde kurulan bir ilişki olmadı, aramızda her zaman bir mesafe vardı, zira Acker'in de vurguladığı gibi bizi kendilerinden biri olarak görmeleri, araştırmanın bilgi toplama hedefini de manipüle edebilirdi (akt. Wedel, 2001: 54). Ancak eğer nesnellik, araştırmacının "nesnesiyle" kurduğu ilişkide değil fakat olgular ile yorum arasında kurulan ilişkilerin niteliğinde yatıyorsa (Carr, 2002: 136), bu tür bir görüş alış verişinin çalışmanın nesnelliğini bırakalım ortadan kaldırmayı, artırdığını bile söylemek olanaklı görünüyor.

Görüşme Notları

Yeşilova'da daha önce görüştüğümüz Mukadder Abla'nın arkadaşı ile görüştük. "Abla" ile "hanım"ın arasındaki fark ne acaba? Hangisini söylemek daha doğru? Bunun üzerinde biraz daha düşünmem gerekiyor galiba. İlk aklıma gelen şeyler, genellikle çok doğru olmuyor; daha da kötüsü belki de benim o kadar üzerinde düşündüğüm şeyler, kararsız kaldığım şeyler pek önemli olmayabiliyor. Aslında tam tersi doğru olduğu zaman çok daha kötü bir durum. Yani üzerinde düşünmeden geçtiğim, düşünecek kadar bile fark etmediğim noktaların çok önemli olduğunu; hatta karşımdakiyle ilişkimi belirlediğini fark ettiğimde çok kötü oluyor. Yine de dokunmak başka bir şey. Bir sınır oluyor, "abla" ya da "hanım", hiçbir şey kibarlık, kabalık, rahatlık vs., vs., vs. hiçbiri bu sınırın aşılmasına yardımcı olmayabiliyor. O kadar büyük bir fark ki bu çünkü. Benim bakışımdan "anlayışımdan", "sıcaklığımdan" dökülüveriyor, saklamakla bu varlığı inkâr etmek, hem de bu varlığı kendi varlığınla inkâr etmek, bu da somut ve nesnel bir imkânsızlığa tekabül ediveriyor. Farkına varmak an meselesi, yakalarsam tabii ki. Aslında konuşup durduğumuz "sınıf kültürü" böyle bir şey galiba. Benim kendi üzerimde, kendi kimyamda taşıdığım bir şeyden alıyor karşımdaki kadın o kimyayı ve ona göre davranabiliyor. Bu varoluşun kendi sınırlılıkları benim o kişiyle aramda kurduğum sınıra, o aşılmaz sınıra denk düşebiliyor. Ben bu kendi varoluşumun, toplumsal şekillenişimin sonucu olan elimle kolumla o kadına ne yazık ki dokunamıyorum. Dokunabilecek başka bir dili yaratmak ne kadar mümkün?

[Onlara göre] biz onlarla "röportaj" yaptık bugün, başka arkadaşları "çok ayıp ettiler", ne var gelip yarım saat söyleyiverseler iki kelam bir şeyler. Böyle düşünüyorlar. En sıcak, en rahat ısınan odaya aldılar elbette, dışarıdan, Ankara'dan bir anda geliveren "misafirleri". Ve yanında Türk kahvesi. En kolay ısıtılabilecek odada, soba yanıyor. Soba arada bir kapatılıp, arada bir de altına odun atılıyor. Biliyorum, biz yokken o kadar sıcak olmayabilir o odanın içi. Misafirler üşümesin.

Karışık duygular, düşünceler hem ben de hem karşı tarafta, Türkiye'yi, iktidarın insanın evine, beynine girişini, hem kendimden hem karşımdakinden tekrar tekrar okuyuveriyorum. Kendim üzerine daha çok etkili olduğunu görmek biraz canımı acıtıyor. Benim derdim "ötekini" anlamak değil. İlgimi bile çekmiyor ötekini anlamak.

Kendimi ve karşımdakini iki öteki olarak nesneleştirip bu iki kişilik bir cezvede Türkiye'yi, kadınları, insan kimyasını, eşitsizliği, kabullenişini vs. vs. pişirmek istiyorum.

Elbette görüşme yapılırken, fikrimle uyuşmayan o kadar çok şey söyleniyor ki. Örneğin "başımızda adaletli, Hz. Ömer gibi, Ebubekir gibi bir yönetici olması", "Türkiye'de yaşayanın Türk-Müslüman olması" gibi. Bu konuda ne yapacağımı bilemiyorum. Sinir olmuyorum, ben de bıraktığı his asla bu değil, başka türlü, hemen aşmam gereken bir kararsızlık. Karşı gelmeli miyim, kafa mı sallamalıyım? Ama bu kararsız kaldığım mevzunun temeli kesinlikle "aman efendim bir şey söylersem benden etkilenir de başka türlü bir şey olur da, başka cevap verir de gerçek düşüncesine ulaşamam" değil. Zaten niyetim, "doğru bilgi" ye ulaşmak olsa bile, bir kişinin söylediklerimden etkilenip kendi söylediği şeylerde değişiklikler yapması da başka bir bilgi değil mi? Bunu yapamam. Bazen müdahale ediveriyorum tabi ki de, bu doğru bu yanlış üzerinden değil elbette, bir yandan herkesin doğrusu kendine demiyorum, öyle herkese ait olmayan bir doğru çok çok rüyaların, falların konusu olabilir, elbette bu daha değersiz değil ama mevzu başka, paradigma başka. Ben kendimi koymazsam eğer ortaya bir bilgi alıcı bilgi verici olurum ve o cezvedeki kahve telvesi yavan kalır, mayası tutmaz, köpüksüz olur, acemi kahveyi içmek istemiyorum. Ben olmazsam tutmayacak o kahve o cezvede, biliyorum. Ama bir yandan öyle "bilgilendirici abla" olmak bana ters. Ama başka bir yön daha var tabii ki de, hatta iki yön, şimdi geldi aklıma, birincisi samimiyet, ikincisi ise, ifadenin kendisi zaten bir eylem değil mi? Hayat gibi, aşk gibi, mücadele gibi bir yerde çok anlamlı ifadenin bir eylem olması. Bilimi geçiyorum, hiç bir zaman salt hedef olamaz. O halde sırf bilgi almak uğruna, başka zeminleri es geçmenin nasıl bir kıymeti olabilir? Nasıl ki ben bunları yazıyorum görüşmenin hemen ardından, biliyorum ki bizim o cezvedeki kahve pozisyonumuzdan ötürü o kadınlar da başka başka şeyler düşünüyorlar görüşmenin ardından, hiçbir şey aynı kalamaz artık. Uzun mevzu, kesiyorum burada.

Tam çıkmak üzereyiz, Ankara'ya gelirseniz arayınlar, bir daha gelinler. Eğer ki ben bilgi toplayıcı o bilgi vericiyse işimiz bitmedi mi ki, ne gerek var bu laflara, hem de o kadar eminken bu lafların samimiyetinden. Aslında en genel olarak bahsettiğimizde, iki kadın da, kavramları yerine koysunlar ya da koymasınlar, işçilerin bu toplumda çokça ezildiğinin farkında ve bunun patronlarca görülmediğinin de farkında. İşçilerin grevlerinin vs. vs. politik bir anlam taşımadığını sadece hak arama olduğunu düşünüyorlar ama bu da bir şey elbette.

İŞÇİ SINIFI: DENEYİM, GÜNDELİK HAYAT, KÜLTÜR VE İDEOLOJİ[1]

Yemek yeme biçimimizden, giyim tarzımızdan, ev içinde kullandığımız eşyalardan tutun da ayakkabı ya da mobilya alırkenki tercihlerimize kadar gündelik hayatta yapıp ettiklerimizin bütünü var olan toplumsal sistemin temel aldığı değerlerin, normların kabulüne yönelik düzenlenmiştir. Habermas'ın deyişiyle aynı zamanda bir kamusal alan olan salona güzel ve pahalı koltuklar, özel alan olarak düşünülebilecek yatak odamıza ise daha sıradan eşyalar almamız ya da normalde elle yediğimiz bir yemeği başkaları varken çatal bıçak kullanarak yememiz; hayatımızı kendimizin değil başkalarının yönettiğini, bunu da hiç itiraz etmeden kabullendiğimizi gösterir. Okulun müdürü tek başına koskoca bir odada oturur da, okulda çalışan çoğunluğun sıkış tepiş bir öğretmenler odasında bulunması, hatta bu mekânların toplumsal konumlar arasındaki fiziksel uzaklığı ve otoriteyi koruyacak bir biçimde inşa edilmesi garibimize gitmez ve giderek bize hiyerarşik toplumsal ilişkilerin mantığını öğretir, benimsetir. Yani gündelik hayatımız bir hayat tarzını öğretir, benimsetir ve meşrulaştırır ve bu hayat tarzı ister istemez hegemonik gücü elinde bulunduranın çıkarlarına uygun bir hayat

[1] Bu bölümün ilk birkaç paragrafı için, bkz. Coşkun ve Şentürk, 2012.

tarzıdır. Gündelik hayat, siyasal alandaki iktidar ilişkilerini haklılaştırır ve yeniden üretir.

Gündelik hayattaki pratiklerimizin ortaya çıkardığı en önemli sonuç, Marx'ın yabancılaşma ya da Lukasc'ın şeyleşme dediği durum, yani toplumsal rollerin ve kurumların ontolojik bir statü kazanmasından başka bir şey değildir. Böylece sistemin bütün kurumları, bütün statüler ve roller değişmez ve değiştirilemez kendilikler olarak algılanır: Evlenip aile kurmak bir doğa yasası ya da insanın doğasında olan bir şey, piyasa ekonomisi insan fıtratına en uygun sistem ve elbette ki değişmesi/değiştirilmesi mümkün olmayan bir düzen ve doğrusu yaşadığımız hayat, yaşamak için ihtiyaç duyduğumuz üretimin gerçekleştirilmesinde uyguladığımız örgütlenme biçimi vb. olabilecek tek toplumsal hayat, olabilecek tek örgütlenme biçimi olarak sunulur. Ya da başka türden bir örnek vermek gerekirse, şeyleşme, genç bir sosyalist işçiye ya da öğrenciye babasının söylediği şu uyarı cümlesinde yatar: "Bu toplumu sen mi değiştireceksin?"

Toplumu böylesi bir şeyleşme maskesi altından görenler sömürücü ve baskıcı ilişkileri asla görmezler; bu nedenle de bu türden ilişkileri kesinlikle sorgulamazlar. Onlar için böyle gelmiş böylece de gidecektir; çünkü var olan hayat tarzına, sömürüye ve baskıcı ilişkilere bir alternatif üretmek olanaksızdır. Dolayısıyla onlar için dünyayı değiştirmek ve dönüştürmek imkânsızlaşır. Bu türden düşünceleri insanlara öğreten ve benimseten en önemli pratiklerden biri, gündelik hayattan başkası değildir. Kısacası gündelik hayattaki pratikler, toplumsal kurumlarla ilişkiler, bu ilişkilerde yerine getirilen roller şeyleştirir. Marx boş yere "her şey apaçık olsaydı bilime gerek kalmazdı," demeyiştir.

Ne var ki bu durum hep böyle devam etmez; edemez. Zira insanlar, gündelik hayat ya da içinde bulundukları yapılar kendilerine neyi "emrederse" onu yerine getiren pasif birer "ajan",

birer "zavallı" değildir. Kurumların şeyleştirici özelliklerinin parçalandığı dönemlerde, mesela ekonomik kriz zamanlarında, derin yoksulluğun yaşandığı dönemlerde, eşitsizliklerin çok açık ve görünür olduğu zamanlarda, geniş halk yığınları ve emekçi kesimler için bir toplumun gerçek yapısının ne olduğu tam tamına algılanmaya başlanır. Tıpkı bugün Tunus'ta ve Mısır'da, geçmişte ise Rusya'da olduğu gibi. Bu dönemlerin her birinin şeyleştirme ve mistifikasyon biçimleri elbette ki birbirinden farklıdır ancak bunları birbirine benzer kılan, sistemin insanlar için bulanıklaşmış yapısının gün gibi ortaya çıkması; yani artık sömürü ve baskı biçimlerinin şeyleşme maskesinin ardına gizlenmesinin olanaksız olmasından başka bir şey değildir. Gündelik hayat ne kadar şeyleştirici olursa olsun, örneğin toplumsal ve ekonomik kriz dönemleri bu şeyleştirici yapıların parçalandığı bir ana işaret eder. Bu anlar ve yaşanan deneyimler hem sınıf bilincinin hem de bir sınıf kültürünün gelişme olanaklarını ortaya çıkarır. Dolayısıyla gündelik hayat, bir yandan var olan düzenin yarattığı yabancılaşma koşullarına ait kültürün (popüler/tüketim kültürü) toplumsal ilişkilerdeki hâkimiyetini simgelediği için eleştirel yaklaşılması, kapılıp gidilmemesi gereken, diğer yandan da bu hâkimiyetin kırılmaya uğratılması için gereken yaratıcı etkinliği bağrında taşıyan bir olgudur (Doğan, 2007: 96).

Her ne kadar Althusser özne ile nesne ilişkisini araştıran epistemolojileri ideolojik bulup gerçekte böyle bir sorun olmadığını ileri sürse de, gündelik hayatın şeyleştirici özelliği ve buna karşı gelişebilecek direniş biçimlerinin analizi, yapı-özne, altyapı-üstyapı, özne-nesne kavramlarının tartışılmasını gerekli kılar. Nitekim Williams'ın vurguladığı gibi, Marksist bir kültür teorisine ilişkin herhangi bir yaklaşım altyapı ve üstyapı tartışmalarını göz önüne alarak işe başlamak zorundadır (Williams, 1991: 3). Bu nedenle çalışmada öncelikle özne-yapı tartışmaları-

na değinilecek, daha sonra da sınıf kültürüne ilişkin tartışmalardan yola çıkarak bu kavram ile ne anlatılmak istendiği açıklığa kavuşturulacaktır.

Özne-yapı tartışmalarında önemli olan nokta, sınıfın bir yapı mı yoksa özgül bir bilince sahip bir grup olarak mı görüleceğidir. Bu sorun Marksist teoride *praxis* sorununa yaklaşıma ilişkin önemli tartışmalara yol açmıştır. Örneğin Anderson'a göre (2004: 44) yapı-özne ilişkisi Marksist teorinin en önemli sorunsallarından biridir ve Marksizm bu soruna tutarlı bir yanıt üretememiş, buradan da bir yanda ekonomizm, diğer yanda voluntarizm (iradecilik) olmak üzere iki farklı yaklaşım ortaya çıkmıştır. Bu çerçevede kimi yorumcular, klasik Marksist paradigmanın ekonomik bir fenomen olarak sınıf (kendinde sınıf) ile bir bilince sahip sınıf (kendisi için sınıf) arasında bir ayrım yaptığını ileri sürerek (Dunk, 1991: 22) Marksizmin ekonomist bir yaklaşıma sahip olduğunu iddia eder. Bu durumda bir kez işçinin üretim ilişkilerindeki konumu oluşmuşsa işçi sınıfının devrimci bir bilinç geliştireceğine kesin gözüyle bakılır. Bu "teleolojik" görüş, işçi sınıfına özsel bir rol atfeder ve işçi sınıfı bu rolü yerine getirdiği ölçüde gelişkin olarak nitelendirilir. Böylece kapitalist gelişmenin zorunlu sonucu olarak bilinçli bir sınıf ortaya çıkacaktır (Aytekin, 2006: 14).

Oysa Marx'ın *praxis* kavramı çerçevesindeki temel problemi, sömürünün ve bu sömürüden kaynaklanan tahakküm ilişkisinin ortadan kalktığı bir topluma nasıl ulaşılacağı yönündeki tartışmalarla şekillenir. *Praxis*, teori ile pratiğin birliğini, yani düşünce ya da kuramın, eylemin bir sonucu olduğunu ve onun eylem tarafından değiştirilip dönüştürülmesini ifade eder. Bu anlamda Marx, öznelci ya da nesnelci değil, olsa olsa özne ve nesne arasındaki bağı ilişkisel olarak kuran bir düşünürdür. Nitekim *Alman İdeolojisi*'nde şöyle yazar: "Toplumsal yaşam özünde pratiktir. Teoriyi gizemciliğe saptıran bütün giz'ler, ussal çö-

zümlerini, insan pratiğinde ve bu pratiğin anlaşılmasında bulurlar" (Marx-Engels, 1976: 26). Bireyler, uygun maddi koşullar çerçevesinde özne olduklarının bilincine vardıkları ölçüde bunu yapabilirler ve başka bir sınıfa karşı ortak bir savaşım yürütmek zorunluluğuyla bir sınıf oluşturabilirler. Bu anlamda işçilerin sınıf mücadelesi kendisi için bir sınıfı, yani sınıf bilincini yaratır. Ancak işçilerin kendisi için bir sınıf haline gelmesi nesnel koşulların tek başına kendiliğinden geliştirebileceği "doğrusal ve deterministik bir süreç değil; karmaşık, çelişkili ve güçlüklerle dolu bir süreçtir" (Öngen, 2002: 24). Bu çerçevede sınıf bilinci, maddi koşulların kendiliğinden geliştireceği bir süreç olarak değil, işçilerin verili olan maddi koşullar içerisindeki mücadelesiyle gerçekleşen bir süreç olarak algılanır. Dolayısıyla Marx, özne ile yapı arasındaki diyalektik süreci temel aldığı içindir ki, "insanlar tarihlerini kendileri yaparlar, ama kendi keyiflerine, kendi seçtikleri koşullar içinde yapmazlar, doğrudan belirli olan ve geçmişten gelen koşullar içinde yaparlar" (1976: 13) demektedir.

Bu çerçevede Marx için kendinde sınıf, üretim ilişkilerinde yer alan nesnel sınıf konumlarına, kendisi için sınıf ise ortak deneyimlere ve işçilerin ortak çıkarlar çerçevesinde bir araya gelmelerine işaret eder.[2] Dolayısıyla, Marx'ın analizlerinde yapı ile özne arasında sürekli var olan bir ilişkinin temel olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Williams'ın (1991: 4) vurguladığı gibi, insan dışında bir takım yapıların gücüne ya da soyut bir belirleyici bilince dayalı ideoloji anlayışını reddederek Marx, belirlemenin temelini insanın kendi faaliyetlerine dayandırır. Marx için ideoloji, insan zihniyle ya da insanın zihinsel eksikliğiyle ilgili bir şey değildir; o, maddi yaşam sürecinin çelişkilerinden or-

[2] Doğrusu kendinde sınıf ve kendisi için sınıf ayrımını aşamalı bir süreç olarak değil daha çok analitik bir ayrım olarak düşünüyorum. Benzer bir yaklaşım için, bkz. Geniş, 2006.

taya çıkar. Zira gerçekliğin bizzat kendisinde ortaya çıkan baş aşağılık insan bilincindeki baş aşağılığa yol açar. Žižek'in de vurguladığı gibi, metalar, kapitalizm koşullarında insan ilişkilerini belirliyormuş gibi görünmezler; bunu fiilen yaparlar (akt. Atılgan, 2001: 27). Çünkü hâkim ideoloji, bir bilinç manipülasyonu meselesi olmayıp, meta fetişizminin nesnel sonucudur (Bensaid, 2011: 179). Bu anlamda ideolojik baş aşağılığın yok edilmesi, insanların bilincindeki zayıf yanların düzeltilmesiyle gerçekleştirilecek bir mücadele değil; ideolojik formların oluşum imkânlarına karşı yürütülecek devrimci ve pratik bir eleştiriyle mümkündür (Atılgan, 2001: 32). Bu, insanın değiştirilmesi ve dönüştürülmesi neredeyse imkânsız hale getirilmiş yapılar içine sıkıştırılmamış olması demektir. Tam tersine, bu yapılar içerisinde hareket eden öznelerin bu yapıları bizzat kendi pratikleriyle ve deneyimleriyle aşabilecekleri bir şey olduğu anlamına gelir.

Buna karşılık Althusser ve onun takipçisi Poulantzas, yapının özneye göre öncel olan, yani özne tarafından belirlenmeyen yanlarını öne çıkararak yapısalcı bir analiz gerçekleştirdiler. Öncelikle Althusser için teori, pratik tarafından doğrulanan bir şey değildir. Teoriler tarihsel koşullardan bağımsız olarak doğru ya da yanlış olurlar (Eagleton, 1996: 195). Bu türden bir bilim anlayışı, Althusser'in bütünlük anlayışında da şu türden yaklaşımlara neden olur: Toplum, ekonomik, politik ve ideolojik yapıların birçokluğundan oluşur ve bunların hiçbirisi bir merkez oluşturmaz (Swingewood, 1998: 358; Callinicos, 2004: 399). Böylece üstyapıların belirleyiciliğini öne çıkaran Althusser'e göre var olan sistemin yıkılmasını sağlayan şey hukuki-siyasal ve ideolojik üstyapı aracılığıyla sağlanır. Üstyapı kurumları baskı aygıtları ve ideolojik aygıtlar olarak ikiye ayrılır ve bunlardan birincisi zor kullanarak işlerken ikincisi rızaya dayalıdır (Althusser, 2002: 29). Bu anlamda insanlar, toplumsal yapının kendilerine önce-

den hazırladığı rolleri yerine getiren eyleyiciler olarak karşımıza çıkar ama onlar birer "özne" değildirler. Dolayısıyla insan, yapısal bir takım güçlerin taşıyıcısından başka bir şey değildir.

Burada belki Bourdieu tarafından geliştirilen habitus ve yanlış tanıma kavramlarına başvurmak yararlı olabilir. Aslında habitus kavramı, Di Maggio'nun belirttiği gibi, Bourdieu'nün yapı ile bireysel etkinlik arasında ilişki kurmasını sağlayan ve burada ortaya çıkan çelişkiyi aşma çabasının bir ifadesi olan bir tür *deux ex machina* (akt. Swartz, 2011), yani Türkçesi, Hızır aleyhisselamdır. Zira habitus kavramıyla Bourdieu, yapısalcı analizde kendisine pek yer bulamayan fail fikrini bu analiz içine dâhil eder. Bourdieu için davranış herhangi bir kurala uymaz; daha çok stratejiktir, yani çıkara dayalıdır. Bu ise gündelik pratiklerin önemini ortaya çıkarır. Pratik stratejistler olarak aktörler, habitus kavramıyla yapılara bağlanır. Habitus, belli bir durumda yapılması gerekli olan şeye ilişkin bir tür pratiklik duygusu, spordaki deyimiyle "oyunu okumak"tır (Bourdieu, 1995: 45). Habitus kavramı bireysel, hatta kişisel, öznel olanın bile toplumsal ve kolektif olduğunu ortaya koyar. Habitus, toplumsallaşmış bir öznelliktir (Bourdieu ve Wacquant, 2003: 116). Habitus, bireyleri düzene dolaysız itaate yönlendirir. Böylece bireyler temel yaşam koşullarının pratik düzeyde sorgusuz sualsiz kabullenilmesini sağlayarak ekonomik ve toplumsal eşitsizliği meşrulaştırır (Swartz, 2011: 150). Benzer yaşam olasılıklarını içselleştiren bireyler aynı habitusu paylaşırlar. Yukarıda vurguladığımız gibi Bourdieu'ye göre bireylerin bütün eylemleri çıkara dayanır. Ancak habitus aracılığıyla bu çıkar, çıkarsızlık mantığı sanılır. Bu ise yanlış bir algı, "yanlış tanıma"dır. Bu yanlış tanıma söz konusu eylemleri meşrulaştırır, böylece de içinde bulunulan toplumsal düzenin yeniden üretilmesini sağlar. Burada sorun, insanlar çıkar peşinde koşarken bütün bunları bilinçsizce yaptığına dair Bourdieu'nün ulaştığı sonuçtur. Bu durumda karşımıza,

her ne kadar bundan kaçınmaya çalışsa da, yapısalcı denebilecek bir analiz çıkmaktadır. Zira bu tam da Lévi-Straus'un, "insanlar tarihlerini kendileri yaparlar, ama yaptıklarını bilmezler" (Lévi-Strauss, 1958: 31) ifadesine denk düşer. Kaldı ki Bourdieu, örneğin Williams'dan farklı olarak toplumsal dönüşüm ve direniş meseleleriyle çok ilgilenmez; bu nedenle daha çok hegemonyanın nasıl olup da kimlikleri tanımlandırmada ve şekillendirmede bu kadar güçlü olabildiğini tartışır (Dirks, 1994: 16).

Diğer taraftan Lenin, siyasetin, ekonomistlerin savunduğu gibi ekonomik yapıyı doğrudan izlemediğini savunmuş ve bu nedenle de iktisadi mücadele örgütleri ile siyasal mücadele örgütlerinin birbirlerinden ayrı olması gerektiğini ileri sürmüştür (Lenin, 1990: 122-123). Bu yaklaşım Gramsci ve Lukacs gibi izleyiciler tarafından siyasete daha fazla önem verme biçimini almıştır. Böylece örneğin Gramsci, sınıfları ekonomik alandan siyasal alana taşır. Gramsci'ye göre ancak bu yolla işçi sınıfı egemen sınıfın hegemonyasını yıkarak sivil toplum içinde kendi hegemonyasını kurabilir ve Gramsci buna "tarihsel blok" adını verir (Gramsci, 2003: 67). İşçi sınıfının hegemonyasını kurabilmesi ise sadece politik bir süreç değil fakat aynı zamanda ahlaki, entelektüel ve kültürel bir süreçtir (Dunk, 1991: 26). Daha da önemlisi tarihin, öznenin iradesi dışında gelişen, praksisi yok sayan, önceden kesin olarak belirlenmiş bir hat üzerinden gerçekleşen bir olaylar dizisi gibi algılanmasının önünü kesmiş ve devrimci sürecin diyalektik gelişimini gözler önüne sermiştir. Rus devrimini değerlendirdiği bir yazısında bu durum apaçık ortaya çıkar:

> ...Bolşevikler *Kapital*'deki önermelerden bazılarını bir tarafa atıyorlar, onun dinçleştirici/içkin düşüncesini değil... Onlar asla sorgulanmayacak dogmatik sözlerden oluşan katı bir öğreti derlemek için Usta'nın eserlerini kullanmadılar. Onlar Marksist düşünceyi... yaşıyorlar. Bu düşünce, tarihte baskın

> faktör olarak kaba ekonomik olguları değil, tekil insanı, toplumlardaki insanları, birbiriyle ilişki içerisinde olan, birbiriyle sözleşmelere giren, bu sözleşmeler aracılığıyla kolektif/toplumsal bir irade geliştiren; ekonomik olguları anlamaya başlayan, bunlar hakkında hüküm veren ve ekonominin itici gücü oluncaya ve nesnel gerçekliği... yoğuruncaya dek onları kendi iradelerine uyarlayan insanları görür (Gramsci, 2010: 40-41).

Gramsci'nin gerek Marksizm gerekse kültürel kuram üzerindeki etkisinin oldukça önemli olduğu söylenebilir (Williams, 1990). Gramsci'den etkilenenlerden birisi de İngiliz Marksist Tarihçiler çevresinden E.P. Thompson'dır. Sınıf kültürü ve bilinci üzerine odaklanan çalışmaların en etkili olanlarından biri, kuşkusuz E.P. Thompson (2004)'ın *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu* çalışmasıdır. Ne var ki bu çalışma sıklıkla kültürel indirgemeci olduğu yönünde eleştirilmiştir (bkz. Dunk, 1991). Kültürcü bir yaklaşımın yapısal etmenleri bütünüyle dışladığı ve sınıfı diğer kimliklerle eşit düzeyde alelade bir kimlik olarak ele aldığı söylenebilir. Thompson için insanların üretim ilişkilerindeki konumu onların deneyimlerini belirlemekle birlikte, insanın başka insanlarla ortak olarak yaşadığı bu deneyimin kültürel terimlerle ifade edilmesi üretim ilişkilerindeki konumla belirlenmez. Bu nedenle sınıf, sınıf bilinci ve mücadelesinden önce varolamaz, çünkü sınıf oluşumu ile sınıf mücadelesi birbirinden ayrılamaz. Sınıf bir yapı ya da kategori değildir, insan ilişkilerinde gerçekten olan ve oluşumu da gösterilebilen bir şeydir (Thompson, 2004: 39). Bu çerçevede sınıf, ekonomik olduğu kadar kültürel bir formasyondur. Buradan yola çıkarak Thompson, işçi sınıfının oluşumu sürecindeki temel ayrım noktalarını yakalayabilmektedir:

> ... 1790'la 1830 arasındaki dönemin öne çıkan gerçeği, "işçi sınıfı"nın oluşumudur. Bu birinci olarak kendisini sınıf bilin-

> cinin gelişmesinde ortaya koyar: bu, çalışan insanların tüm o çok değişik gruplar arasında bir çıkar özdeşliğinin bilinci olduğu kadar diğer sınıfların çıkarlarına karşı da bir özdeşliktir. Ve ikinci olarak siyasal ve endüstriyel örgütlenmede uygun biçimlerin gelişmesidir. 1832'ye gelindiğinde güçlü temellere dayanan ve kendi bilincine sahip işçi sınıfı kurumları —sendikalar, yardımlaşma dernekleri, eğitimsel ve dinsel hareketler, siyasal örgütler, süreli yayınlar—, entelektüel işçi sınıfı gelenekleri, işçi sınıfı davranış kalıpları ve bir işçi sınıfı duygusu vardı (2004: 249).

E.P. Thompson, Marksist üstyapı kavramını sorgulayarak bu kavramı daima belirlenen olarak görmek yerine kültürün belirleyici bir faktör ya da göreli bir özerklik verilmesi gereken bir kavram olduğunu vurgular. Ne var ki kaba Marksist yorum, altyapı/üstyapı ikiliğinde kültürü bütünüyle üstyapıya, yani bağımlı bir statüye indirger. Ekonomik formasyon kadar sınıfı da kültürle tanımlayarak Thompson, ekonomi, politika ve kültür ya da kültür ve maddi dünya arasındaki bağ üzerinde yoğunlaşmıştır. Thompson'un vurguladığı gibi, normlar, ritüeller ve kültür, yani bir insanın bütün yaşam biçimi "üretim biçiminin" bir parçası olarak görülebilir (Andersen, 1989: 29). Thompson'un çalışmasının bir başka önemli yanı, sınıfı bir ilişki olarak tanımlamasıdır. Ona göre sınıf tarihsel bir fenomendir. Bir yapı ya da kategori değil; insan ilişkilerinde olan ve olduğu gösterilebilen bir şeydir. Sadece sınıf değil, aynı zamanda kültür de ilişki olarak/ilişki bağlamında tanımlanır. Böylece bütün gündelik hayat politik ve ideolojik bir karaktere sahip olarak kavranır. Bu yaklaşımın avantajı, kültürel hegemonyanın ne olduğu ve nasıl işlediği konusunda bir durum tespitine olanak vermesidir. Gramsci'nin belirttiği gibi, hegemonya kültürel alan içinde özel bir sınıfın hâkimiyetiyle ilişkilendirilir (Gramsci, 2003). Yaşanan bir hegemonya daima bir süreçtir; devamlı olarak yenilenmek,

savunulmak zorundadır. Fakat aynı zamanda sürekli olarak sınırlandırılan, değiştirilen ve meydan okunan bir şeydir.

Bu tür bir yaklaşım her bir toplumun tarihsel ve kültürel özgüllüklerinin ihmal edilmesine gerek olmadan ama kültürelciliğe de düşmeden işçi sınıfı tarihini çalışmaya olanak verir (Aytekin, 2006: 22-23). Bu noktada asıl sorun, yapı ve öznenin diyalektik bir ilişki çerçevesinde ele alınması gerekliliğidir. Ne sadece kültürel ya da insan pratiğine dayanan, ne de sadece ekonomist ya da yapıların belirleyiciliğine dayanan, bu ikisini karşılıklı ilişkileri çerçevesinde ele alan bir teoriye ihtiyaç olduğunu söylemek mümkündür. E.P. Thompson'ın yaklaşımının bu türden bir teorinin geliştirilmesine uygun kavramsal araçlar içerdiği söylenebilir.[3]

Bu çerçevede sadece sınıf bilinci değil, fakat sınıf kültürü kavramı da ilişkisel olarak ele alınmalıdır. Dolayısıyla işçi sınıfı kültürü durağan bir bütünlük olarak değil fakat sürekli dönüşümlere uğrayarak gelişen bir olgu olarak düşünülmelidir. Bu noktada sorun, işçi sınıfı kültürünün, bir sınıf kültürü olmak için sınıf bilincine sahip olmak zorunda olup olmaması meselesidir. Bu çalışmada sınıf kültürü kavramını sınıf bilinciyle ilişki içerisinde ele alacağız. Zira sınıf kültürü kavramı ekonomik sınıfların kültürel olarak nasıl yeniden üretilip direndiğinin "kültürel siyaseti" üzerinden sınıf analizine odaklanmanın bir yolu-

---

[3] Genel anlamıyla Thompson'un sınıfa ilişkin değerlendirmelerine katılmakla birlikte bu çalışmada Thompson'un yaklaşımını kullandığımı söyleyemem. Zira bu çalışmada tarihsel bir yaklaşım kullanmıyorum, sınıf bilincinin ve kültürünün gelişimine sadece şimdiki zamandan elde ettiğimiz veriler çerçevesinde bakıyorum. Zaman zaman geçmişe ve değişim sürecine de bakmakla beraber, asıl analiz noktamızı bu oluşturmuyor. Kısacası sınıf kültürü ve bilinci, tarihsel ve sosyolojik araştırmalarla anlaşılabilir ancak ve elinizdeki bu çalışma bunlardan yoğun olarak ikincisini kullanmakla yetiniyor.

dur (Foley, 2007: 272). Bu anlamda önemli olan bir başka nokta, gündelik hayattaki kültürel pratikler sınıfsal çıkarlara işaret ediyorsa ancak o zaman bir sınıf kültüründen bahsedilebileceğidir. Dolayısıyla, diyelim işçilerin yemek yeme biçimi, giyim biçimi, konuşma biçimi, anlattıkları fıkralar, hikâyeler vb. pratikler bir karşıt sınıfa yöneliyor ya da bir direniş olarak karşımıza çıkıyor, hiçbiri değil de en azından sömürüye, eşitsizliğe ve benzerlerine karşı bir öfkeyi dile getiriyorsa, işte o zaman bir sınıf kültüründen bahsetmek anlamlı olabilir. Bu, gündelik yaşam kültürü ile sınıf kültürü arasında da analitik bir ayrım gerektirir. Zira yerde yemek yemek işçilerin gündelik hayatta rutin olarak yaptıkları ve ister istemez maddi yaşam koşullarının sonucu olarak ortaya çıkmış bir gündelik kültür özelliği olabilir.[4] Ancak yerde yemek yemek bir sınıf çıkarına, bir direniş biçimine ya da en azından sömürülüyor olmaya karşı bir öfkeye işaret ediyorsa ya da ettiği müddetçe, doğrusu, bir sınıfın karşıt bir sınıfa karşı giriştiği mücadelenin bir parçası oluyorsa ya da işçiler arasında dayanışmayı geliştiren bir özelliğe sahipse, o zaman bu rutin davranış bir sınıf kültürü olarak görülebilir. Bu çerçevede izlenecek

[4] Bourdieu, çok haklı bir biçimde, profesyonellerin hokeyi mi, tenisi mi yoksa kriketi mi; işçilerin futbolu mu yoksa boksu mu tercih ettikleri sorusunun önemli olmadığını vurgular. Zira önemli olan, tercihlerinin diğer sınıfların tercihleriyle sistemli bir karşıtlık sergilemesidir. Diğer taraftan Bourdieu, bu türden örneklerin üst sınıflar açısından "özgürlük beğenisi"nden, alt sınıflar açısından "zorunluluk beğenisi"nden kaynaklandığını düşünür. Örneğin Bourdieu'nün düşünce biçiminden yola çıkarak söylersek; işçiler, masa almaya paraları yetmediği için değil, şu ya da bu şekilde "mahkûm" oldukları şeye yönelik bir beğeni geliştirdikleri için yerde yemek yerler. Bu doğru olabilir, ancak yine de bu türden davranışlarda bir zorunluluk beğenisi aramak yerine maddi temellerin daha etkili olduğunu düşünüyorum (bu tür bir açıklama için, bkz. Halle, 1991: 246-47). Örneğin işçilerin yaşadıkları evin, mahallenin ve çevrenin maddi bağlamı bu tür bir davranışta etkili olsa gerektir.

bir araştırma stratejisi, işçi sınıfı kültürünün gündelik hayat kültürüne ve tersine, gündelik hayatın işçi sınıfı kültürüne nasıl ve ne derecede nüfuz ettiğine yönelmelidir (Hemmersam, 1989: 85). Zira bir sınıfın resmi ve bilinçli inanışları ile bunlarla eklemlenmiş kültürel üretimler arasında sıkı bir bağ bulunur: Kimi zaman bunlar belli bir içerik kapsamında, inançlarla dolaysız bağlardır; bu bağlar çoğunlukla inanışları, öznenin karakteristik seçimlerini meşrulaştırdığı veya normalleştirdiği ilişkileri, perspektifleri ve değerleri çerçevesinde izlenebilmektedir (Williams, 1993: 26).

Burdan yola çıkarak sınıf kültüründen ne anlaşılması gerektiğine ilişkin birkaç sonuca ulaşmak mümkün. Öncelikle kültür, genel olarak verili bir dönemde verili bir insan topluluğunun alışkanlıkları, becerileri, kavramları, araçları, kurumları vb. olarak tanımlanır (Bercuson, 1981: 99). Ne var ki burada kültür, tanımlayıcı ve kategorize edicidir ancak açıklayıcı değildir. Kültürü işçi sınıfı hareketlerini ve eylemlerini "açıklayıcı" bir değişken olarak ele alabilmek için şu türden sorulara yanıt veriyor olması gerekir: İşçi sınıfına özgü bir kültür var mıdır? Kültür işçi sınıfı içindeki ekonomik, toplumsal, etnik, ulusal vb. bölünmelerden daha mı baskındır? Onları aşan bir özelliğe sahip midir? Kültür işçilerin ortak bir çıkar algısını belirlemede etkili midir? Kültür, herhangi bir eylemde işçileri birleştiren, onlara rehberlik eden bir özelliğe sahip midir? Bercuson'a göre buradaki sorulara evet yanıtı verilebiliyorsa bu durumda kültürü açıklayıcı bir değişken olarak kullanmak anlamlıdır (Bercuson, 1981: 99). Bu anlamda kültürün açıklayıcı olabilmesi için işçi sınıfına özgü olması ve bu kültürün sınıf bilinciyle, sınıf mücadelesiyle vb. ilişkili olarak ortaya çıkıyor olması gereklidir.

Yukarıda vurgulanan bir anlayışla yola çıkan Raymond Williams'ın sınıf kültürüne ilişkin çalışmaları bu alanda yol gösterici olmuştur. Thompson deneyim kavramı çerçevesinde bilinç ve

koşulları bir araya getirirken, Williams kültür kavramı çerçevesinde tanımalar ve yaşam biçimi unsurlarını bir araya getirir (Hall, 1994: 527). Williams'a göre bir kültür sadece entelektüel ve imgesel çalışma yığını değil fakat aynı zamanda ve temel olarak bütün bir yaşam biçimidir. Bu nedenle entelektüel ve imgesel çalışmalar burjuva ve işçi sınıfı arasındaki ayrımın temelini belirlemede ikincil önemdedir. İlk ayrım bütün bir yaşam biçiminde aranmalıdır, ancak bunu da giyim biçimine, boş zamanı kullanmaya vb. hapsetmemelidir. Çünkü asıl temel ayrım toplumsal ilişkilerin doğasına ilişkin alternatif fikirler arasında aranmalıdır (Williams, 1983: 325). Böylece Willams, burjuva sınıfı ile işçi sınıfını birbirinden ayıran bu alternatif fikirler üzerinde yoğunlaşır. Williams'a göre "burjuvazi" önemli bir terimdir, zira genellikle *bireycilik* denilen bir sosyal ilişki biçimine denk düşer. Yani her bireyin doğal bir hak olarak kendi kârının peşinde olmakta özgür olduğu bir nötr alan olarak toplum fikri. Bu ise işçi sınıfının *toplumsal ilişki* fikriyle tamamen bir zıtlık içerir. Çünkü işçi sınıfının toplum fikri, her bireyin bireysel gelişimini de içeren bütün gelişme biçimlerinin pozitif araçları olarak ortaya çıkar. Bu durumda gelişme ve çıkar, bireysel değil fakat ortak bir biçimde yorumlanır (Williams, 1983: 325-326; Williams, 1957: 31). Bu çerçeveden yola çıkarak Williams, işçi sınıfı kültürü ile ne anlatılmak istendiğini açıklığa kavuşturur: Bu kültür, bir proleter sanatı, dilin özel bir kullanımı ya da işçi konseyi değil, daha çok temel bir kolektif fikir ve bundan türeyen niyetler, düşünce alışkanlıkları, kurumlar ve örflerdir. Buna benzer olarak burjuva düşüncesi, bireyselci bir düşüncedir ve bu kültür bundan türeyen niyetler, düşünce alışkanlıkları, kurumlar ve örflere işaret eder (Williams, 1983: 327).[5]

[5] Ancak Thompson, Williams'a bir miktar itirazla, İngiltere'deki yardım derneklerinin bir düşünceden kaynaklanmadığını, hem düşünceler hem de

Williams'ın kültür analizi toplumun özel disiplinler tarafından açıklanan özel alanları olduğu fikrini reddeder (Willams, 1989: 24). Bu nedenle Williams için toplumun bütünsel analizi önemlidir. Kültür toplumun özel bir alanı değildir. Tümüyle kendi dışındaki alanlara (örneğin ekonomik işleyişe, siyasete vb.) tabi olmadığı gibi, bütün bu alanlardan bağımsız bir işleyişe de sahip değildir. Bu nedenle toplumun bütünsel analizi çeşitli faaliyetler arasındaki karşılıklı etkileşimler ve bağlantıların belirli bir belirlenim ilişkisi ile ortaya konmasıyla yapılabilir. Bu çerçevede kültür çalışmalarına ilişkin olarak Williams'ın geliştirdiği "toplumsal bağlar" kavramı önem kazanır (1989: 161). Williams'a göre örgütlü bir işçi hareketi zaten çeşitli kuvvetli bağlara sahip olan toplumlarda gelişebilir. Yani işçi hareketi bir bütün olarak toplumsal hayat pratiğini sağlayabilecek ilişkilerin kurum ve uygulamasını sağlamlaştırarak kendini geliştirmiştir. Williams, coğrafi, kültürel ve toplumsal farklılıklara rağmen işçilerin gösterdikleri tepkilerdeki (örgütlenme biçimleri vb. anlamında) benzerliklere "yapısal evrensellik öğesi" adını verir. Bu ögenin tarihsel süreç içerisinde kavranabilmesi açısından toplumsal bağ kavramı oldukça önemlidir. Bu bağlar farklı mülkiyet biçimleri tarafından sürekli olarak yeniden şekillendirilen akrabalık ve aile ilişkilerini, yerel bölgesel bağları, milliyet ve ırksal bağları içerir. Williams'a göre,

> İşçi hareketi bu karmaşık bağlar örgüsü içinde gelişti ve yeni bir toplumsal bağ kategorisi yarattı. Bu yeni bağ örgüsünün en etkili biçimi diğer bazı biçimleri bir esaret olarak değerlendirmesiydi... Toprağı ve mülkü olmayanların, kiralanan ve işten atılanların ortak hayat şartları yeni esaret biçimlerine karşı bu yeni bağın temeliydi... Egemen burjuva görü-

---

kurumların belirli ortak deneyimlere tepki olarak ortaya çıktığını belirtir (2004: 515).

> şündeki *bireysel* pratik düşüncesinden farklı, karşılıklı ve işbirliğine dayalı bir *toplumsal* pratik sözkonusuydu (Williams, 1989: 161-162).

Bu çerçevede Willams için işçi sınıfı kültürü, dayanışmaya, paylaşıma ve ortak bir düşünce tarzına dayalı bir yaşam biçimi anlamına gelir ve bu kültür toplumun diğer alanlarıyla bağlantılı olarak gelişir. İşçi sınıfının kültürel başarısı demokratik sendikal kurumlar, kooperatifler ve politik partiler olmuştur. İşçi sınıfı bilinci hem bu kurumların yaratılmasını ve gelişmesini sağlamış, hem de bu kurumlar işçi sınıfı bilinci ve kültürünün bir ifadesi olmuştur (Martin, 2006: 7). Bu anlamda sınıf kültürünü ifade etmenin yollarından biri, hem politik düzeydeki —örneğin sendikanın etkili olabilmesi için mücadele etmek gibi— hem de bu güç yapısına direnmeyi ya da eşitsizliğe uyum sağlamayı içeren gündelik düzeydeki pratiklerle meşgul olmaktır.

Bu çerçevede bir işçi sınıfı kültürünün iki özelliğinden bahsetmek mümkündür. Bunlardan birincisi, işçilerin adalet ve hakkaniyet arayışlarıdır. Sınıf deneyimini edinme ve ifade etmede aracılık eden kültürel kodlar içinde adalet ve hakkaniyet nosyonuna ait olanlar, işçi sınıfı kültürünün en temel unsurlarını oluştururlar (Özuğurlu, 2008). Zira sömürüyü doğrudan doğruya kendi yaşam pratikleri içinde kolektif olarak deneyimlemeleri, işçileri bir sınıf olarak diğer sınıflardan ayırır.

İşçi sınıfı kültürünün adalet ve hakkaniyet arayışından kaynaklanan ikinci özelliği Williams'ın da vurguladığı gibi dayanışmadır. Burada kast edilen dayanışma, aynı sınıf içerisinde yer almış olmaktan kaynaklanan bir dayanışmadır ki, bu, gerek gündelik hayatta kurumsallaşmamış biçimde, gerek grev gibi mücadelelerde ortaya çıkan direniş olarak, gerekse de üretim sürecinde ortaya çıkan biçimleriyle karşımıza çıkabilir. Bu üç dayanışma biçimi de birbiriyle içiçe geçmiştir. Yaşam alanların-

da gündelik dilde ve folklorik ürünlerde, sendikalarda ve diğer örgütlenmelerde, grev türü direniş biçimlerinde ve işyerlerindeki ortak çalışma alanlarında işçiler arasındaki dayanışmanın türlü biçimlerine rastlamak mümkündür: "İşçi, planlı bir biçimde diğerleriyle işbirliği yaptığında, bireyselliğinin zincirlerini çıkarmış ve kendi türünü geliştirmiş olur" (Marx'tan aktaran, Lebowitz, 2003: 181).

Ama asıl önemlisi işçi sınıfı içerisindeki dayanışma ilişkilerinin, himayeci değil, eşitlikçi biçimde gelişiyor olmasıdır. Bunun işçiler arasında örneklerini görmek için pek uzaklara gitmeye gerek yoktur. Zira hem maden hem de tekstil işçileri, öğlen aralarında evden getirdikleri yemeklerini bile bir arada, paylaşarak yerlerken, cadde boyunca dizilmiş irili ufaklı dükkânlardaki küçük esnaf, Ramazan ayları dışında bir araya gelip yemek yemeyecektir. Ya da işyerinde işçiler, iş yükünü hafifletme, patron ya da yönetici karşısında iş arkadaşını koruma gibi dayanışma örnekleri gösterebilirler. Çoğunlukla aynı mahalllerde yaşıyor olmaları, aynı ekonomik sorunları deneyimliyor olmaları, aynı kültürü paylaşıyor olmaları yaşam alanlarında da bir takım dayanışma ilişkileri geliştirmelerine izin verir. Gündelik hayatın kendisi ve çalışma yaşamı işçiler arasında bu türden informel dayanışma ilişkileri yaratır. Formel biçimiyle ise, sendikalar, partiler, yardımlaşma sandıkları vb. türden örgütlenmeler işçi sınıfının burjuvaziye karşı giriştiği mücadelede yaratılmış olan dayanışma örnekleridir. Çalışmamızın ileriki bölümlerinde buna benzer örnekleri göreceğiz. Bu biçimleriyle işçi sınıfı arasındaki dayanışma, diğer toplumsal grup ve sınıflardan farklı olarak eşitlikçi bir dayanışmadır. 19. yüzyıl Avrupa'sında işçi sınıfı içerisindeki dayanışmayı Hobsbawm şöyle anlatır:

> Ondokuzuncu yüzyıl başlarının emek hareketinde yeni olan, sınıf bilinciyle sınıfsal emellerdi... Devamlı tetikte olmaya, örgütlenmeye ve bir hareketin eylemliliğine —sendikaya,

> yardımlaşmaya ya da işbirliği topluluğuna, işçi sınıfı enstitüsüne, gazeteye ya da ajitasyona— gerek vardı. Fakat toplumsal değişimin tam da onları yutan hızı, emekçileri baskıcılarınkine tamamen zıt olan kendi fikir ve deneyimlerine dayanarak, tamamen değişmiş olan bir toplumsal bağlama göre düşünmelerini gerektiriyordu. Emek hareketi yarışmacı değil dayanışmacı, bireyci değil kolektivist olacaktı (Hobsbawm, 1998: 229).

Hem adalet arayışı hem de dayanışma, bir taraftan ulusal ve yerel düzeydeki politik, ekonomik, kültürel vb. etkenlerce biçimlenirken, diğer taraftan evrensel düzeyde benzeşen bir takım yöntemleri de ortaya çıkarır. En basitinden söylemek grekirse işçi sınıfı dayanışmasının en yoğun yaşandığı grev türü mücadeleler, evrensel nitelikler taşırlar. Bu çerçevede çalışmada gerek informel gerekse formel dayanışma biçimlerine ve işçilerin adalet arayışına yönelik söylem ve pratiklerine ilişkin örneklere sıklıkla başvuracağım.

Ne var ki bu adalet ve hakkaniyet arayışı ile dayanışma kültürünü, sınıf bilinciyle birlikte ele almak gerekir. Bu durumda sınıf bilincinden ne anladığımızı da belirtmek gerekir. İleriki bölümlerde verileri analiz ederken Michael Mann ve Gramsci'nin sınıf bilinci kavramlaştırmalarından yola çıkarak analize girişeceğim. Ancak burada, sınıf bilincini, kendinde sınıftan kendisi için sınıfa, yanlış bilinçten devrimci bilince vb. doğru giden aşamalar olarak ele almıyorum. Daha çok sınıf bilincinin farklı tonlarından bahsedilebileceğini düşünüyorum. Doğrusu bu konuda Thompson şu yargısında çok haklıdır:

> sınıf, toplumsal ilişkilerin *birliği* içerisinde, miras aldıkları kültür ve beklentilerle, insanlar üretim ilişkilerini *yaşadıklarında*, belirli durumları deneyimlediklerinde ve bu deneyim-

> leri kültürel biçimlerde ele aldıklarında ortaya çıkar (1978: 150, italikler özgün metinde)

Bu nedenle tarihte, biri diğerinden daha doğru ya da daha gerçek sınıf oluşumu yoktur yargısına katılıyorum.

> ...insanlar kendilerini belirlenmiş güzergâhlar içinde (üretim ilişkilerinde hayati önemde, fakat onun dışında değil) yapılaşmış bir toplumda bulurlar, sömürüyü deneyimlerler (ya da onları sömürenler üzerinde güç elde etme gerekliliğini), kendilerini uzlaşmaz çıkar noktalarında tanımlarlar ve bu sorunlar etrafında mücadeleye tutuşurlar, kendilerini işte bu mücadele içinde bir sınıf olarak fark ederler, sınıf bilinci, bu fark edişin bilgisine sahip olmaları demektir (Thompson, 1978: 149).

Bu anlamda sınıf bilincininin farklı tonlarını anlayabilmek için, daha çok Mann ve Gramsci'den yola çıkarak, sendikal örgütlülük, sosyalist partilere vb. üyelik; eylem ve mücadele deneyimleri, daha önceki eylemlere ilişkin algıları, ya da eylemdekilerle dayanışma ve verilen mücadelelerin kulaktan kulağa anılar, türküler aracılığıyla aktarılması (Güzel, 2007: 34); sınıf çıkarlarına uygun partilere oy verme; sınıf karşıtlığını ifade eden bir dil kullanma; toplumsal eşitsizliklerin nasıl algılandığı; işyerine ve iş arkadaşlarına ilişkin algıları; kendisini ve başka sınıftan insanları nasıl algıladığı gibi ölçütlerle anlamaya çalıştım. Ancak bunların herbirini sınıf bilincinin değişik tonları olarak ele almak gerekir. Dolayısıyla çoğu araştırmacının en çok eleştirdiği noktalardan birisiyle yola çıkarak belirtirsek, diyelim işçilerin sağ partilere oy vermesi, onların bütünüyle "bilinçsiz" olduğunu ya da bütünüyle "yanlış bilinç" içerisinde olduklarını göstermez.

Bu anlamda sınıf bilinci bir süreçtir ve ne zaman dayanışma ve adalet-hakkaniyet arayışı kendisine bu bilinç içerisinde yer bulduğunda ve sınıf içeriğine kavuştuğunda, o zaman bir sınıf kültüründen bahsedilebilir (Özuğurlu, 2008).

Yukarıda vurgulandığı gibi sınıflar yalnızca ekonomik değil; aynı zamanda politik, ideolojik ve kültürel bir süreç olan toplumsal işbölümündeki rollerine göre tanımlanırlar. Bu çerçevede sınıf kültürü konusunda Munck'un (1995) çalışmalarından yola çıkarak bir noktaya daha vurgu yapmakta fayda var. Munck'a göre Nijerya işçi sınıfının aldığı tutumlarda din, özellikle de İslam inancı önemli bir belirleyici olmuştur. Sınıf bilinci aynı zamanda İslam inancı tarafından da belirlenmektedir. Benzer biçimde Latin Amerika'da ulusalcılık işçi sınıfının bilincinin şekillenmesinde en güçlü kültürel etken olmuştur. "Muz çiftliklerinin ya da otomobil fabrikalarının mülkiyetinin yabancılara verildiği bir yerde, gringoya duyulan kin doğrudan doğruya sınıf kininin bir ifadesidir" (Munck, 1995: 174).

Ancak buradaki ulusalcı ya da dinsel ideoloji aynı zamanda sınıf çelişkisini yumuşatmaya, işçileri massetmeye de yarayabilir. Dolayısıyla işçi sınıfının emek sürecinde otomatikman oluşmadığı, fakat birçok toplumsal ve kültürel etkiyle belirlendiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Bu nedenle Thompson, çok doğru bir biçimde şunu söylemektedir: "Sınıf, ekonomik olduğu kadar kültürel bir formasyon olduğu için, İngiliz deneyiminin ötesine geçerek genellemeler yapma konusunda ihtiyatlı davrandım" (2004: 44).

Bu çalışmada özellikle Williams'ın sınıf kültürüne ilişkin yaklaşımlarını temel alıyorum ve bu çerçevede sınıf kültürünü; (1) toplumun diğer yapılarıyla ilişkisellik içinde ve (2) sınıfa özgü ortak bir düşünce tarzı olarak ele almaya çalışacağım. Bu durumda sınıf kültürünün hem sınıf bilinci hem de gündelik yaşam tarzları ile bağlantılı olarak ele alınması gerekir. Williams'ın belirttiği anlamda, kültürün sosyolojik çözümlemesinin de, ideolojiyi, bir sınıfın ya da başka bir toplumsal grubun resmiyet kazanmış ve bilinçli inanışları olarak almak gerektiğini düşünü-

yorum (Williams, 1983: 25). Bu anlamda, gerçek ve sahte bilinç arasındaki ayrıma ilişkin yaklaşımı bir yana bırakarak, Williams'ın (1990: 58) başka bir çalışmasında vurguladığı gibi, ideolojiyi, insanların kendi çıkarlarının ve kendi çelişkilerinin bilincine vardıkları karmaşık bir süreç olarak ele almayı yeğliyorum. Aynı zamanda sınıf kültürü kavramını, sanatsal üretim gibi bireysel yaratımları içeren anlamda değil, kendisini öncelikle sosyal ilişkilerde gösteren, işçi sınıfının ortak deneyim ve kanaatleri sonucu ulaşılan kolektif anlamlar ve yaratımlar olarak almayı tercih ediyorum (Williams, 1983: 237). Bu tür bir yaklaşımın yaşam tarzına ilişkin farklılıkları sınıf içi farklılıklar olarak kavramamıza ve sınıf kültürünün gelişimini ilişkisellik içerisinde anlamamıza yardımcı olacağını umuyorum.

TÜRKİYE'NİN SOSYO-EKONOMİK YAPISI, KENTLEŞME VE SINIF İLİŞKİLERİ*

Türkiye'nin Toplumsal Yapısı ve Sınıflar: '80'den Önce

Türkiye'de '50'li yıllardan sonra ortaya çıkan en önemli gelişme, kırdan kente göç ile birlikte kentleşme oranındaki artıştır. Nitekim 1950 yılında kentsel nüfusun oranı % 28.8'ken kırsal nüfus % 71.2 düzeylerindedir. 1980 yılına kadar geçen 30 yıllık dönemde kentte yaşayanların oranı % 43.9'a çıkarken kırsal nüfus oranı % 56.1'e düşmüştür. Günümüzde nüfusun üçte ikisinin kentlerde yaşadığını söylemek yanlış olmaz (Kongar, 1998: 549-550).

Elbette ki bu sürecin sorunsuz yaşandığını söylemek olanaklı değil. Bu hızlı kentleşme ekonomik, politik, toplumsal ve kültürel düzeylerde bir takım değişimleri de beraberinde getirmiştir. Çok doğal olarak Türkiye toplumunun sınıfsal yapısı da değişime uğramış ve sınıflar arası ilişkiler de farklılaşmıştır. Bu süreci daha iyi anlamak için 1980 öncesi uygulanan ithal ikameci sanayileşme politikalarının ve hegemonya mücadelelerinin gözden geçirilmesi gerekir. Zira devlet ve toplumsal sınıf ilişkilerini hegemonya mücadelesi çerçevesinde analiz etmek Türki-

* Bu bölümü hazırlarken başka bir çalışmamdan geniş bir biçimde yararlandım. Bkz. Coşkun, 2008.

ye'de yaşanan değişim ve dönüşümleri anlamada daha açıklayıcı bir çerçeve sunmaktadır.

Hegemonya, farklı "sınıf-ilişkili" güçlerin belli bir sınıfın "siyasal, entelektüel ve moral liderliği" altına çağrılması ve örgütlenmesini içerir. Buradaki kilit nokta, tikel çıkarlarla genel çıkarlar arasındaki çatışmalara çözüm getirebilecek özgül bir "hegemonik proje"nin geliştirilmesidir (Jessop, 2004: 210). Bir hegemonya projesi ile genel olarak kabul edilmiş sermaye birikimi stratejisi arasında çok yakın bir ilişki vardır. Ticari, tarımsal, ithal ikameci, endüstriyel birikim stratejilerinden herhangi biri kendini diğerlerine dayatmış olsa bile sermayenin farklı grupları arasında bir uyum sağlanması, daha doğrusu sınıf içi uzlaşmanın sağlanması gereklidir ve bu da hegemonya projeleri ile gerçekleşebilir. Bu nedenle de, Jessop'un belirttiği gibi, hegemonya projeleri ekonomik ve ekonomi dışı siyasal, toplumsal, moral vb. faaliyetleri de kapsar. Ve bir hegemonya stratejisinin başarısı "uygun bir birikim stratejisi ile yakından bağlantılı olmasıyla" ilgilidir (Jessop, 2004: 211-214).

İkinci Dünya Savaşı'ndan 1980 askeri darbesine kadar ki dönemin temel ideolojisi, "ithal ikameci" sermaye birikimi stratejisine pek de uygun olarak "ulusal kalkınmacılık" söylemidir. Bu dönemde kalkınma ve yeniden yapılanma, devletin yoğun ve yaygın müdahalelerine ve gerçekleştireceği ekonomik faaliyetlerine bağlanmıştır (Güler, 2005: 38). Ancak hegemonya sorunsalı açısından bakıldığında, ulusal kalkınmacılık söyleminin bazen devletçi bazen anti-devletçi politikalarla uygulanmaya çalışıldığı, her iki durumda da meselenin egemen sınıfların hegemonik bir sınıf olma çabası etrafında şekillendiği söylenebilir. Bu durum göz önüne alındığında, örneğin Demokrat Parti'nin (DP) iktidara gelişini çevrenin merkezi kuşatması ya da burjuvazinin devletin otoriter yapısına meydan okuması olarak değil, özellikle ticaret ve tarım burjuvazisinin yeni bir tarihsel blok

oluşturma girişimi olarak kavramak gerekir. Bu ise, devlet ve toplumsal sınıflar arasındaki ilişkinin dışsallık ilişkisi olmadığını, burjuvazinin devletle bağını koparmaktan öte bizzat devlet eliyle oluştuğunu bir kez daha gösterir (Yalman, 2004: 56). Demokrat Parti iktidarı, asıl olarak toprak ve ticaret burjuvazisinin temsilcisi olarak ortaya çıkmıştı. Fakat kapitalist gelişme bir kere başladıysa bir noktada durmayacağı ve sürekli gelişmeye çalışacağı da aşikârdır. Dolayısıyla pek doğaldır ki ticaret ve tarım aracılığıyla sağlanacak olan sermaye birikimi bu kez de sanayiye aktarılmak istenecektir. Böylece büyük tarım ve ticaret burjuvazisinin önemli bir bölümü sanayiye yatırım yapmaya başlayacak ve sanayi burjuvazisine dönüşecektir. Bu nedenledir ki '50'li yılların ikinci yarısı, burjuvazinin yeni yükselen sınai kanadının ihtiyaç ve talepleriyle Demokrat Parti iktidarının temsil ettiği tarım ve ticaret burjuvazisinin programı arasında artan bir gerilime sahne olmuştu (Savran, 2004: 23). DP iktidarının son dönemlerinde sanayi alanında atılım yapmaya hazırlanan sanayi burjuvazisi, siyasal iktidarın kendi önünü açmasını talep etmeye başlamıştı. Ne var ki iktidarın bu talep doğrultusunda harekete geçmeyip tarım burjuvazisine ve büyük toprak sahiplerine imtiyazlar sağlamaya devam etmesi, kent ağırlıklı büyük ticaret ve sanayi burjuvazisini muhalif bir konuma iter. Burjuvazinin bu modernleşen ve kapitalist çağa ayak uydurmak isteyen kesimi, pek doğal olarak kendi çıkarları için uygun ve gerekli bir değişimin önünü açacak siyasal alternatif arayışındadır. Zira ister banka sermayesi, ister ticari sermaye, isterse tarımsal sermaye hegemonyaya sahip olsun, söz konusu olan kapitalist gelişme ise bu durum sanayi sermayesinin değerlenmesiyle uyum içinde olmak zorundadır. Bu tür bir değerlenme gerçekleşmezse sermaye birikimine ilişkin genel bir krizi, bu da bir hegemonya krizini tetikleyecektir (Jessop, 2004: 199). Demokrat Parti iktidarı döneminde gerçekleşen de böylesi bir krizdir. Böylece 27 Mayıs

askeri darbesiyle sanayi sermayesinin hegemonik öncülüğünde daha meşruiyetçi bir siyasal yapı oluşturulmaya çalışıldığı söylenebilir (Öngen, 2004: 82). Ne var ki 1960 sonrasında sermaye birikimi sorununun yeniden ortaya çıkması ve özellikle '60'lı ve '70'li yılların sonuna doğru sınıf mücadelesinin yükselmeye başlaması (Öngen, 2004; Yalman, 2004) bu süreci kesintiye uğratmıştır. Dolayısıyla, burjuvazinin hegemonik bir güç olma mücadelesi bir kez daha başarısız olmuştur. Türkiye burjuvazisinin hegemonya kurmaktaki başarısızlığını ise onun devlete olan bağımlılığı ya da merkezi devletle çelişkiler yaşayan bir sınıf olmasıyla açıklamaya çalışmak, devletin baskıcı ve militarist bir yapıya sahip olmasında burjuvazinin katkısını görünmez kılacaktır. Oysa Türkiye kapitalizminin sürekli olarak yaşadığı kaynak, pazar ve sermaye birikimi sorunu (Öngen, 2004: 80) egemen sınıfların hegemonik bir sınıf olarak sistemi yeniden üretme potansiyelini zayıflatmaktadır. Bu nedenle burjuvazi, sorunlarına sistemin doğal işleyiş süreci içerisinde çözüm üretemediği noktalarda sınıflar arası "rıza"ya dayalı bir siyaset yerine bizzat askeri ve militarist, yani "zor"a dayalı siyasetlere başvurmaktadır. Boratav'a göre hegemonya krizinin ve zor yöntemlerinin kullanılmasının diğer bir nedeni, Türkiye'de devletin sınıf karakterinin bir türlü olgunlaşamamasında yatar. Türkiye burjuvazisi bir sınıf olarak kendi nesnel çıkarlarının devlet tarafından gözetilmesinin peşine düşmektense devleti çoğunlukla kendi kısmi ya da öznel çıkarlarını gerçekleştirmenin bir aracı olarak görmektedir (Boratav, 2005: 90) ve bu da hegemonik bir sınıf olmasını engellemektedir.[9] Gerek sermaye birikimi sorunu

[9] Ne var ki bu yorumda önemli bir sorun vardır. O da, burjuvazinin tikel çıkarlarının yanında bir de genel çıkarlarının olup olmadığı meselesidir. Zira aslında sermayenin "genel çıkarı" diye bir şeyden bahsetmek, devleti sınıf mücadelelerinden soyutlayarak açıklamaya çalışmak anlamına gelebilir. Oysa Clarke'ın (2004: 228-29) belirttiği gibi sermayenin genel çıkarı diye

gerekse sınıf mücadeleleri nedeniyle burjuvazi, rızaya dayalı bir hegemonya için çalışan emekçi sınıfın haklarının da şu ya da bu biçimde temsil edilmesinin gerekliliğini bir türlü benimseyememekte, işçi sınıfının mücadelesi geliştikçe bunu kendisine/kendisinin öznel çıkarlarına yönelik bir saldırı olarak algılamaktadır. Böylesi bir burjuvazinin ekonomik, toplumsal ve siyasal yaşamda sürekli olarak zor yollarını kullanmasından başka çaresi de kalmamaktadır.

1970'li yıllarda yaşanan ekonomik krizle birlikte ulusal kalkınmacılık söyleminin '80'lere yaklaşırken çökmesi ve yeni bir birikim rejimine geçme ihtiyacı 12 Eylülün meşruiyet temelini oluşturdu. Böylece Türkiye, ulusal kalkınmacılıktan yapısal uyarlama politikalarına geçip dünya ekonomisiyle bütünleşme çabalarını bir çeşit "pasif devrim" ile başlayan bir süreçle başlatmış oluyordu (Özkazanç, 2005).[10]

İthal ikameci politika ulusal ekonominin iç piyasa etrafında toparlanması anlamına gelir ve bu anlamda ithal ikameci politikaları azgelişmiş ülkelerin ulusal burjuva yaratma projesi olarak da görmek mümkündür. Bu türden bir sanayileşme toplumun her kesiminde coğrafi ve politik hareketliliği de artırmıştır. Oldukça geniş bir nüfuz giderek kentlere akmış ve kentlerdeki işçiler de önemli bir takım haklar elde etmiştir (Işık ve Pınarcıoğlu, 2001: 99-101).

Aslında ilk sendika konfederasyonu olarak Türk-İş 1952 yılında kurulmuştur. Ancak asıl gelişmesi ve güçlenmesi 1960 yılından sonraya rastlar. Darbeden sonra oluşturulan kurucu meclis örgütlenme, sendika kurma, toplu pazarlık ve grev haklarını

---

bir şey yoktur. Mevcut olan şey tikel çıkarlardır ve çatışan tikel çıkarların çözümünde devlet müdahalesi ortaya çıkar. Genel çıkar ise tamamen bir soyutlamadan ibarettir.

[10] Küreselleşme, hegemonya ve pasif devrim kavramlarının ilişkisel bir değerlendirmesi için, bkz. Sassoon, 2001.

garanti eden bir anayasa hazırlamıştır (Nichols ve Suğur, 2005: 188). 1960'larda ve '70'li yıllardan sonra bu yasalardan en fazla yararlananlar genellikle yabancı yatırımlarla kurulan ve modern teknoloji kullanılarak beyaz eşya ve otomobil üreten büyük ölçekli imalat firmalarında çalışan işçilerdir. Böylece giderek sendikalı işçi sayısı artmış, Türk-İş'in karşısında sınıf tabanlı bir sendikacılık anlayışına sahip DİSK kurulmuştur. Bu ayrılmayla birlikte sendikalar arasında da bir takım çatışmalar yaşanmıştır. Zira Türk-İş'ten DİSK'e geçen Adana tekstil işçileri arasında çıkan olaylar büyümüş, sağ ve sol sendikacılar arasında çatışmalar yaşanmıştır (Nichols ve Suğur, 2005: 188). Sonuç olarak bu dönemin emekçiler açısından sürekli artan bir sınıf mücadelesiyle şekillendiğini söylemek mümkündür.

Sınıf bilinci ve kültürünün gelişmesi açısından bu dönem önemli özelliklere sahiptir. Zira bazı araştırmaların da gösterdiği gibi, Türkiye'de 1980 öncesinde fabrikalarda ve maden ocaklarında yaşanan bir takım özyönetim örnekleri vardır. 1968 yılında Alpagut maden ocağında yönetime el koyan maden işçileri tüm işçilerin katıldığı işçi genel kurulları oluşturmuş ve bu uygulama katılımcı karar alma süreçlerini uygulayan bir özyönetim örneği olmuştur. Aynı zamanda 1970'de Günterm Kazan Fabrikası'nda, 1977 yılında ise Aşkale maden ocağında benzer özyönetim deneyimleri yaşanmıştır. Kaldı ki, işyerlerinde işçiler tarafından pratiğe aktarılan özyönetim örnekleri sadece Türkiye'de değil, aynı zamanda Endonezya ve Cezayir gibi ülkelerde de görülmüştür (Yaraşır, 2002: 39-42, 307-312, 547-558, 607-608). Bu örnekler emek örgütlerinin bireylerin kendisi ile ilgili kararlara kendisinin katılımına hiç de yabancı olmadığını gösterir ve bu türden özyönetim örnekleri sınıf kültürünün önemli bir parçası olarak görülebilir. Zira özyönetimin işçilerin pratik içerisinde dayanışma ilişkileri çerçevesinde oluşturdukları bir kültür olarak ortaya çıktığı söylenebilir.

1977 yılından başlayarak ithal ikameci politika giderek iflas etmiş, yeni bir kriz ortaya çıkmıştır. 1980 yılından sonraki politikalar bu krizin sonuçları ve ona karşı alınan önlemler çerçevesinde şekillenecektir.

Türkiye'nin Toplumsal Yapısı ve Sınıflar: '80'den Sonra

İthal ikameci politikalara son noktayı koyma girişimi 24 Ocak 1980 yılında alınan kararlarla başladı, ancak asıl uygulamaya geçme zamanı 12 Eylül darbesi ile birlikte oldu. Ekonomide yeniden yapılanmanın geniş kitleler için anlamı, 1980'den önce olduğunun tersine işçi sınıfının politik denklemlerin bir parçası olmaktan çıkmasıdır. Toplumun güçler dengesi bu kesimlerin dışlanması esasına dayanıyordu (Işık ve Pınarcıoğlu, 2001: 124).

1980'den sonraki gelişmeler, dünya ekonomisiyle bütünleşme ve devletin yeniden yapılanması anlamında bir taraftan dışa açık bir ekonomik politikanın uygulanması diğer taraftan da ekonomiye devlet müdahalesinin giderek azalmasıyla karakterize olmuştur. Bu dönemden sonra artık piyasa ve piyasa toplumu söylemleri sürekli olarak savunulmaya başlandı. Ulusal kalkınmacılık söyleminin yerine geçen "demokratikleşme" söylemi, bundan böyle küresel sömürgecilik düzeninin meşruiyetini sağlama açısından kullanılacaktı. Demokratikleşme, "piyasa rasyonelliğine boyun eğmenin zorunlu ve doğal bir ürünü" (Amin, 1995: 76) olarak değerlendirilir ve bu nedenle üç ayaklı bir süreç olarak takdim edilir: Küreselleşme, özelleştirme ve yerelleşme. Anlaşılacağı gibi piyasayı etkin kılmak ve demokrasi söylemini yerleştirmek için birkaç manevraya ihtiyaç duyulmuştur. Bu manevralardan en önemlisi, devletin piyasaya müdahalesinin demokrasinin ve sivil toplumun gelişiminin önündeki en büyük engel olduğu vurgusunun yapılmaya başlanma-

sıdır. Böylece devlet müdahalesini kısıtlayacak yasal-kurumsal önlemler alınmaya başlandı, üstelik de bizzat devlet eliyle. Yapısal uyarlanmanın anlamı da korumacı duvarların ortadan kaldırılması, özelleştirmeye hız verilmesi, uluslararası sermayenin önündeki kurumsal engellerin kaldırılmasından başka bir şey değildir. Devlet merkezci yaklaşımların ileri sürdüğünün tersine, neo-liberal yeniden yapılanma bizzat devlet eliyle gerçekleşecektir. Bu politikalar aracılığıyla yerel yönetimlerin kamusal özü de eritilmiş olacaktır (Güler, 2005: 268). Burada söz konusu olan, sınıfsal güç dengelerinde meydana gelen değişikliklere koşut olarak devlet biçiminin de değiştirilmesi, devlet-toplum ilişkilerinin yeniden düzenlenmesidir. Bunun anlamı, devletin ekonomik alanda bütünüyle pasif bir role çekilmesi ve refah devletine özgü uygulamaların önemli bir kısmının devletin küçülmesi söylemi çerçevesinde sona erdirilmiş olmasıdır. Askeri rejimin başlattığı bu yeniden yapılanma projesi, yeni bir hegemonya projesinin de gündeme alındığını göstermektedir. Yalman'a göre bu dönemde gündeme sokulan yeni hegemonya projesi "sınıf temelli siyasete son vermek" olarak ortaya çıkmıştır. (Yalman, 2004: 62-65). Bir taraftan devlet müdahalesinin ortadan kaldırılması, diğer taraftan demokratikleşme söyleminin yaygınlaştırılması ve bunun bir parçası olarak yerelleşme, devletten ayrı bir sivil toplum söylemiyle pekiştirilir. Sivil toplumcu söylem, hem sınıf mücadelesini hem de siyasal iktidar hedefini dışlar, bütün siyasal etkinliğin amacını demokratikleşme ile sınırlar. Bu aynı zamanda sınıf temelli siyasete son vermek, ekonomi ve politika arasındaki ilişkiyi özerkleştirmek, hatta aradaki ayrımı keskinleştirmek ve insanları sınıf ilişkilerine değil fakat kültüre/kimliğe dayalı bir politikaya doğru yöneltme amacını taşır. Böylece demokrasi, üretim ya da mülkiyet ilişkilerini bir sorun haline getirmeden bireylerin sivil toplum kuruluşları

aracılığıyla yerel düzeyde kendileri hakkında alınacak kararlara katılımına indirgenir. Demokrasi "iyi yönetişim"e ve bu yönetişimin ne derece de gerçekleştirebildiğine bağlı kılınır.[11] Böylece de yurttaşlık bağları yerini cemaat bağlarına bırakmakta, bu da mülkiyet ilişkileri ve sınıf mücadeleleri çerçevesinde geliştirilecek bir politikayı olanaksızlaştırmaktadır.

Egemen sınıfların 1980 sonrasında da hegemonik bir sınıf olamamasının birkaç temel nedeninden bahsedilebilir. Öncelikle, ithal ikameci bir birikim rejiminden dışa açık ve ihracata yönelik birikim rejimine geçişte sanayi sermayesinin gelişimine önayak olunamadığını söylemek mümkün. Bunun yerine mali ve spekülatif sermaye genişledi (Boratav, 2005) ve sanayileşme hedefinden giderek uzaklaşıldı, dolayısıyla sanayileşme için gerekli yapısal değişim gerçekleştirilemedi (Şenses ve Taymaz, 2003: 453). Bu ise pek doğal olarak bir sermaye birikimi sorununa yol açtı. Diğer taraftan devlet ile egemen sınıflar arasındaki göreli özerklik yavaş yavaş ortadan kalktı ve devlet bir takım sınıfların doğrudan temsilcisi haline geldi. Basitçe söylenirse, kapitalist sistemin yeniden-üretimi için gerekli olan, Poulantzas'ın (1977: 155) bahsettiği "devletin göreli özerkliği", devletin sermayenin lehine olarak işçi haklarından vazgeçmiş olmasından dolayı sürekli olarak aşındı, devlet ve sermaye birbirleriyle daha fazla yakınlaştılar. Liberalleştirme, özelleştirme, esnekleştirme, örgütsüzleştirme ve deregülasyon politikaları emeği hâkim sınıflar karşısında savunmasız bıraktı, ama bu politikalar diğer taraftan da toplumu genel çıkarlar etrafında birleştirmekte yetersiz kaldı, sonuçta karşıt sınıflar arasında bir uzlaşma sağlamayı başaramadı. Bundan dolayı da sınıf egemenliği sürekli olarak "zor"a dayalı olarak kurgulandı. Bu politika sadece çalı-

[11] Yönetişimin ne tür bir uygulama olduğuna ilişkin önemli bir çalışma için, bkz. Bayramoğlu, 2005.

şan sınıfların bastırılmasına yönelik olmakla kalmadı, sınıf dışı, örneğin İslamcı (en azından başlangıçta) ve Kürt hareketleri üzerine de uygulandı. Zira bu hareketler de başka bir açıdan sistemin meşruiyetini sarstı, bir demokrasi krizini gündeme soktu.

Diğer taraftan özellikle 1989 yılından sonra giderek artan sınıf mücadelesi sistemin meşruiyetini sarsarak yukarıda vurgulanan hegemonya projesinin gerçekleştirilmesini güçleştirdi. Başlangıçta kamu işçilerinin başlattıkları bahar eylemleri özel sektörde çalışan sendikalı ve sendikasız işçilerin de iş ve yaşam koşullarının düzeltilmesi talepleriyle gitgide genişledi. Özellikle ülkedeki sosyalist solu güçlendiren bu hareketler, neo-liberal politikaların başlangıçta toplumsal olarak benimsenmesini engelledi. Ancak bu eylemlerin en önemli getirisi, işçiler dışında kamu çalışanlarının da örgütlenme mücadelelerini artırması oldu. Sendikal hareketteki canlanma 1990 sonrasında da burjuva siyasetinin zora dayalı olarak kurulacağının göstergeleri oldu. Böylece devlet, belli sınıfların doğrudan temsilcisi biçimine büründü. Son yıllarda AB ile ilişkiler ve müzakere sürecinin başlaması sistemin meşruiyeti açısından önemli bir mutabakat yaratmıştı. Ne var ki toplumun AB'den beklentilerinin gerçekleşmesine ilişkin umutlarının giderek sönmesi, AB'den Türkiye'nin tam katılımına ilişkin herhangi bir garanti verilmediği gibi, daha fazla dışlayıcı politikalar geliştirilmesi bu mutabakatı da giderek ortadan kaldırdı ve milliyetçi düşüncelerin toplumda hızla gelişmesini kolaylaştırdı. Toplum AB karşıtlığı temelinde milliyetçi-ulusalcı bir merkeze doğru kaymaya başladı.

Uygulamaya konan herhangi bir sermaye birikimi stratejisi, hem devletin düzenleme biçiminin değişimini hem de emek sürecinin ve emek piyasalarının değişimini de içine alan kapsayıcı bir süreçtir. Türkiye'de 1980 sonrası benimsenen sermaye birikim stratejisi, her ne kadar yalın olarak post-fordist ya da esnek

birikim stratejisi olarak nitelenemese de, '80'li yılların sonlarına doğru iki önemli gelişmenin esnek birikim stratejisinin uygulanmasına geçişi hızlandırdığı söylenebilir. Bunlardan birincisi, yukarıda bahsedilen 1989 yılında başlayan bahar eylemleri ve bu eylemleri takip eden 1990-1991 grevleri, ikincisi ise 1994 yılında yaşanan ekonomik krizdir. Bahsedilen grevlerin emek hareketinin yeniden ivme kazanmasını ve büyümesini sağlamasının engellenmesi, esnek birikim stratejisinin çalışma alanlarının bütününde uygulanmasıyla gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla 1990'ların ortalarından itibaren krize yanıt olarak postfordist uygulamalar daha yoğun biçimde uygulandı. Postfordist sermaye birikimi stratejisinin giderek yoğunlaşması, Jessop'un belirttiği gibi üç önemli değişimi; *esnek birikim rejimi* çerçevesinde kamu hizmetlerinin özel sektör eliyle yapılması girişimini, *düzenleme biçimi* çerçevesinde düzenleyici devletin gelişmesini ve *emek süreci* çerçevesinde emek sürecinin parçalanmasını beraberinde getirecektir (Jessop, 1994: 257-260). Dolayısıyla 1990'lardan sonra Türkiye'de özelleştirmeye ve deregülasyona daha fazla vurgu yapılmasının anlamı burada yatar.* Özelleş-

* Bugünlerde gündemde olan "demokratik yeni anayasa" tartışmalarını da bu çerçevede okumak gerekir. Yeni bir anayasa eski anayasaya göre "liberal demokratik" ilkeleri içerisinde daha fazla taşıyacak biçimde çıkarılabilir. Ancak burada sorun, yeni bir anayasaya neden ihtiyaç duyulduğudur. TİSK Başkanı'nın "ekonomik bir anayasa Türkiye için bir ihtiyaçtır" açıklamasını hatırlamak yeni bir anayasada nelerin olacağını anlamak için yeterli. Anlaşılan o ki 12 Eylül Anayasası, neoliberalizmin '80'li yıllardan itibaren aldığı yol da düşünülürse artık sermayenin daha "özgür" davranmasına yetmiyor ve işçi sınıfının bütünüyle denklemden çıkarıldığı, sermayenin tamamen serbestleştirildiği bir hukuk sistemine ihtiyaç duyuluyor. 12 Eylül Anayasası Türkiye burjuvazisine artık dar geliyor. Bu durumda yeni bir anayasanın sermaye sınıfının ihtiyaçlarına, onun piyasacı, özelleştirmeci, esnekleştirmeci, taşeronlaştırmacı eğilimlerine yanıt vereceğinden şüphe yok. Böylece "yeni

tirme, taşeronlaşma, emek piyasalarının esnekleştirilmesi, sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi gibi politikalar yavaşlayan sermaye birikiminin bir biçimde önünü açma zorunluluğunun sonucuydu. Özelleştirme aracılığıyla sağlık, eğitim, iletişim gibi alanlar sermayenin yeni değerlenme alanları haline getirildi. Post-fordist politikalar, bir taraftan kamu hizmeti veren devletin diğer taraftan emeğin gücünü azalttı. Aynı zamanda düzenleyici devlet mantığının güçlenmesini sağlayarak sermayenin gücünü artırdı. Bunun yanı sıra dünyadaki işbölümünde Türkiye'ye emek yoğun meta üretimi yapan bir ülke "görevi" verilmesi, emeğin piyasadaki gücünü etkileyen bir unsur olarak öne çıktı. Zira bunun sonucu olarak düşük vasıflı, kısmi zamanlı, ucuz emeğe dayanan işler yaygınlaştı.

Emek piyasaları açısından düşünüldüğünde genel olarak esnek bir ücret sistemine geçildiğini, gelir dağılımındaki eşitsizliğin ve işsizliğin giderek arttığını söylemek pek de yanlış olmayacaktır. Hatta Türkiye'de emek piyasasının, yapısal uyum politikalarının uygulanması sürecine liberallerin iddia ettiğinin tersine hiçbir zaman bir engel oluşturmadığı söylenebilir (Onaran, 2002: 279). Zira son 20 yıl içerisinde çıkarılan yasalara bakıldığında işverenlerin hareket alanının sınırsızca genişletildiği, buna karşılık işçiyi koruyan yasaların bütünüyle kaldırıldığı görülecektir. Bunlara bir de sendikaların göreli olarak zayıflığı ve işsizliğin ücretler üzerinde yapmış olduğu aşağıya doğru etki eklenince piyasanın en üst düzeylerde esnekleştiği sonucuna varı-

---

sağ"ın ekonomik görüşleri devletin resmi ideolojisi haline de getirilebilecek. Bütün bunlar, anayasaların boşlukta yapılmadığını, burjuvazinin ekonomik, siyasal ve kültürel-ideolojik ihtiyaçları çerçevesinde hazırlandığını, doğrusu bütün anayasaların aslında aynı zamanda birer siyasal metin olduğunu ve sınıflar karşısında asla nötr ya da tarafsız olamayacağını bir kez daha kanıtlar.

labilir. Esnekleştirme uygulamaları "ekonomik kriz ve rekabet" karşısında işsizlik sorununu çözücü bir formül olarak pazarlanmaya çalışıldı. Esnekliğin rekabet gücünü, rekabet gücünün de istihdamı artıracağı sürekli vurgulandı. Kısmi süreli, belirli süreli, geçici süreli gibi esnek çalışma türlerinin özellikle Avrupa ülkelerinde istihdam artışının sağlanmasında başrolü oynadığı belirtilerek, Türkiye'de de aynı yolun izlenmesinin gerekliliği ve iş kanununun esneklik olanaklarını geliştirmesi gerektiği vurgulandı (bkz. TİSK, 2006). Esnekleştirmenin önünde birincil engel olarak görülen şey TİSK'in raporuna göre şuydu:

> Yasalarda işçiyi koruyan tüm hükümler çıkarılsın. Özellikle işçiden yana olan ILO ve diğer tüm evrensel sözleşmelere uyulmasın. İşten çıkarmaları güçleştiren 158 sayılı ILO Sözleşmesi hiç olmamalı. Çünkü bunlar esnekleşmeyi engellemektedir (Petrol-İş, 95-96 Yıllığı).[12]

Anlaşılacağı gibi sistemdeki tıkanıklık sermayenin daha saldırgan yollara başvurmasını ve emeği bütünüyle teslim almaya yönelmesini beraberinde getirmektedir (Öngen, 2005: 55). Kaldı ki, birçok araştırmanın da desteklediği gibi, yapısal uyarlama politikaları, uygulandığı bütün az gelişmiş ülkelerde gerçek gelirlerin düşmesiyle yaşam koşullarının kötüleşmesine, yoksulluğun ve işsizliğin giderek artmasına ve toplumsal kutuplaşmanın genişlemesine neden oldu (bkz. Abrahamsen, 1997: 141). Türkiye'deki emekçi sınıflar da bundan nasibini aldı. Emekçi sınıfların gerçek ücret ve gelirleri, 1993 ve 1994'te Türkiye gibi bağımlı ülkelerde %40'a varan oranlarda düştü. Buna, sosyal haklara, sigorta sistemlerine ve sendikal kazanımlara karşı büyük

---

[12] Türkiye'de ücretlerin esnekleşmesine ilişkin bir çalışma için bkz. Onaran, 2000. Son yıllarda kamu emekçilerinin de esneklik politikalarının temel hedefi olmaya başladığını belirtmek gerekir. Buna ilişkin bir çalışma için, bkz. KESK, Petrol-İş 97-99 Yıllığı.

ölçekli bir saldırı eşlik etti. İş güvencesi hemen hemen her ülkede pratik olarak kaldırıldı ve yasal olarak da bütünüyle ortadan kaldırılması için harekete geçildi. Günümüzde kamu çalışanlarının işgüvencesinden yoksun olarak sözleşmeli personel olarak çalıştırılmasına ilişkin düzenlemeler hızla hayata geçirilmektedir. Öte yandan, sadece 1993 ve 1994 yıllarında işten atılan işçi sayısı yüzbinlerle ifade edilirken, genel olarak işsizlik oranları bütün dünyada bir sıçrama gösterdi. Böylece ücretler ve fiyatlar esnekleştiğinde ekonominin tam istihdama yöneleceğine (Ercan ve Özar, 2000: 36) dair efsane de gerçekleşmemiş oluyordu. Taşeronlaşma, yani üretimin belirli aşamalarının işletme dışındaki başka şirketlere başka işçiler çalıştırılarak yaptırılması, hem emeğin maliyetini düşürmeyi hem de sendikasızlaştırmayı hedeflemektedir. Aşağıda bu çalışmada elde edilen bulgular tartışılırken de görüleceği gibi esnek çalışma koşulları ve iş güvencesinin yokluğu çalışanların sendikalaşması önünde önemli bir engel oluşturmaktadır. Esnekliğin emek piyasasına yansıması çalışanların üç temel gruba bölünmesine neden olmuştur: (1) Tam gün çalışan, iş güvencesi ve ücretleri görece yüksek, kolay uyum sağlayabilmesi beklenen, yeni teknolojilerle donanmış, merkez firmalarda istihdam edilen işçiler; (2) tam gün çalışmakla birlikte birinci gruptakilere göre daha kolay bulunur niteliklere sahip olan, çoğunlukla rutin işlerde çalışan işçilerden oluşan, işten atılma oranının yüksek olduğu işçiler ve (3) yarı-zamanlı, geçici, sabit süreli sözleşme kapsamında, esnek uzmanlık modelinde genellikle taşeron firmalarda ya da evde parça başı iş üzerinden çalışan işçilerden oluşan iş güvencesinin düşük olduğu ya da hiç olmadığı işçi grubu. Bu parçalanma sonucu birinci gruptaki işçilerin sahip göründüğü tüm ayrıcalıklar ikinci ve özellikle de üçüncü gruptaki işçilerin maruz kaldığı yoğun sömürü ile sağlanabilmektedir (Ansal, 1996: 17). Dolayısıyla özel-

likle 1990'lardan sonra Türkiye'de sendikasızlaşma ve düşük bir asgari ücretle çoğunlukla enformel sektörde çalışma emek piyasasının temel görünümü olmaya başlamıştır.

Emek süreci düzenlemeleri açısından da 1990'lar sonrası uygulanan politikalar önemli değişimler göstermiştir. Emek süreci, kapitalistin satın aldığı şeyler arasında cereyan eden bir süreç olarak işlerken, aynı zamanda işin usulüne uygun yapılmasını, yani emeğin denetimini de zorunlu kılar (Marx, 2000: 187). Dolayısıyla emek sürecinin, yani işin denetlenmesi hem teknolojik ve bürokratik yolların hem de ideolojik kontrol mekânizmalarının kullanılmasını gerektirmektedir. Bunlardan birincisi hegemonyanın baskı araçlarıyla kurulması anlamına gelirken, ikincisi daha çok rızaya dayalı bir hegemonyayı zorunlu kılar (Yücesan-Özdemir, 2000: 243). Son dönem birikim stratejilerinin bu türden iki yönlü bir hegemonya kurma sürecini içerdiği söylenebilir.[13] Ne var ki emek süreci, toplumun ekonomik, siyasal ve kültürel yapılarından apayrı düşünülemeyeceği için, Türkiye'de işin denetlenmesinin daha çok baskı araçlarıyla gerçekleştiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Zira yukarıda da belirtildiği gibi nasıl ki egemen sınıflar sürekli bir meşruiyet sorunuyla karşı karşıya kalıp daha çok baskı araçlarına dayalı bir hegemonya geliştiriyorlarsa, aynı durum ekonomik alana, işyerine, çalışma ilişkilerine yansımaktadır. İdeolojik araçlara dayalı rızanın oluşturulamamasında emek piyasalarının işçiler açısından olumsuz koşullarının sürekli artıyor olmasının etkisi büyüktür. Zira emek piyasasında işçilerin karşı karşıya kaldığı olumsuz koşullar, çalışanların toplam kalite yönetimi, yönetime katılım, yöne-

---

[13] "Toplam Kalite Yönetimi", "kalite çemberleri", "sürekli iyileştirme" türünden uygulamalar rızaya dayalı hegemonyanın kurulmasının ideolojik boyutlarını içerir. Türkiye'de bu türden uygulamalara yönelik örnek çalışmalar için, bkz. Yücesan-Özdemir, 2000; Yıldırım, 2000.

tişim, kalite çemberleri gibi ideolojik söylemlere bütünüyle bağlanamamasını peşi sıra getirebilir. Bu durum ister istemez işyerinde bile baskı araçlarının daha fazla kullanılmasını gerektirecektir. Elbette ki hiçbir egemen sınıf sadece baskı ve zora dayanarak yönetemeyecektir ve bu sadece siyasal alanda değil işyeri düzeyinde de böyledir. Ne var ki bunlardan hangisinin ağır basacağı, izlenen sermaye birikim modelinin başarısına ve sınıf mücadelelerinin şiddetine bağlı kalacaktır.

Bütün bu gelişmeleri ana başlıklarıyla toparlamak gerekirse şunlar söylenebilir: Türkiye de 1950'lerden sonra artan kırdan kente göç olgusu ile birlikte hızlı bir kentleşme süreci yaşanmıştır. Kentte kendisine yeni bir iş bulmayı başarabilenler açısından bu hızlı kentleşme, kır ile bağlantının devam etmesi nedeniyle proleterleşmelenin yavaş olması anlamına gelmektedir. Ancak bu çalışmada elde edilen verilerden de görülebileceği gibi günümüzde işçilerin kırsal alan ile bağlarının giderek azaldığını söylemek mümkün. Yine de bu durumun bir sınıf bilinci ve kültürünün ortaya çıkmasını yavaşlatan bir süreç olduğunu belirtmek gerekir. 1980 sonrası gelişmeler ise esnek çalışma koşullarının uygulamaya konulması ile birlikte sendikalaşmanın ve sendikacılığın giderek zayıfladığı bir döneme sahne olmuştur. Bir sınıf kültürünün gelişmesinin işçi sınıfının örgütlenmesi ve sendikalaşması ile yakından ilgili olduğu düşünülürse, günümüzde görece zayıf bir sınıf kültürünün varlığının nedenleri bu çerçevede daha iyi anlaşılabilir.

MADEN VE TEKSTİL SEKTÖRÜNDE ÜCRETLİ EMEK: SOSYO-EKONOMİK ÖZELLİKLER

Maden sektöründe kadın çalışan yok denecek kadar az. Birkaç madende sekreterlik, temizlik gibi işlerde yerüstünde ya da Türkiye Kömür İşletmeleri'nin kimi kurumlarında çalışan kadınları saymazsak maden ocaklarında yeraltı ve yerüstünde çalışanların tamamı erkeklerden oluşuyor. Bu nedenle bu araştırma kapsamında bahsedeceğimiz ve değerlendirmeye alacağımız kadın işçilerin bütünü de tekstil sektöründe çalışıyor. Bursa'da tekstil sektöründe kayıtlı olarak çalışan yaklaşık 70 bin işçinin %35'ini kadınlar oluşturuyor. Bu araştırma kapsamına alınan tekstil sektöründeki kadın işçilerin oranı yaklaşık %45.

Türkiye genel olarak genç bir nüfusa sahip. Buna bağlı olarak kentsel işgücünün de görece genç bir özellik göstereceği tahmin edilebilir. TÜİK verilerine göre 2009 yılı itibariyle kentsel işgücünün %51.4'ü 34 yaşın altında. 35-44 yaş arası olanların oranı %28,4 (TÜİK, 2009). Araştırmamız kapsamındaki maden ve tekstil işgücü de bu genel göstergelerle oldukça uyumlu. Araştırma örneklemini oluşturanların %57'si 35 yaşın altında genç bir nüfus. Her iki sektör birbiriyle karşılaştırıldığında ise tekstil sektörünün daha genç işçilerden oluştuğu göze çarpıyor. Bu durum oldukça önemli, zira burada bizi ilgilendiren meselelerden biri genellikle kent kökenli ve aşağıda da gösterileceği gibi daha yüksek eğitimli oldukları kabul edilebilecek genç işçi-

lerin görece yaşlı işçilere göre yaşam tarzı, eğilimleri, bilinç, sınıf kültürü, dayanışma gibi konular açısından farklılık gösterip göstermeyeceği.

Tekstil sektörünün görece daha genç işçilerden oluşmasının birkaç nedeni olabilir. Görüştüğümüz kimi işçiler bu sektörde özellikle de küçük atölyelerden ziyade büyük işletmelerde belli bir yaşın üzerinde işçi istihdam edilmek istenmediğini vurguladılar. Uzun süre tekstil sektöründe çalışan, şu an işsiz olan ve iş arayan Mukadder bunlardan biriydi.

> Mukadder (40 yaşında, uzun süre tekstilde çalışmış, şimdi işsiz)
>
> *Ben 12 yaşından beri çalışıyorum. Ama işte çocukları büyütürken çalışamadım. Büyük bir fabrikada çalışıyordum ama işten çıkarıldım. Şimdi iş arıyorum ama yaş dolayısıyla bulamıyorum, 40 yaşındayım. Yaş sınırlamasından dolayı çalışamıyoruz. 18-35. Ben girdim 40 yaşına. Tam verimli zamanımda evimde geçiriyorum. Ya da atıyorum, mahalle arasındaki konfeksiyonlarda sigortasız. Bu benim için bir eksi yani.*

Ayrıca tekstil sektöründeki kadın işçilerin erkek işçilere oranla görece daha genç yaşta olduklarını da belirtmek gerekir. Örneğin, tekstil sektöründe 25 yaş ve altı işçilerin yaklaşık %34'ü kadın, %28'i erkek. Yaş ilerledikçe kadınların çalışma oranında belirgin bir düşüş gözleniyor. Bu durumun temel nedenleri ileride ele alınacak, ancak şimdilik bunun aile yapısındaki ve genel olarak toplumdaki ataerkil yapıyla ilintili olabileceğini vurgulayalım.

Diğer taraftan tekstil sektörü işçiler açısından maden sektörüne göre daha güvencesiz, sendikasız ve enformel koşullar yaratıyor. Bu koşullar özellikle küçük işletmelerde yaygın olduğundan bu türden işletmelerdeki işçiler için daha kısa süreli bir

istihdam özelliği gözleniyor.[1] Maden sektörüne göre tekstil sektöründe, büyük işletmelere göre de küçük işletmelerde iş değiştirme oranları daha yüksek.[2] Dolayısıyla bu güvencesiz koşullar, hem işçilerin daha sık iş değiştirmelerine hem de tekstil sektörü dışında daha güvenceli başka bir iş bulduklarında oraya geçmelerine neden oluyor. Özellikle yaşı ilerlemiş işçiler bu tür arayışlara daha çok girişiyor. Bu durum tekstil sektöründe daha genç işçilerin istihdam edilmesinin nedenlerinden biri olarak düşünülebilir.

Maden işçileri ise görece daha ileri yaştalar. Yaklaşık % 40'ı 36-45 yaş aralığında, % 15'i 46 yaş ve üstünde. Tekstilde bu oranlar sırasıyla % 25 ve 8. Ancak bu durum özel maden işletmeleri olduğunda biraz daha değişiyor. Zira özel madenlerde çalışanlar kamuda çalışan işçilere göre daha genç bir grubu oluşturuyorlar. Çoğunlukla gözlemlenen şey şu: Genç işçiler önce özel bir madende çalışmaya başlıyor. Ancak özel madenlerin çalışma koşulları kamu işletmelerine göre daha olumsuz ve ücretler daha düşük. Örneğin önemli bir kısmında maden işçileri için hayati önem taşıyan fosforlu iş elbiseleri bulunmuyor. Çalışma saatleri daha uzun. Tahmin edilebileceği gibi birçoğunun iş güvenceleri de bulunmuyor ve özel madenlerde çalışan işçilerin önemli bir kısmının sigortası da yok. Bu nedenle tıpkı küçük atölyelerde çalışan tekstil işçileri gibi özel madenlerde çalışan maden işçileri de fırsatını bulduklarında TTK'ya bağlı işletmelere geçmeye çalışıyor ya da göreli olarak daha iyi bir iş bulduklarında maden işinden ayrılabiliyor. Bu nedenle yaş ilerledikçe özel madenlerde çalışma oranı düşüyor. Diğer taraftan bazı özel madenlerde çalışanların bir kısmı TTK'dan emekli olmuş işçi-

---

[1] Küçük işletmelerin daha kısa süreli istihdam olanakları oluşturduğu konusunda, bkz. Taymaz, 1997.

[2] Benzer bir sonuç için, bkz. Geniş, 2006: 108.

lerden oluşuyor. Bu, işveren için önemli bir nokta, zira hem emekli işçileri sigorta yapması gerekmiyor hem de TTK'da belli bir deneyim kazanmış işçileri çalıştırmış oluyor.

Gelir ve Eğitim Düzeyleri

Maden ve tekstil işçileri arasında ücretleri bakımından oldukça büyük farklılıklar bulunuyor. Tekstil işçilerinin yarısından fazlası asgari ücret ya da daha aşağı bir ücrete tabi olarak çalıştırılıyor. Kamuda çalışan maden işçilerinin ücretleri 1.200 TL'den başlayarak 1.800 TL'ye kadar çıkıyor.[3] Özel şirketlere ait madenlerde çalışan işçilerin %80'inin ücretleri ise 600-1.000 TL arasında. Bu oran kamuda çalışan maden işçilerinde %7 civarında. Kamuda çalışıp 600 TL'nin altında ücret alan hiçbir maden işçisi yok. Dolayısıyla kamu ve özel yatırımlara bağlı olarak emeğe verilen ücret miktarlarında önemli farklılıklar olduğunu söylemek yanlış olmaz. İleride görüleceği gibi bu durum sadece ücretlere ilişkin değil, fakat işçilerin özlük hakları söz konusu olduğunda da geçerliliğini koruyor. Özellikle maden işçilerinde yaş da ücretleri etkileyen önemli bir değişken olarak karşımıza çıkıyor. Daha genç işçilerin ücretleri genel olarak daha düşük. Zira kamuda ücretler kıdeme, statüye, çalışma süresine göre belirleniyor. Ne var ki son yıllarda devlet, madenleri de özelleştirme çabasının bir sonucu olarak yeraltında yapılacak kimi işleri taşeronlara verme yolunu seçiyor. Bu taşeron firmalarda çalışan işçilerin ücretleri daha düşük ve bir kısmı kaçak olarak çalıştırıldığından sigortaları da yok. İşçi ücretlerine ilişkin Birkaç noktayı daha belirtmekte fayda var: Tekstil sektöründe çalışan kadın ve erkek işçiler arasında ücretler açısından önemli farklı-

[3] Asgari ücret, 1 Temmuz 2010'dan itibaren, 16 yaşından büyükler için net 599,12 TL, 16 yaşını doldurmamış işçiler için ise net 518,58 TL.

lıklar gözlenmekte. Kadın işçilerin yaklaşık %57'si asgari ücretin altında bir ücret alırken, bu oran erkeklerde %36'ya düşüyor. Aynı farklılık küçük ve büyük işletmeler arasında da gözlenebiliyor. Büyük işletmelerde çalışanların ücretleri göreli olarak daha yüksek. Aynı zamanda büyük firmalarda çalışanların önemli bir kısmı belli dönemlerde ikramiye alabilmekte ya da ücretsiz servis ve yemek olanaklarından yararlanabilmekteyken küçük işletmelerde böylesi olanaklar çok nadiren görülüyor.

Maden işçileri arasında erkek işçilerin eşlerinin sadece %5'i çalışıyor, geri kalanlar ev kadını. Tekstil işçilerinde ise bu oran biraz daha artarak %17'ye çıkıyor. Yani maden ve tekstil işçileri beraber değerlendirildiğinde erkek işçilerin eşlerinin yaklaşık %90'ının ev kadını olduğu anlaşılıyor. Bu göstergeden yola çıkılarak tekstil sektöründeki kadınların önemli bir kısmının bekâr olduğunu, yine önemli bir kısmının evlenince işten ayrıldığını tahmin etmek zor olmayacaktır. Eşi çalışmayan işçilerin çoğunluğunun başka bir geliri yok. Bu veriler, başka araştırmalarla da desteklendiği gibi geleneksel geniş aile dayanışmasının yavaş yavaş çözüldüğünü gösterir. Ancak eşlerin çalışmama oranının yüksekliği aile kurgusundaki ve aile içerisindeki ataerkil ilişkilerin devam ettiğinin göstergesi olarak görülebilir.[4]

Maden ve tekstil işçilerinin eğitim düzeyleri de birbirinden farklılık gösteriyor. Her iki sektörde de ilkokul ve lise mezunlarının yüksekliği göze çarpıyor. Ancak maden işçilerinin yaklaşık % 40'ı ilkokul mezunu[5] ve % 37'si lise ve daha yüksek eğitim oranına sahipken, bu oranlar erkek tekstil işçilerinde sırasıyla ilkokul mezunlarında % 29'a düşüyor, lise ve daha yüksek eğitimlilerde % 45'e çıkıyor. Diğer taraftan yaşa göre karşılaştırıldı-

---

[4] Benzer bir sonuç için, bkz. Nichols ve Suğur, 2005: 16.

[5] Ülgen Oskay'ın 1977 yılında Zonguldak maden işçileri üzerine yaptığı çalışmasında hiç okula gitmemiş ya da ilkokula birkaç yıl devam etmiş işçilerin oranı %59'dur. Lise mezunu ise hiç yoktur (bkz. Oskay, 1983: 90).

ğında eğitim durumu belirgin bir biçimde farklılaşıyor. Her iki sektörde de genç işçiler görece daha yaşlı işçilere nazaran belirgin bir biçimde daha eğitimliler. Bu veriler çerçevesinde genç işçilerin daha eğitimli, kentsel kökene sahip ve olasılıkla daha seküler olduğu bir profilin ortaya çıktığını söylemek olanaklı.[6] Burada çalışmamız açısından önemli olan, genç, eğitimli ve kent kökenli işçilerin sınıf kültürü ve bilinci açısından diğerlerinden farklılaşıp farklılaşmadıkları. Bu konuya ileride değineceğiz, ancak tam da burada önemli bir noktaya değinmekte fayda var. Nichols ve Suğur'un araştırması genç işçiler ile ilgili olarak böylesi bir beklentiyle sonuçlanırken, bu çalışmada elde ettiğimiz veriler genç işçilerin görece daha yaşlı işçilerden bilinç, gelecekten beklentiler, sınıf kültürü ve dayanışması gibi konularda pek farklılaştığını göstermiyor. Hatta tam tersini söylemek daha olası, yani ileri yaşlardaki işçiler bilinç ve dayanışma konularında daha duyarlı. Bu durum, ileri yaşlardaki işçilerin daha deneyimli oldukları da hesaba katılırsa, eğitim düzeyi ya da kentleşme düzeylerinin yüksekliğine kıyasla "deneyim"in de işçiler üzerinde etkili olduğunu gösteren bir örnek olarak okunabilir.

Eğitim düzeyi açısından tekstil sektöründe kadın ve erkek işçiler arasında bir takım farklılıklar gözlemlenebiliyor. Kadın işçilerde en yüksek oranı % 38 ile ilkokul mezunları alırken, erkek işçilerde en yüksek oran % 39'la lise mezunları. Ancak her ikisinde de üniversite ya da yüksekokul mezunlarının oranı % 6 civarında düşük bir düzeyde yer alıyor.

Eğitim düzeyi ile doğum yeri arasında güçlü bir bağlantı olduğunu da belirtmek gerek. Her iki sektörde de ve hem kadın hem de erkek işçiler için kent merkezinde doğma oranı yükseldikçe eğitim düzeyinin de yükseldiğini gözlemleyebiliyoruz. Bütün işçiler arasında kent merkezinde doğanların yaklaşık ya-

[6] Benzer sonuçlar için, bkz. Nichols ve Suğur, 2005: 235; Geniş, 2006: 63.

rısı lise ve daha üstü bir eğitim düzeyine sahipken, bu oran kasaba doğumlularda % 39'a, köy doğumlularda % 32'ye düşüyor. Göçmenler ile yerliler arasında da benzer bir farklılık yakalamak mümkün. Örneğin Bursa doğumlu işçilerin, Bursa'ya sonradan göç eden işçilere oranla eğitim düzeyleri daha yüksek. Aynı ilişkinin maden işçileri için de geçerli olduğu söylenebilir.

Eğitim düzeyi açısından son bir noktaya değinmekte yarar var. Maden işçilerinde kamuda ya da özel maden işletmelerinde çalışan işçiler arasında eğitim düzeyi açısından çok büyük farklılıklar ortaya çıkmıyor, her ikisinde de ilkokul mezunları en yüksek oranları kapsıyor (sırasıyla kamuda % 38, özelde % 42). Ancak tekstil işçileri arasında görece daha büyük fabrikalarda ya da küçük atölyelerde çalışanlar arasında eğitim düzeyi açısından kimi farklılıklar gözlemlenebiliyor. Bir örnek vermek gerekirse, ilkokul mezunları büyük fabrikalarda % 28 gibi bir orana sahipken bu oran küçük atölyelerde % 40'a çıkıyor. Bu noktada küçük işletmelerin eğitimden çok iş deneyimine daha fazla önem verdikleri düşünülebilir (Geniş, 2006: 107). Dolayısıyla büyük işletmelerin daha vasıflı iş gücü arayışında oldukları görülüyor. Ayrıca bu durum, eğitim düzeyi yüksek işçilerin daha güvenceli, ücreti görece daha yüksek ve çalışma koşulları daha iyi olan işler arama eğiliminde olacağının da göstergesi olarak yorumlanabilir.

Göç, Kentleşme ve Hareketlilik

Türkiye gibi ülkelerde toplumsal bir güç olarak işçi sınıfının oluşumu ve varlığı önemli tartışmaları beraberinde getirmiştir. Bu tartışmalarda işçilerin kırsal alanla devam eden bağları, yeni bir kültüre (çoğunlukla kent kültürüne) adaptasyonları, sendikaların oluşumu ve eylemlilikleri önemli bir yer tutar. Türkiye için söylendiğinde ise işçi sınıfı tarihinin oldukça kısa olduğu,

işçilerin hala "kentteki köylüler" niteliğini taşıdıkları, bu nedenle de sosyal bir güç olarak bir sınıftan bahsedilemeyeceği vurguları yapılır.[7] Bu araştırma kapsamında elde edilen veriler bu durumun önemli oranda kırıldığını göstermektedir. İleride toplu luk ilişkileri tartışılırken de bu kırılmanın önemli etkilerinin ortaya çıktığını göreceğiz.

Araştırma kapsamındaki işçilerin yarısından fazlasının bir göç hikâyesi bulunuyor. Tekstil sektöründe çalışan Bulgaristan göçmeni işçiler hariç diğer işçilerin çoğunluğu göç etmelerinin temel nedeni olarak ekonomik sıkıntıları ve iş bulma umudunu gösterdiler. Bunun dışında az sayıda da olsa ailevi nedenleri, eğitim olanaklarını vb. belirtenler de var. İşçilerin önemli bir kısmı ise maden işçilerinde Zonguldak ve tekstil işçilerinde Bursa doğumlulardan ve bunların bir bölümü de çevre ilçe ve köylerden şehir merkezine göç edenlerden oluşuyor.

Zonguldak maden işçilerinin önemli bir kısmı çevre köylerde oturup işyerlerine ulaşımı servislerle sağlıyorlar. Özellikle en son işe girenlerde bu oran çok daha yüksek. Bu nedenle köyle bağlantıları hala devam ediyor ve yaklaşık % 58'inin köyde toprağı var. Ancak toprağın kendileri tarafından işlenme oranı oldukça düşük. Belirli bir miktar toprağa sahip olup toprağını işleyenlerin oranı sadece % 9 ve bunların çoğunluğu pazar için olmaktan ziyade geçimlik üretimle meşguller, pazar için üretim yapanların sayısı oldukça düşük düzeyde. İşçilerin zaten buna ayıracak vakitleri yok. Toprak eğer işleniyorsa genellikle evdeki diğer aile fertleri tarafından gerçekleştiriliyor.

> Ahmet (30 yaşında, maden işçisi)
> *Tarla var ama kullanılmıyor. Çünkü bölgemizde zaten gitgide rençberlik ölüyor. Para da getirmiyor zaten. Karın tokluğuna yapıyoduk zaten o işi. En fazla evdeki sebzeyi meyveyi çıkarmak için.*

[7] Tersi bir değerlendirme için, bkz. Nichols ve Suğur, 2005: 36.

Şehir merkezinde oturan maden işçilerinin çoğunluğu memleketten/köyden yardım da almıyor. Kaldı ki köyde oturan işçilerin bile temel gelirlerini topraktan elde ettikleri gelir değil, fakat işçilik oluşturuyor. Kent merkezine yerleşmektense servisle gidip gelmek hem ev kirası hem de çocuklarının eğitim masrafı, bakım masrafı gibi giderler açısından onlara büyük kolaylık sağlıyor. Belli ki köyde yaşamak, emek gücünün yeniden-üretimini işçiler açısından daha ucuz hale getiriyor. Bu nedenle özellikle yakın köylerde oturanlar kent merkezine yerleşmeyi şimdilik düşünmüyor. Ancak köye gidip gelmek oldukça zahmetli bir iş. Zira gidiş geliş olmak üzere her gün dört saatten fazla yol giden işçiler var maden işçileri arasında. Kaldı ki çocuklarının daha iyi bir eğitim alması için köyden çıkıp kente yerleşeceklerin de olabileceğini hesaba katmak gerek. Dolayısıyla daha önceki yıllarda işe girenlerde olduğu gibi henüz yeni çalışmaya başlayan işçilerde de kent merkezine yerleşme oranlarının artacağını tahmin etmek zor değil.

> Erol (55 yaşında, emekli maden işçisi, sendika temsilcilerinden)
>
> *Şimdi şey de var, bir süre sonra bu işçilerin büyük bir bölümü, ayakları yere bastıktan sonra daha doğrusu, yeni girdiler işe. Kolay değil yani evlerini ordan buraya taşımak. Oraya gidip gelmek de onlar için çok büyük külfet. Bir süre sonra buralara taşıncaklar... O 2009 da girenlerin buralara taşınmaları daha başlamadı ama başlıcak, olcak yani. Çünkü oraya gidip gelmeleri çok külfetli bir iş. Mesela 2006 da muamele yapanların büyük birçoğunluğu burada şimdi, çok az, küçük bir bölümü, işte yaşlı anasını babasını getirememiş, köyünden koparamamışlar gidip geliyor.*

Bursa tekstil işçilerinin %30'unun ise toprakla ya da köyle hiçbir ilişkisi yok. %36'sı sadece bayramlarda ya da tatillerde ziyaret etmek dışında köyle ve özellikle tarımla ilişkisini kestiğini belirtti. Köyde toprağı olup toprağını kendisi işleyenlerin oranı

sadece %3. Bütün işçiler içerisinde toprağını kiracı ya da ortakçıya verenlerin oranı yok denecek kadar az. Toprağını akrabalarından birinin işlediğini söyleyenlerin oranı ise % 10 civarında.

> Ali (37 yaşında, tekstil işçisi)
>
> *Köyde toprak var, arazi dağ köyü, ekilip dikilmek için değil de işte kendi kendini idame ettirecek kadar olabilir. Öylesine duruyor atıl bir şekilde. Eken filan da yok, icara filan verme durumu yok, herkes kendi toprağını zor ekiyor zaten. Zaten köyde artık genç nüfus kalmadı, daha çok yaşlılar var, onun da ektiği iki sıra domatesten başkası değil.*

Memleketinden maddi ya da ayni yardım alanların oranı tekstil işçilerinde sadece % 8. Kimi işçilerin vurguladığı gibi köyde de işler iyi gitmiyor, yani ekonomik koşullar tarımsal hane ekonomisinin aleyhine seyrediyor ve bu nedenle köyden alabilecekleri herhangi bir yardım da yok.[8] Köyden alınan yardımların önemli bir kısmı, köyde üretilen ürünlerden yapılan ayni yardımlardan çok tarım dışı gelirlerden elde edilen maddi yardımlardan oluşuyor. Aşağıdaki örnekte bu durumu görmek mümkün. Cengiz'in babası işçilikten emekli. Ama emekli maaşı yetmediğinden kış aylarını Bursa'da oğlunun yanında, yaz aylarını ise köyde geçiriyorlar. Toprakları olmasına rağmen toprağı işleyen kimse yok. Sadece yazları köylerine gittiklerinde ekebil-

---

[8] Boratav (1995: 73), ekonominin tarımsal haneler aleyhine işlediği bu tür koşullarda gerçekleşebilecek dört olası alan sıralamaktadır: (1) köy içinde tarım dışı faaliyetler, (2) köy içinde ücretli işçilik, (3) köy dışında mevsimlik işçilik ve (4) geçici ya da kalıcı olarak kent ekonomisi. Maden ve tekstil işçilerine ilişkin elimizdeki veriler, işçilerin bu yollardan sonuncusunu izlemiş olduğunu gösteriyor. Bu durumda bu işçilere "köylü işçiler" ya da "kentteki köylüler" denmesinin artık olanaksız olduğunu düşünüyorum. Bu, işçilerin bütünüyle proleterleştiklerini göstermez, ancak en azından çalışma yaşamı ve ekonomik gelirleri açısından hızla o sürece girdiklerine işaret eder.

dikleri kadar bahçecilik yapıyorlar, o da pazar için olmaktan çok geçimlik. Çocuklarına yardımı emekli maaşları sayesinde yapabiliyorlar, yoksa tarımdan elde ettikleri gelirle değil.

> Cengiz (37 yaşında, tekstil işçisi)
>
> *Köydeki insanlarda kendini zor geçindiriyor. İşte annesi babası köyde olan insanlar destek çıkıyor ancak. Babası emekliyse eğer köyde kendi kendini idame ettirebiliyor. Burada bir bardak çayı içiyorsun 50 kuruş, köyde 20 kuruş. Emekli maaşını köyde harcayamıyorsun. Ben nasıl şimdiden çocuğumu düşünüyorsam o insan da cebine para dolduracağına çocuğuna onu alıyor bunu alıyor gönderiyor, torunlarına bir şey alıp gönderiyor. Yoksa hem burada çalışıp hem köye gidip bir şeyler ekip dikip, mümkün değil yani. Köyde annesi babası olan belki biraz daha takviye oluyor. Benim annem de mesela yazın köye gidiyor, gelirken bir çanta mısır, domates, biber, salça yapar getirir, dut olur pekmez kaynatır filan, böyle şeyler.*

Bursa'nın yakın köylerinde oturan işçiler servislerle işyerlerine ulaşım sağlıyorlar. Ancak bu köyler, Zonguldak'tan farklı olarak banliyöleşmiş durumda. Zonguldak köyleri ise görece merkeze daha uzak ve henüz banliyöleşme eğilimi görünmüyor. Coğrafi yapının da bunda bir etken olduğunu belirtmek gerekir. Bu veriler çerçevesinde düşünüldüğünde hem maden hem de tekstil işçilerinin %10'undan daha azının tarımsal faaliyet anlamında kırsal bağlantılara sahip olduğu söylenebilir.

Aslında işçilerin doğum yerleri de bu durumu destekler nitelikte. Nitekim maden ve tekstil işçileri arasında kent doğumlu olanlar, sırasıyla % 44 ve % 42. Köy doğumlu olanlar ise maden işçilerinde % 31'ken tekstil işçilerinde sadece % 33'e çıkıyor. Ancak söz konusu olan babanın doğum yeri olduğunda kent doğumluların oranı belirgin biçimde düşüyor. Babaları kent doğumlu olan maden işçilerinin oranı % 30 civarında, tekstil işçilerinde bu oran % 26'ya düşüyor. Bu durumda giderek daha kent-

li bir işçi profili ile karşı karşıyayız demektir. Yaş ile doğum yeri karşılaştırıldığında da önemli farklılıklardan bahsetmek mümkün. Yaş küçüldükçe kent doğumlu işçilerin oranında bir artış gözlenebiliyor (25 ve bu yaşın altındaki işçilerin % 45'i; 46 ve daha yaşlı işçilerin % 36'sı kentte doğmuştur). Daha genç yaş gruplarında olan işçilerin babalarının işçi olma oranları ve görece daha yaşlı işçilerin babalarının ise köylü/çiftçi olma oranları daha yüksek. 1977 yılında Zonguldak maden işçileriyle yapılan başka bir araştırmada "kırsal kökenlilik maden işçisinin yaşam biçimini belirlemede ağırlıklı bir etkendir" (Oskay, 1983: 83) sonucuna ulaşılmış. Zira bahsedilen araştırmanın sonuçlarına göre madencilerin yaklaşık % 94'ü Zonguldak ya da diğer şehirlerin köylerinde doğmuştur (bkz. Oskay, 1983: 84-85, Tablo 1 ve 2). Oysa bu çalışmada elde edilen sonuçlar bu durumun değişme eğiliminde olduğunu, Türkiye'de işçilerin önemli bir kısmının giderek kırsal kökenden koptuklarını ve giderek daha fazla işçi sınıfı kökenli ailelerden geldiklerini gösteriyor. Dolayısıyla Türkiye'de kırsal alan ile bağlarını koparmış yeni bir işçi sınıfının ortaya çıkmaya başladığını söylemek yanlış olmaz. Bu nedenle artık onlara "kentteki köylüler" denemeyeceğini belirtmek gerek, daha çok giderek proleterleşen bir kitleyle karşı karşıyayız. Kaldı ki, yukarıda vurguladığımız gibi geçim kaynaklarının temelini de ne tarım ne de başka bir faaliyet oluşturuyor; köyde bile otursalar çoğunluğu için temel geçim kaynağı emek gücünü satmaktan başka bir şey değil.

Başka bir bölümde kadın işçilerin durumunu daha ayrıntılı biçimde ele alacağım. Ancak bu bölümde kadın işçilere ilişkin birkaç demografik veriden bahsetmekte fayda var. Burada sadece Bursa'daki tekstil sektöründe çalışan kadın ve erkek işçiler arasında bir karşılaştırma yapıyorum ve maden işçilerini bu analizin dışında bırakacağım. Yukarıda da belirtildiği gibi kadın

tekstil işçileri erkeklere göre daha genç bir kesimi oluşturuyor. Ayrıca köyde doğma oranları da erkeklerden daha yüksek. Kadın işçilerin babalarının da köyde doğma oranları erkek işçilerin babalarına göre daha yüksek çıkıyor. Bu anlamda daha fazla kırsal kökenlere sahip oldukları düşünülebilir. Erkeklerin % 55'inin, kadınların % 45'inin memleketi Bursa. Kadın işçilerin eğitim düzeyleri erkek işçilere göre biraz daha düşük ancak çok büyük farklılıkların olduğunu da söyleyemeyiz. Kadın işçilerin % 38'i lise ya da daha yüksek bir eğitim düzeyine sahipken bu oran erkeklerde sadece % 45'e çıkıyor. Bu türden farklılıkların kadın ve erkek işçilerde bilinç ve sınıf kültürü açısından ne tür farklılıklar yarattığı ileriki bölümlerin konusu olacak.

Gerek maden işçilerinin gerekse tekstil işçilerinin babalarının ezici çoğunluğu yine mavi yakalı ücretli emekçilerden oluşuyor. Her iki grupta da beyaz yakalı babaların oranı oldukça düşük. Kendi hesabına çalışanların oranı da % 5'i geçmiyor. Kendi toprağında çiftçilik yapan babaların oranı tekstil işçilerinde % 10 civarında. Önemli bir kısmı köyde oturan ve servisle gidip gelen maden işçilerinde ise bu oran daha da düşük, sadece % 4. Bu durum babalarının da köyde oturmasına rağmen topraklarını işlemediklerini gösteriyor. Zaten birçoğunun babası da yine kendileri gibi maden işçisi ya da maden işçiliğinden emekli. Şimdilerde farklı yöntemlerle yapılmakla birlikte madencilikle geçinen köylerin önemli bir özelliği varmış eskiden. Her köy, madenciliğin belirli bir alanında "uzmanlaşmış" neredeyse, yani her köy işe göre adam yetiştiriyor. Diyelim bir köy tamamen kazmacılık, diğer bir köy lağımcılık, başka bir tanesi domuzdamcılık vb. üzerinde uzmanmış. O köyden gelen bir işçi doğrudan doğruya o köyün "uzmanlık alanı" her ne ise o meslekte istihdam ediliyormuş. Madende çalışacak kazmacı arandığında o köye başvuruluyor, lağımcı arandığında ise diğer köye. Dola-

yısıyla çocuklar bu tür meslekleri önce babalarından öğreniyorlar. Bu göstergeler, maden işçileri hanelerinde yukarıya doğru hareketliliğin oldukça zayıf olduğunu da gösteriyor aynı zamanda. Tekstil işçilerinin babalarının da çoğunlukla mavi yakalı olduğu bilindiğine göre aynı yorumu onlar için de yapmak yerinde olacaktır.

Bu konudaki yorumlarımızı daha da geliştirebilmek için işçilerin kendi çocuklarının şu anda ne iş yaptıklarını da sorduk. Elbette analize dâhil ettiğimiz çocuklar işçilerin çalışma yaşına gelmiş çocuklarını kapsıyor, eğitimine devam edenleri ya da daha küçük yaştakileri içermiyor. Bu verilere göre maden işçilerinin en büyük çocuklarının % 46'sı kendileri gibi işçi. Bu oran tekstil işçilerinde % 55'e çıkıyor. Beyaz yakalı olarak çalışanlar ile kendi hesabına serbest çalışanların oranı ise her iki sektörde de çok düşük düzeylerde. Ancak çocuk kız ise çalışma durumu azalıyor ve daha çok ev kadını olarak görünüyorlar. Bu durum maden işçilerinde daha belirgin. Tekstil işçilerinde ise işçi olarak çalışan kız çocuklarının (ister evlenmiş ve ayrı bir evde yaşıyor olsun, isterse ailesiyle eraber kalıyor olsun) oranı artıyor.

Perrot, Fransız işçi sınıfına ilişkin çalışmasında işçilerin bilincinin genel olarak bir talihsizliğe ilişkin farkındalıktan oluştuğunu belirtir (1986: 96). Tekstil ve maden işçilerinde de bu tür bir talihsizlik algısı olduğunu vurgulamak yanlış olmaz. Zira hem tekstil hem de maden işçilerinin % 90'ından daha fazlası işçi olmaktansa yüksek nitelikli ücretli konumda (doktor, mühendis, vb.) çalışmayı ya da kendi işini kurmayı tercih ettiğini belirtiyor.

Selahattin (37 yaşında, Tekstil işçisi)

Benim de düşüncem kendi işyerimi açmak, şimdi iki tane çocuğum var benim, çocuklar için düşünüyorum. Hayattaki en büyük ideallerimden bir tanesi o çocukları okutup üniversite diploması verebilmek eline. Ama şimdi nasıl korkuyorum, enişte var benim ma-

liyede memur, üç kızı var, ikisi üniversitede okuyor, biri de lise son sınıf. Bir bakıyorum oraya 600 gönderiyor, buraya 400. Öbür tarafa 500 ödüyor, dersane parası ödüyor. Mümkün değil... Benim aldığım 800 lira maaş, ben bu çocukları nasıl okutabilirim; mümkün mü yani? Onu düşünüyorum işte, acaba diyorum bir şeyler alsam satsam ticaretin bir kenarından tutup bir şeyler yapabilmek.

Ancak tekstil işçilerinin sadece % 25'i ve maden işçilerinin %15'i bundan sonra sektör değiştirmesinin mümkün olduğunu düşünüyor, diğerleri için böyle bir olasılık söz konusu değil. Aynı zamanda çocuklarının gelecekte kendileri gibi işçi olmasını isteyenlerin oranı her iki sektörde de % 7 civarında. Diğer taraftan başka araştırmalarda ortaya çıkan sonuçların tersine (bkz. Geniş, 2006: 181), çocuklarını kendi hesabına çalışan esnaf ya da tüccar konumda görmek isteyenlerin oranı çok yüksek değil. Yukarıdaki örnekte olduğu gibi çocuklarının iyi eğitim alması işçilerin genel isteği. Çocukları için ücretli ya da serbest çalışan yüksek nitelikli işleri/profesyonelleri (doktor, avukat, mühendis, vb.) ya da devlet garantisi olan ücretli işleri (öğretmen, memur, vb.) tercih edenlerin sayısı hem maden hem de tekstil işçilerinde oldukça yüksek. Bu durum farklı ülkelerde gerçekleştirilen araştırmalarla da desteklenmektedir. Örneğin İsveç işçileri, özellikle kendi çocukları için yüksek düzeyde bir hareketlilik beklentisi içindeyken, kendileri için bu tür bir hareketlilik beklentisinden uzaklar (Rosendahl, 1985: 12). Özellikle tekstil işçilerinin devlet garantisi olan işleri tercih etmeleri, sıklıkla emek piyasasında iş aramak zorunda olduklarının da göstergesidir. Aynı zamanda bu sonuçlar, işçilerin yaşadıkları sınıf ve statü sistemi içinde hem yüksek gelir getiren eğitimli mesleklere hem de özerkliğe imrendiklerini gösterir (Geniş, 2006: 182). Diğer taraftan çocuklarına ilişkin beklentilerinin gerçekleşme olasılığının düşük olduğunun da farkındadırlar. Zira çocuğunun işçi olmasını isteyip istemeyeceğini sorduğumuz bir işçinin "istemiyorum, ama işçi oluyorlar" yanıtı, işçileşmeye karşı bir direnç olduğunu gös-

termesine rağmen yukarıda vurguladığımız bir "talihsizliğe" karşı farkındalık olarak da yorumlanabilir. İşsizlik yoğundur ve madenci çocuğunun bunun karşısında yapabileceği tek şey, madene inmekten başka bir şey değildir. Bu durum maden işçileri üzerine yazılmış birçok öyküde de şu ya da bu biçimde dile getirilir. Çocuğunun kendisi gibi maden işçisi olmasını istemeyen bir babanın Almanya'ya işçi olarak gitmek için başvuru yaparken düşündüklerini, Erhan Ceylan *Küçük Sesler* öyküsünde şöyle dile getirir:

> "Değiştirmek gerek" diye düşündü. Yarını bugünden kurmazsa adam, perperişan olur bu memlekette. Haklı Rafet. Burada ne uzar, ne kısalır adam. Çocuğum da benim gibi kazmacı mı olsun? Üstelik her an ölümle burun burunasın. Çok değil, daha geçen yaz grizu patlamasında iki yüz elli madenci cayır cayır yanmamış mıydı? Bunlardan biri de kardeşten öte sevdiği domuzdamcı Sefer'di. Parçalarını bile bulamamışlardı zavallının. Şirket onun diyeti olarak oğlu Ramazan'ı işe almıştı. İçi kan ağlarken, nasıl da sevindiydi bir yandan garibim! (Ceylan, tarihsiz: 89).

Yine de işçilerin önemli bir kısmının herkesin eğitimde eşit fırsatlara sahip olduğuna yönelik politik propagandanın etkisinde oldukları gözlenebilir.[9]

> Mehmet (28 yaşında, tekstil işçisi)
> *Çocuğum işçi oldu mu ezilir. Kendi işi oldu mu daha iyi. Bir şeyler yapcaz; onun da geleceğini sağlıcaz. Okusaydık belki bir şeyler olurduk; okuma şansımız olmadı; [işçi olmak dışında] ne olucaktık ki başka?*

> Yasin (37 yaşında, tekstil işçisi)
> *Benim çocuğumun tekstil işçisi olmasını hayatta istemem. İnşallah okur. Avukat olsun, doktor olsun.*

[9] Bu durum yeni değildir. Oskay'ın (1983: 98) araştırmasında da işçilerin kız ve erkek çocukların eğitiminin önemine inandığı ve madenciliğin erkek çocuklar için pek fazla istenmediği sonucuna ulaşılmış.

İşçileşmeye karşı bu tür bir direnişin sadece düşük ücretle ilgili olmadığını, aynı zamanda bir saygı ve itibar meselesi olduğunu da belirtmek gerek. İşçiler kendilerine saygıyla muamele edilmesini ister ve bu, çok para kazanmakla ilgili bir şey değildir (Sennett ve Cobb, 1972: 53). Zira kimi işçilerin anlatımında bu tür bir etkenin varlığı çok belirgin bir biçimde gözlemlenebiliyor.

> Emine (32 yaşında, tekstil işçisi)
> *...ben şunu anladım: Fabrika işinde çalışmak çok ayrı bir şeymiş. Yani bir fabrika çalışanı ile bir memur gibi çalışmak çok farklı bir şeymiş. Çünkü orda iki üç kişilik bir kadroyla çalışıyosunuz; artı, memur gibi daha bir iş kadını havasında çalışıyosunuz. Kendiniz de farklı bir havaya giriyosunuz. Ben mesela önceki işyerimden örnek vereyim. Emine hanım diye hitap ediliyordu. Daha değişik hissediyo kendini insan. Birkaç yıl orda çalıştım; derken fabrika işine geçince ben dedim hayatta hiçbir şey görmemişim. Çünkü fabrikaya ben girdiğimde orda çalışan insanlar benim 17 yaşında memur gibi çalıştığım o iki yıllık zaman zarfında insanlar 17 yaşında fabrikada çalışmaya başlamış. Ben oraya girdiğimde 23-24 yaşında filandım; onlar 4-5 yıldan beri ordalarmış. Ortama alışmaya çok zorlandım. Mesela "Emine hanım" diye hitap edilirken "Emine" oldunuz, veya sana emir veriliyor, daha farklı hitap ediliyor; daha böyle nasıl diyeyim, insanlar daha sert, daha ters.*

Dünyanın başka bir yerindeki bir işçinin anlattığı aşağıdaki örnek heralde Emine'nin durumunu anlamamızı sağlayacaktır.

> Ne zaman eğitimli insanlarla bir arada bulunsam, ya da kendi sınıfımdan olmayanlarla, bilirsiniz işte, eğer doğal davranırsam kendimi gülünç duruma düşürüyormuşum gibi hisediyorum. İnsanların size nasıl davrandıkları değil sorun, daha çok ne yapacağını bilememe duygusu. Yani, bak, şunun gibi, bir ara Columbus Şövalyeleri topluluğuna gittiğimi hatırlıyorum. Takım elbise giymiş bir sürü insan vardı. Benim de bir montum, bilirsin, yağmurluk gibi. Orada herkes birbirine kendini tanıtıyordu, fakat hiç kimse kendini bana

> takdim etmiyordu. Kastettiğim böyle bir şey (Sennett ve Cobb, 1972: 116).

Özerkliğe imrenme ile saygıyla muamele görme talebi arasında çok yakın bağlantılar vardır. Burada Sennett ve Cobb'un verdiği bir örnek işimize yarayabilir. Boston'da yaşayan bir su tesisatçısı işçi, orta yaşlı bir öğretmenle kapı komşusudur ve kendisi öğretmen komşusundan iki kat daha fazla ücret almaktadır. Karşılaştıkları zaman su tesisatçısı komşusuna "bayım" diye hitap eder, öğretmen ise ona ismiyle seslenir. Öğretmen kendi bireysel çabalarının karşılığında işyerinden ikramiyeler ya da maaş zammıyla ödüllendirileceğini düşünür. Su tesisatçısı için de gelecekte bu türden ödüller alması olasıdır, ancak bu, bireysel değil kolektif bir niteliğe sahiptir. Saygı kodu, kişisel çabasıyla maddi kazancını haklılaştırma anlamında bir insanın "kendisi için bir şey yapmasını" gerektirir. Oysa işçi, örneğin toplu sözleşmeyle, bir kategoriye ait olduğu için ödüllendirilecektir. Bu nedenle su tesisatçısı, kendisi ve öğretmen arasında bir ayrım yapar: Kendisi daha fazla para kazanabilir, ancak öğretmen hala "Bay Arnold"dur; zira onun sınıf konumu, insanın kendi içindeki bir güce ya da erke bağlı olarak ortaya çıkar görünür (Sennett ve Cobb, 1972: 35-36). Bu nedenle Emine'nin mutsuzluğu ve genel olarak işçilerin özerkliğe imrenişi, başarı ya da başarısızlıklarının kendi kişisel güçlerine dayanmadığı düşüncesinden hareketle diğer insanların saygı duyduğu bir kişi olamayacakları duygusundan da kaynaklanır aynı zamanda.

Diğer taraftan iş değiştirmeye ilişkin umutlar zaman zaman işçileri hareketlendirebilecek, eyleme geçirecek ve hatta radikalleştirecek bir etkide de bulunabilir.

Tarım işçisi toprağa özlem duyuyorsa, zanaatkâr "bağımsızlığın" peşinde koşuyordu. Erken işçi sınıfı radikalizminin büyük bir kısmını renklendiren işte bu özlemdir (Thompson, 2004: 325).

Görüşme Notları

Bursa'da ilk olarak Mukadder ile görüştüm. Sonrasında görüştüğüm iki kadın işçi ile de Mukadder üzerinden ilişkilendim. 40 yaşında... 12 yaşından beri işçilik yapıyor. Başörtülü bir kadın, ancak ilk olarak evine gittiğimiz için başörtüsü yoktu ve onu dışarıda görene kadar da başörtülü olduğunu hiç düşünmemiştim. Konuşmalarında sık sık İslamiyet'e referans verse bile, muhafazakâr bir dili yok. Bunun da ötesinde beden dili de, çekingen, kapalı ve muhafazakâr bir kadına ait değil.

Uzun yıllardır işçi —birçok yılda tekstil işçisi— olarak çalışmış ve karşılaştığı sorunlarla her zaman mücadele etmiş. En son ise... sendikasına üye olmuş. Çalıştıkları kurumda maaşlarını vermemişler, bir direniş başlatmış, tek başına, 100 kadar kişi olmuşlar ama sonra 25'e düşmüşler. Kendisi olmasa o 25 kişinin de gideceğini söylüyor. Diğer işçi kadınlarla konuşmasından o kadar belli ki bu zaten. Öyle iyi niyetle, açıkça, dürüstçe konuşuyor ki insanların ikna olmaması mümkün değil. Onu diğer işçi kadınlarla konuşurken gördüğümde dilin, tarzın, yaklaşımın ne kadar önemli olduğunu fark ettim. O sadece hakkını arıyor, başka derdi yok, insanların haklarını aramaları *için bilinçlenmeleri gerektiğini söylüyor, bunun da muhalif, marjinal hiç bir* yanı yok ona göre. Kızını da buna göre yetiştirdiğini söylüyor. Kendi ayakları üzerinde duran, hakkını yedirmeyen vs. vs. Bana Clara Zetkin'in fotoğrafını gösteriyor ve diyor ki "bayılıyorum bu kadına; şu duruşa bak, Atatürk gibi." *Elinde, ...'dan aldığı bir kitapçıktan gösteriyor bunu bana, özellikle bir kadına,* başka güçlü bir erkeğe benzediği için hayran olması ise dikkate değer sanki.

En dikkatimi çeken şey ise, bahsettiğim gibi hak arama mücadelesini çok *politik görmediği ve bir yandan da önemsediği. Ona göre* bu zaten çok haklı, vazgeçilmez bir şey. Devletini seviyor, önemsiyor; bu yüzden eylemlerde vs. polis onlara karşı geldiği zaman şaşırıyor; "ben devlete karşı değilim ki bana niye karşı geliyorlar ki," diyor.

Mukadder için bizim çalışmamız çok önemli, kendi yaşadıklarının duyurulmasını istiyor. İsimlerini kayda geçmeyeceğini söylediğimde bile; "yazın," diyor, "ben başbakana bile anlatırım" (çok benzer bir tavrı ben kendi tez görüşmelerimde de gözlemlemiştim. Kendi haklılığına inanan, özellikle de yaşadıkları etrafında bir şekilde politikleşen insanlarda olabiliyor). Bir kaç arkadaşını da aradı bizimle görüşmeleri için, "çok önemli mutlaka gel," diye çağırdı. Onun için katkı sunulması bu çalışmaya çok önemli.

Bize orada ikramda bulunuldu, aslında kendi işimizi yapıyor gibi değil, bir misafir gibiydik. Terlik vermeler, önümüze sehpa koymalar vs. vs. Bu da sanki Türkiye'de alt sınıfın kültüründen ayrılmaz bir şey.

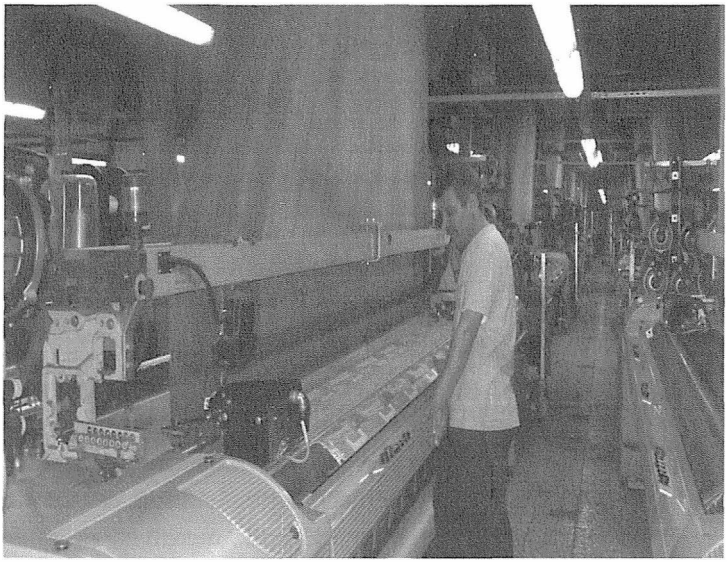
SINIF KÜLTÜRÜNÜN DİZGELERİ

İşgücünün Özellikleri, Çalışma Yaşamı ve İşbölümü

Daha önceki bölümlerde çok genel olarak işçilerin çalışma koşullarından bahsetmiştim. Bu bölümde bu koşulları daha geniş biçimde tartışmayı planlıyorum.

Bu çalışmada görüşülen maden işçilerinin % 93'ü, tekstil işçilerinin % 72'si sigortalı olarak çalışıyor. Maden sektöründeki sigortasız işçilerin tamamının özel maden ocaklarında çalıştıklarını belirtmek gerekir. Ancak elbette sigortalı olarak çalışan da var. Tekstil sektöründe görece daha küçük, merdiven altı tabir edilen atölyelerde çalışan işçilerin tamamı sigortasız çalışıyorken, büyük işyerlerinde çalışanlar ise genelde sigortalı olarak çalışıyor. Dolayısıyla sigortalı çalışma koşullarının varlığı, hem işletme büyüklüğü hem de yatırımın tipi (kamu-özel) ile yakından ilişkili. Aynı zamanda tekstil sektöründe sigortalı kadın işçilerin oranı erkek işçilere göre daha düşük. Özellikle de merdiven altı olarak tabir edilen küçük tekstil atölyelerinde çalışan kadınların birçoğunun sigortası yok. Gerek özel maden işletmelerinde gerekse tekstil sektöründe (tekstil sektöründe kamu yatırımı bulunmamaktadır) sigortalı olma durumu yaşa göre de farklılık gösteriyor. Tahmin edilebileceği gibi sigortalı çalışan genç işçilerin oranı yaşlı işçilere göre daha düşük. Zira genç işçiler, örneğin tekstil sektöründe, küçük atölyelerde yoğunlaşıyor

ve özel maden işletmelerinde genç işçi oranı daha yüksek. Özel maden ocaklarında çalışan 25 ve bu yaşın altındaki işçilerin % 44'ü sigortalıyken 26-35 yaş arasında bu oran % 84'e çıkıyor.[1]. Tekstil sektöründe de benzer oranlarla karşılaşıyoruz.

Fotoğraf 1: Makinasının başında bir tekstil işçisi

Tekstil sektöründe çalışan erkek işçilerin yaklaşık % 85'i sigortalıyken bu oran kadın işçilerde % 58'e düşüyor. Ayrıca özellikle büyük fabrikalarda kadın ve erkek işçilerin yaptıkları işler ve çalışma mekânları da büyük oranda birbirinden ayrılmış durumda. Buna ilişkin yapılan açıklama, genellikle bazı işlerin ka-

[1] 46 yaş ve üzerinde sigortalılık oranı % 64'e düşüyor. Ancak bunun nedeni bu yaştaki işçilerin önemli bir kısmının emekli olmuş işçiler olmalarıdır. Daha önce de vurguladığım gibi özel madenlerde TTK'dan emekli olmuş, işçilerin tabiriyle usta işçiler yoğun olarak istihdam ediliyor. Emekli olmuş işçileri istihdam ederek işveren sigorta primi ödemekten de kurtuluyor böylece.

dınlar tarafından bazı işlerin ise erkekler tarafından daha iyi yapıldığı olsa da, gözlemlerimizden yola çıkarak bu durumun ancak kısmen doğru olabileceğini söylemek gerek. Zira kimi işyerlerinde kadınlar ve erkekler aynı işi yapabilmekte, aynı makineyi çalıştırabilmekte, yani kadınlar da erkeklerin yaptığı işlerin hemen hemen çoğunu yapabilmektedir. Kadın işgücünün istihdam edilmesinde kadınların fiziksel özelliklerinin farklılığının rolü olduğunu söylemek olanaklı, ancak sadece kimi işler için geçerli bir durumdur bu. Çoğu durumda kadın ve erkeğin aynı işleri yapabildiği pekâlâ söylenebilir. Ancak kadın işçiler fabrika içerisinde çoğunlukla vasıf gerektirmeyen işlerde çalıştırılmaktadır ki, bu, üretim sektöründe cinsiyetçi işbölümünün özelliklerinin güçlü bir biçimde var olduğunu gösterir.[2] Kadın işçi çalıştırmanın ve bu esnada cinsiyetçi işbölümünün varlığının birkaç nedeni olduğunu söylemek mümkün. Bunlardan birincisi emek maliyetinin azaltılması çabasıdır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi kadın işçilerin ücretleri erkek işçilerden daha düşük düzeyde ve çoğu kadın sigortasız çalıştırılmakta. Bunun temel mantığı da, cinsiyetçi ideoloji ile belirlenen kadın-erkek rolleri çerçevesinde, evi geçindirme sorumluluğunun asıl olarak erkeğe atfedilmesiyle açıklanabilir. Daha sonra da üzerinde durulacağı gibi örneklemdeki erkek işçilerin önemli bir kesimi ve kadın işçilerin bir kısmı da eve gelir getirmenin kadının asıl faaliyet alanı içinde olmadığını düşünüyor. İkinci olarak kadın işçilerin çalıştırılması emek sürecinde işveren açısından işçinin kontrolünü kolaylaştırıcı bir özelliğe sahip. En azından tekstil sektörü için düşünülebilir bir durumdur bu. İşçilerle görüşmeler sırasında birkaç işvererenle de görüşme olanağı yakaladık. Yaklaşık 300 işçi çalıştıran bir tekstil firmasının sahibi de bunla-

[2] Tekstil sektöründe benzer bir gözlem için, bkz. Ecevit, 1991.

rın arasındaydı. İşverene "daha çok kadınları çalıştırmayı tercih etmesinin nedenini" sorduğumuzda ilginç yanıtlar verdi.

> *Birincisi, kadınlar laf dinler. İkincisi, kadınlar zamanında işe gelir; erkekler gibi sürekli geç kalmazlar. Üçüncüsü, kadınlar, erkekler gibi makinelerin orasıyla burasıyla oynayıp bozmazlar. Ama kadınların da çok işi gücü olur. İş bitince kadın hemen eve gitmek ister; yok düğün, yok çocuk, yok ev işi filan, bir sürü bahane bulur. Mesaiye kalmak istemez.*

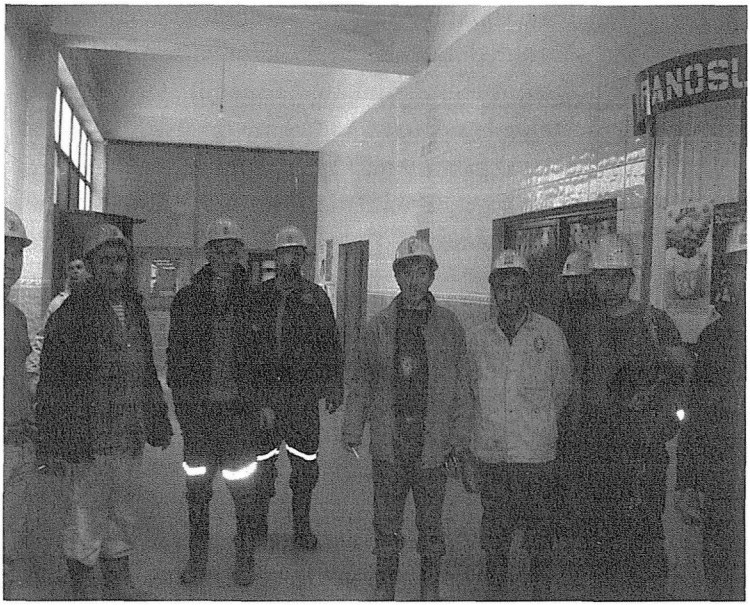
Bu çerçevede emeğin kontrolünde toplumsal cinsiyet kimliği kilit bir önem kazanır. Alışılmış bir şekilde kadının doğasına atfedilen uyumlu ve uysal olma durumunun her kadın için geçerli olduğu varsayılır, bunun karşısında ise yine erkeğin özüne atfedilen uyumsuzluk ve sorumsuzluk ortaya çıkar. Kadına atfedilen bu uyumlu ve uysal kadın tipi yüceltilir, erkekler ise uyumsuz ve sorumsuz olarak tanımlanır (Ecevit, 1991). Kadına atfedilen bu uyumluluk ve uysallık toplum genelinde ve işveren tarafından her ne kadar olumlu özellikler olarak ele alınsa da, kadınların bu özellikleri çerçevesinde tanımlanması onlara sunulan seçenekler ve beklentiler anlamında kadınların hayatlarını olumsuz etkilemektedir. Zira tekstil sektörünü şekillendiren sigortasız, uzun saatlere ve fiziksel güce dayalı çalışma koşulları içinde kadınlar bu "olumlu" özellikleri nedeniyle tercih edilmekte ve işlerin düzgün yürüyebilmesi için onlardan her türlü kötü koşula rağmen bu özelliklerini sürdürmeleri istenmektedir. Ancak ileride tartışacağımız gibi, uygun yer ve koşullarda kadın işçiler sanıldığı gibi her durumda "uysal" ve "uyumlu" olmamakta, belli biçimlerde kimi direniş örnekleri de sergilemektedir.

Kadın ve erkek işçilerin işyeri içerisinde çalıştıkları mekânların birbirinden ayrılması aynı zamanda yine patriarkal ilişkilerin bir yansıması olarak düşünülebilir. Böylece de erkekler ve

kadınlar arasında işyerinde bir toplumsal ilişki biçiminin gelişmesi engellenmiş oluyor. Aslında bunu çoğu zaman kadınların da tercih ettiğini söylemek mümkün. Ekonomik zorunluluklar nedeniyle çalışmak zorunda olan kadınların önemli bir bölümü çalışabilmek için eşlerinden ya da babalarından izin almak zorunda kalıyor. Zira görüştüğümüz kadınların birçoğu çalışabilmek için izin almak zorunda olduklarını, erkek işçilerle farklı mekânlarda çalışacak olmalarının izin almayı kolaylaştırdığını dile getirdi. Fabrika içerisinde erkek ve kadın işçilerin üretim mekânlarının ayrılmış olması aynı zamanda yaşadıkları çevrede/mahallede de çalışan kadınlar için meşru bir zemin sağlıyor. Bu, kadınların ataerkil yapıya "bilgisizce" itaat etmelerinden ziyade bir tür "strateji" olarak yorumlanabilir ki, bu da onların bütünüyle bilinçsiz davranmadıklarını gösterir. Kadın işçilerin konumunu daha ayrıntılı olarak ileride ayrı bir başlık altında inceleyeceğimiz için şimdilik burada kalmış olalım.

Gerek maden işçileri gerekse tekstil işçileri öncelikle ücretlerinin düşük olmasından yakındılar (sırasıyla % 55 ve % 44). Maden işçileri için işyerindeki ikinci sorun sağlıksız koşullarda çalışıyor olmaktı (% 20). Tekstil işçileri için ikinci sorun işin ağır olması (% 14), üçüncüsü ise sigortasız çalıştırılıyor olmak (% 12). Kadın işçiler ile erkek işçiler arasında bu noktada da bir takım farklılıklar ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Örneğin sigortasız çalışmadan en çok yakınanlar kadın işçiler (kadınlarda % 21, erkeklerde % 5). Kadın işçiler ayrıca eve ve çocuklara fazla vakit ayıramadıklarından da şikâyet ediyorlar.[3]

[3] Benzer bir sonuç için, bkz. Nichols ve Suğur, 2005: 141.

Fotoğraf 2: Armutçuk TTK işletmesinde vardiyalarını tamamlayıp madenden yeni çıkmış işçiler duş sırası bekliyor.

Maden işçilerinin % 55'i, tekstil işçilerinin ise % 45'i işinden memnun olduğunu, bu işi yapmayı sevdiğini belirtti. Tekstil işçilerinde kadın ve erkek işçiler arasında bu konuda küçük de olsa bir takım farklılıklar ortaya çıkıyor (sırasıyla % 41 ve % 48). Ancak asıl önemli fark yaş söz konusu olduğunda belirginleşiyor. Yaş küçüldükçe işinden memnun olmama oranında bir artış gözlemlenebiliyor. Bu çerçevede daha genç işçilerin maddi ve toplumsal avantajlar konusunda daha yüksek beklentilere sahip olabileceği (Erman, 1998: 558) yargısının maden ve tekstil işçilerince de onaylandığını söylemek mümkün. Önceki bölümlerde genç işçilerin görece daha yaşlı işçilere göre daha yüksek bir eğitime sahip olduklarını, daha büyük oranda kent doğumlu olduklarını belirtmiştik. Bu veriler birlikte değerlendirildiğinde, genç işçilerin görece daha yaşlı işçilere göre muhalif bir bilinç

geliştirip geliştirmedikleri sorusunu akla getirmektedir. Amerika'da tekstil işçileriyle yapılan bir araştırmaya göre işten memnun olmama düzeyi işçilerde sınıf bilincini artıran bir değişken olarak ortaya çıkıyor (Zingraff ve Schulman, 1984). Ancak işten memnun olup olmamanın bilinç üzerine etkisini anlayabilmek için işçilerin siyasal tutumlarına, kendilik değerlendirmelerine, toplumsal ve gündelik yaşamdaki pratiklerine, örgütlülük düzeylerine vb. bakmak gerekli. İleriki bölümlerde bu konu yeniden tartışmaya açılacak. İşten memnun olma düzeyini etkileyebilecek bir başka değişken işçilerin eğitim durumları. Kimi çalışmalarda eğitim düzeyinin artmış olması ile işten memnuniyet arasında önemli bir ilişki olduğu ortaya çıkmış (bkz. Geniş, 2006). Bu çalışmada elde ettiğimiz verilerde de işinden memnun olma derecesi ile eğitim düzeyi karşılaştırıldığında daha yüksek eğitimlilerin işinden daha az memnun olduğu sonucunun ortaya çıktığı söylenebilir. Zira maden sektöründe ilkokul mezunu işçiler arasında işinden memnun olmayanların oranı % 25'ken bu oran üniversite/yüksekokul mezunlarında % 50'ye kadar çıkıyor. Buradan yola çıkarak eğitim düzeyi yükseldikçe daha iyi bir iş beklentisinin arttığını söylemek mümkün gibi görünüyor. Ne var ki söz konusu tekstil sektörü olunca bu konudaki oranlar tam tersine değişiyor. İlkokul mezunu işçiler arasında işinden memnun olmayanların oranı % 35, üniversite mezunları arasında ise bu oran % 25'e düşüyor. Bu durumda ortaya çıkan bu farkı nasıl açıklayabiliriz? Bana öyle geliyor ki burada da en önemli etken işletmenin büyüklüğü ve çalışma koşulları ile ilgili. Zira büyük fabrikaların çalışma koşulları küçük atölyelere göre daha olumlu ve buralarda çalışanların eğitim durumu daha yüksek düzeyde. Dolayısıyla yüksek eğitim düzeyine sahip çalışanlar büyük fabrikalardaki görece olumlu koşullar içerisinde çalıştıklarından çoğunluğu işlerinden memnun görünüyor. Doğrusu, büyük fabrikalar yüksek eğitimlilerin beklenti ve taleplerini en azından küçük atölyelerle karşılaştırıldığında şu ya da bu bi-

çimde karşılar nitelikte. Oysa ilkokul mezunu işçilerin çalışma koşullarından beklentileri yüksek eğitimlilere oranla daha düşük ve bunların çoğunluğu küçük atölyelerde çalışıyor. Kaldı ki, yukarıda küçük işletmelerin eğitimden çok iş deneyimine daha fazla önem veriyor olabileceklerini belirtmiştik. Bu sonuç elbette eğitim düzeyi değiştikçe işten memnun olma/olmama durumunun da değişeceğinin başka bir biçimde kanıtı olarak yorumlanabilir.

Çalışma koşullarına ilişkin olarak maden sektöründe kamu ve özel yatırımlar arasında, tekstil sektöründe ise büyük ve küçük işletmeler arasında farklılıklar olduğunu belirtmek gerek. Özel maden işletmelerinde ve küçük tekstil atölyelerinde çalışma koşulları genellikle daha ağır ve daha düşük ücretler ödeniyor. Ayrıca maden işi zor ve tehlikeli olduğundan mutlaka bir takım tedbirlerin alınması gerekirken özel işletmeler genellikle bu tedbirlerin çoğunu yerine getirmiyor.

Cemil (25 yaşında, özel bir maden işletmesinde çalışıyor)

Bizim madende 700 işçi var. Bir keresinde toplam 11 maddelik taleple kendi kendimize greve gittik. Madende sürekli bir ambulans olsun, elbiselerimiz fosforlu olsun gibi gerekçelerimiz vardı. Grev başarıya ulaştı, patron taleplerimizi kabul etti. Bir de baktık, birkaç ay sonra yine bunları yerine getirmemeye başladı patron. Tabi biz bir greve daha gittik.

Hüseyin (31 yaşında, özel bir maden işletmesinde çalışıyor)

İstanbul'da başka bir işte çalıştım ben daha önce. Şimdi özel madende çalışıyorum; yedek kazmacı olarak. 20 kişi çalışıyoruz toplam. Sigorta filan yok. Yapacak heralde, zannedersem, öyle diyor. Maaş 1.200. Ama zamanında alamıyoruz ki; bi 100 veriyo, bi 200 veriyo. Bir yere taksidin varsa çalıştığın ocağa güvenemiyosun; günü belli değil çünkü. Eskisi gibi değil şu anda. TTK'ya benim gibi binlerce insan başvurdu; çıkan şansına çıkıyor; bana çıkmadı.

Tekstil sektöründe de işçiler küçük işletmeler yerine genellikle büyük işletmeleri tercih ediyor, çalışma koşullarının daha iyi olması nedeniyle.

> Ayten (30 yaşında, küçük bir tekstil atölyesinde çalışıyor)
>
> *Büyük firmalarda çalışmak daha avantajlı. Sigorta yapmak zorunda; denetimler var çünkü. Maaşını zamanında ödemek zorunda. Resmi tatillerde tatil vermek zorunda. Küçük yerler böyle değil ama.*

Diğer taraftan tekstil sektöründe günlük çalışma süresinin 11 saate kadar çıktığı işyerleri var; özellikle küçük atölyelerde. Mesai yapmak bütün işçiler için neredeyse zorunlu. Ayrıca birçok işyeri cumartesi günleri öğlene kadar da çalışıyor. Dolayısıyla tekstil işçilerinin hafta sonu tatili ancak cumartesi öğleden sonra başlıyor. Bu hem büyük hem de küçük atölyeler için geçerli bir durum.

Çalışanlar için işyerinde sunulan sosyal ortam ortamlar (lokal vb. gibi) oldukça sınırlı düzeyde. TTK madenleri hariç özel madenlerde ve tekstil fabrikası ve atölyelerinde böylesi sosyal ortamlar neredeyse hiç yok. Kaldı ki, TTK'da bile bu tür ortamları ara sıra kullandığını söyleyenlerin oranı %20'yi geçmiyor. Çoğu işçi bu yerleri kullanmıyor, önemli bir kısmının varlığından bile haberleri yok. Dolayısıyla hem maden hem de tekstil işçileri açısından işyerinde çok kısır bir yeniden-üretim alanının var olduğunu belirtmek gerek.

Son olarak işyerinde emek sürecinin kontrolü bakımından karşılaştığımız ve özellikle tekstil sektöründe yoğun olarak gözlemlenebilen önemli bir farka değinmek gerek. Buradaki fark, işletmenin büyük ya da küçük, kamu ya da özel yatırım olmasından çok,[4] işverenin "paternalist" mi yoksa daha "profesyo-

[4] Elbette yatırımın tipi ve işletme büyüklüğünden kaynaklanan farklar da bulunmaktadır (bkz. Geniş, 2006).

nel/modern" kontrol araçlarını mı kullandığı ile ilgili. Bu çerçevede bahsedeceğimiz ilk fabrika, Kestel Organize Sahayi Bölgesi'nde yaklaşık olarak 300 işçinin çalıştığı bir kumaş boyama fabrikası. Fabrika genellikle iç tüketime yönelik üretim yapıyor. Hem kadın hem de erkek işçiler çalışmasına rağmen kadın ve erkek işçilerin fabrika içindeki mekânları keskin bir biçimde ayrılmış. Bir erkek işçinin bir kadın işçiyi görmesi neredeyse imkânsız. İşveren sürekli olarak işçilerin arasında dolaşıyor ve zaman zaman yerdeki çöpleri topladığını, bir işçiyle sohbet ettiğini, hatta şakalaştığını bile görmek mümkün. Kendisine "hacı" diyerek hitap edilen işverenin işçiyle kurduğu ilişki tam da paternalist modellere uyuyor. Bir tür ağabey-kardeş ya da baba-oğul ilişkisi türünden. Bu nedenle fabrika içi uzlaşmanın daha çok yüz yüze ilişkilerle sağlandığı çok açık. İşveren konuşurken sürekli dine referans veriyor, hatta fabrika içinde dolaşırken bir takım duaları ağzından eksik etmiyor. İşveren Toplam Kalite Yönetimini hiç duymamış, fabrikadaki birkaç yönetici sadece bunun hakkında bir şeyler söyleyebiliyor. Ücretler asgari ücret seviyesinde, lakin işveren gerek bayramlarda gerekse başka özel günlerde sıklıkla işçilere hediyeler dağıtıyor, zaman zaman ikramiye veriyor. Bu tür bir ilişkinin bu fabrikada çalışan işçileri işverenle karşı karşıya getirecek davranışlarda bulunmasını engelliyeceğini söylemeye bile gerek yok. Fazlasıyla dinsel söylemlerle yoğrulmuş bu türden bir paternalist ilişkiyi bir tür "kültürel hegemonya"[5] olarak yorumlamak mümkün. Bu tür bir ilişki

[5] Kültürel hegemonyaya ilişkin açıklayıcı bir çalışma için, bkz. Durak, 2011. Bu tür bir kültürel hegemonyanın varlığının işçilerin hiçbir itirazda bulunmadan bütünüyle itaat etmelerini sağladığını söylemek istemiyoruz. Bu ancak belli koşullar altında geçerli olabilir. Zira ileride de görüleceği gibi zaman zaman işçiler kendi taleplerini dillendirebilmekte, daha da önemlisi bu tür bir kültürel hegemonyanın farkında olduklarını ima edecek şeyler söylemektedirler.

küçük atölyelerde daha yoğun olarak karşımıza çıkabilir, lakin görüldüğü gibi büyük işletmelerde de gözlemlenebiliyor.

Bahsedeceğimiz ikinci işyeri Bursa Organize Sanayi Merkezi'nde faaliyette bulunan ve tül üretimi yapan bir tekstil fabrikası. Üretim çoğunlukla ihracata yönelik. Fabrikada toplam 50 işçi çalışıyor ve fabrikanın içine girince hem kadın hem de erkek işçilerin aynı mekânları paylaştıklarını gözlemek mümkün. İşveren çoğunlukla odasında oturuyor. Kravatlı ve takım elbiseli. Oda modern eşyalarla döşenmiş, duvarlarda değişik türden tablolar var. İşçilerin işverene ulaşması, sekretere giderek randevu almaları ile mümkün. Orta ve alt düzey yöneticiler zaman zaman fabrika içinde dolaşıyor ve herhangi bir işçi bir sorunla karşılaştığında daha çok bu yöneticilerle yüzyüze geliyor. İşveren toplam kalite yönetimi hakkında bilgi sahibi, ancak fabrikada henüz tam olarak uygulanmaya geçilememiş. Bunda fabrikanın nispeten küçük olmasının da etkisinin olduğunu belirtiyor. Dolayısıyla kontrol, modern ama TKY uygulamalarına da tam olarak uymayan, daha hiyerarşik diyebileceğimiz bir yöntemle sağlanıyor. Ücretler bir önceki fabrikayla karşılaştırılınca daha yüksek ve zaman zaman ikramiye de veriliyor. Ancak işveren, iş bağlantıları kurmak amacıyla sürekli olarak yurt dışına gidip geldiğinden işçilerle çok ilgilenemediğini, daha çok yönetici "arkadaşlarının" işçilerin sorunlarıyla ilgilendiğini vurguluyor.

Gizli Dayanışma, Gizli Direniş

İşin monotonluğu ve üretim ilişkileri sistemi içerisindeki kontrol, işyerinde işçiler arasında birlik ve dayanışmayı geliştirme olanakları yaratır. Zira gerek işyerindeki gerekse iş dışındaki deneyimlerini paylaşarak ortak bir tarih yaratırlar. Bu nedenle işyerindeki sosyal hayat işçiler için oldukça önemlidir. Özellikle madende çalışmanın yarattığı stres, işin zorluğu ve en önemlisi

tehlikeli olması, işçilerin çalışırken birbirlerine daha fazla sarılmalarına ve dayanışma geliştirmelerine neden olan bir etki yaratır. Bir maden işçisi bu durumu şöyle aktarır:

> Sarma çatalını taban taşına vurmazsan, kefen siparişini verip ocağa öyle indin demektir. Çatal direk taban taşına değil de, işin kolayı, kömüre bindirilirse, kendi kendine tuzak kurdun demektir... Sen ne kadar "ayak ilerliyor" desen de, Azrail tepende dolanır durur (Boztaş, 1999: 26).

Bu nedenle çalışırken hiçkimse tek başına bırakılmaz ve yemek için verilen aralarda aynı yerde çalışan işçiler bir araya gelip beraberce yerler. Dolayısıyla, örneğin yeraltında birbirine "küsmek" söz konusu bile değildir. Yerüstünde birbirleriyle kavgalı işçiler, yeraltında birbirlerine değişik şakalar bile yapar. Yukarı çıktıklarında tekrar küserler belki. Zira her vardiyada madene girerken birbirlerinden helallik isteyen, çıktıklarında birbirlerine geçmiş olsun diyen işçilerdir maden işçileri. İşin yarattığı stresi üzerinden atmanın yollarından biri olan şaka, maden işçileri arasında çoğunlukla küfürden başka bir şey değildir. İşyerinde birbirlerine şakalar yaparlar ve zaman iki kez daha hızlı geçer (Hoggart, 1957: 113). Willis (1977), işçi sınıfı çocuklarının okullarda öğrenci fıkraları, kaba tavırlar ve çeşitli şakalar gibi ifadesel kültür pratiklerinden bahseder. Ancak burada sorun, bu türden pratiklerin neden sınıf çıkarlarına işaret ettiğinin Willis tarafından açıklanmamasıdır. Daha önce bahsettiğim gibi, şaka ya da kaba tavırlar işçi sınıfı çocuklarına özgü olabilir. Ancak sınıf kültürü açısından bunun önemli olduğunu söylemek pek zordur. Kaldı ki bu türden özellikleri sadece işçi sınıfına özgü olarak kabul etmek için bir neden de yoktur. Ancak bu türden pratikler gerçekten de bir dayanışmaya ya da gizli-açık direnişe hizmet ediyorsa ancak o zaman bir sınıf kültüründen bahsedilebilir. İşte maden işçileri arasında şaka yollu küfürleş-

me, atomizasyonu önlemek, işin stresini atmak, iyi arkadaş olduğunu ve hatta aralarındaki dayanışmayı göstermek amacıyla kullanılır. Küfür, bir nevi birlik hissini güçlendiren bir işleve sahiptir. Maden işçisi küfürbazdır; ama sadece yeraltında.

Murat (52 yaşında, maden işçisi)

Ama küfür samimiyetten dolayı, ciddi olarak değil. Yeraltının stresi o. İşte birbirine şaka yapmayınca vakit geçmiyor.

Adem (38 yaşında, maden işçisi)

Muhabbet, hele hele yeraltında, hep belden aşşa. Başka türlü vakit geçmez. Başka türlü o işi kaldıramazsın, o işi yapamazsın, o stresi atamazsın. Oldu hadi gardaş vay şu bu öyle yok. Ben yeni işe başladığımda, adamlar birbirine ne laflar ediyodu; şimdi birbirini keserler bunlar diyom ben. Şakaymış meğer. Adam iki dakka önce gırtlak gırtlağa giriyo dışarı geliyo birlikte pepsi içiyo. Aşağıdaki olan yerüstüne çıkmıyo. Her şey yeraltında kalır yani. Ben bir sene filan sövmedim; baktım olacak gibi değil. Hayatta olay, kavga dövüş olmaz, binde bir olur. Orda iyi geçinmek zorundasın. Orda işini sağlam yapıyo mu ona bakıyosun.

Cihan (63 yaşında, emekli maden işçisi)

Ocakta zaten "hadi bilader şu işi yapar mısın?" diyen olmaz sana. "Hadi kalk lan! Şu işi yap! Çabuk olsun; sikerim bi tarafını," der. Yeraltı bu kardeşim; beş dakka beş dakkadır, bir dakka bir dakkadır. Yeraltında ne olacağı belli olmaz. Bir tabir vardır: "ocak beklemez". Sen az daha dur, az daha dur dersen ya bekler mi seni orası; beklemez. Sen kurarsın direği sağlama alırsın, ohh. Ama beş dakka gecikirsen orası belki beş dakka önce göçer. Yeraltında küfür çoktur; yoksa dayanamazsın yeraltında; ama yukarı çıkınca unutacaksın.

İşin kendisi genellikle işbirliğini gerektirdiğinden maden işçileri arasında iş sırasında yakın arkadaşlık oldukça önemli. Her madende her gün irili ufaklı kazalar oluyor, birkaç işçi hafif de olsa yaralanıyor. Bu nedenle tekstil işçileriyle karşılaştırıldığında maden işçileri arasında yardımlaşma oldukça yaygın, hatta zo-

runlu. Bunun işçiler arasında dayanışmayı artıracağını söylemek elbette ki yanlış olmaz.

Yasin (45 yaşında, maden işçisi)

> *Bugün baba oğul işbaşı yapsın; kavga etmeyecekler diye bir şey yok. Ama dışarı çıktın mı her şey normale döner. Şimdi mesela ben yedektim, yeni işçiyken. Kavga ettik bir arkadaşla; aşağıda ayakta. Anayola indik. Aşağıdan çıkış yoluna. Tuttu; "aramız nasıl?" dedi. "Aramız iyi abi," dedim. İşte kavga orda kaldı. Tamam orda bitti. Neden mi? Çünkü madencilik tehlikeli ve zor bir meslektir. Anlıyo musun? Bugün senlen biz kavga ederiz, dövüşürüz, hatta küfürleşiriz de. Bunlar oluyor. Madende herkes küfreder birbirine zaten; şaka yollu. Maden göçük veren bi yer; her zaman. Ne zaman ne yapcağı belli olmaz hoca. Herkes gider, orda senlen biz ikimiz kalırız. Ufak bir göçük olur. Ben sıkışırım veya sen sıkışırsın; o anda orda her şey unutulur. Ben senin bi kardeşin gibi olurum orda. İstersen bana dün bıçak çek, istersen bana ana avrat küfür et. Ama o an her şey bende biter; seni kardeşim gibi alırım, sırtımda taşırım, dışarı getiririm. Ocakta biter her şey. Zaten dışarıda sürmüş olsa herkes birbirine girerdi.*

Ancak küfür, bir patrona ya da yöneticiye yöneltildiğinde artık bütünüyle farklıdır. Bu durumda hem bir protestoyu, direnişi, hem de "acılara katlanmayı" dile getirir. T.S. Eliot, acılara katlanmanın bir kibir türü olabileceğini ileri sürer; Tanrı önünde aşağılanmış olmanın reddi anlamında. İşçi sınıfının patrona yönelttiği küfür ise onun acılara katlanmasını kolaylaştıran bir özsavunudur, insanlar önünde aşağılanmış olmayı reddetme anlamında (Hoggart, 1957: 78). 1991 grevine katılmış bir maden işçisinin bu eylemi değerlendirirken söylediklerini bu anlamda yorumlamak mümkün:

> Her işçinin kömürle bir kan davası vardır. Bizim burası savaş alanı gibidir. Acılar süratle unutulur. İşimiz acılarla yaşamaya alışmıştır. Burada herkesin bir yakını madende ölmüştür. Yani, her işçinin kömürle bir kan davası vardır. Bu-

rası anlatılamaz, burası yaşanmadan anlatılamaz (aktaran, Çatma, 2011: 37).

Tekstil işçileri için ise durum biraz daha farklı. Birincisi, işin tehlikesi ve stresi maden sektörüne göre daha az. İkincisi ve belki de en önemlisi, çoğu durumda işçiler bir makinenin başında tek başlarına çalışabiliyor; bu nedenle de başka birine ihtiyaç duymuyor. Birbirleri arasındaki konuşma ve iletişim çok kısa süreli. Çalışırken işçiler birbirleriyle uzun süre konuştuklarında yanlış bir iş yapma korkusu da oldukça yüksek. Özellikle büyük fabrikalarda makinelerden dolayı çalışma ortamı da çok gürültülü olduğundan işçilerin birbirleri arasındaki iletişim çoğunlukla jestler, mimikler, gülümsemeler biçiminde olabiliyor. Birbirleriyle ilişkileri ve sohbetleri ancak yemek aralarında, iş çıkışında ya da serviste giderken kısa süreli olabiliyor.

Madencilerin gerek kendi deneyimlerinden kaynaklanan gerekse yöreye ilişkin olan yeraltında birbirlerine anlattıkları bazı hikâyeleri vardır. Bir yeraltı işçisinin söylediği gibi "yoksa başka türlü zaman geçmez yeraltında." Bu hikâyelerin önemli bir kısmı hem bir direnişi hem de bir dayanışmayı içerir ve madenciler uygun yer ve zamanda hangi hikâyeleri anlatacaklarını iyi bilirler. Çoğu durumda bu türden hikâyeler, türküler, şarkılar ve şiirler, alt grupların ideolojik itaatsizliklerinin kamusal görünümü olarak karşımıza çıkar (Scott, 1995: 216). Elbette ki bu, alt sınıfların kültürel pratikler alanının hâkim kültürden etkilenmediği biçiminde yorumlanmamalıdır; ancak bu alan, üretim alanından daha az etkili biçimde gözetim altında tutulur. Böylece alt sınıflar, dayanışma ve direnişe ilişkin kendi çıkarlarını kendi kültürel pratikleri aracılığıyla daha kolaylıkla ifade edebilirler.

1990'lı yılların sonunda, DSP (Demokratik Sol Parti) hükümeti döneminde maden işçilerinin üye olduğu sendikanın toplu sözleşme dönemidir. Ne var ki sendika, kendi talebinden çok

gerilere düşen hükümet dayatması ile karşı karşıyadır. Sendikacılar görüşme arasına karıştırdıkları milletvekili pazarlığında da anlaşmaya varamayınca, o zamanlar iktidarda olan DSP'ye veryansın etmeye başlarlar ve hatta hükümete meydanları dar edeceklerinden ve seçimlerde üyelerini DSP'ye oy vermemeleri konusunda yönlendireceklerinden bahsederler. Elbette sendika üyesi işçiler bütün bunların farkındadır ve şu hikâyeyi anlatırlar yeraltında birbirlerine:

> Adam, her akşam elinde kumanya dolu torbalarla evinin yolunu tutar, karısı onu kapıda karşılarmış. Karısı torbaları adamın elinden aldıktan sonra adam da içeri girermiş. Bu her gün böyleymiş. Fakat adam bir gün eve eli boş dönmüş. Bırak torbada birkaç hatırı sayılırı, bir kırık yiyecek bile getirmemiş o gün eve. Kadın kapıda kocasının elini boş görünce, "Aha! Senin bir gözün de körmüş ya!" demiş (akt. Bozbaş, 2000: 57).

Anlatılana göre kadın, bu sefer de iki gözü kör olan başka bir adama varmış. "Demek ki" der bir maden işçisi, "bizim sendikacılar Ecevit'in göz ışmarlarının ne anlama geldiğini yeni anlamışlar."

Zonguldak madenlerinde ilki 1867'de, ikincisi ise 1940-1947 döneminde olmak üzere iki kez mükellefiyet[6] uygulanmıştır. Mükellefiyetin hem madenciler hem de bölgedeki bütün halk üzerinde önemli etkileri olmuştur. İrfan Yalçın, *Ölümün Ağzı* başlıklı romanına yazdığı notta şunları not etmektedir: "Mükel-

[6] Mükellefiyet, yöre halkının kömür madenlerinde zorla çalıştırılması uygulamasıdır. 1940 yılında İkinci Dünya Savaşı koşulları içinde, devlet artan işgücü sıkıntısını aşmak için 18 Ocak 1940 tarihinde yürürlüğe koyduğu 3780 sayılı Milli Koruma Kanunu'nu çıkarır. Böylece yöre köylüleri zorla ve baskıyla madenlerde çalışmaya gönderilir. Görevli memurlar, muhtar aracığıyla köylerden işçi toplar. Maden ocaklarında çalışmak istemeyen kaçakları bulmak için de tahkimat komutanlığı kurulur.

lefiyet, Zonguldak madenlerinde 'karabasan'la eşanlamlı bir sözcük olup çıkmıştır. Bugün bile, buralarda yaşayan genç yaşlı her köylü, bu sözcüğü duyar duymaz irkilir, bu sözcükten acı duyar" (akt. Kalyoncu: 2005: 562). Halk üzerinde bu derece etki yapan bir uygulamanın folklorik ürünlerde anlatılmaması mümkün değildir. Bununla ilgili maniler halkın dilinde dolaşır durur.

Mükellefin urganı
Terli olur yorganı
Mükelleften kurtulan
Çifte kessin kurbanı

Zonguldak'ın treni
Bir ileri bir geri
Kör olasın Mükellef
Dul ettin gelinleri

Mükellefin malayı
Yağsız misir unundan
On okka kömür çıkar
Mükellefin donundan (akt. Köse, 2011: 55-56)

İşçilerin birbirlerine anlattıkları hikâyeler ve doğrudan halkın söylediği maniler dışında edebi türde üretilen öykü, hikâye, şiir, türkü vb. ürünler de vardır. Bunların önemli bir kısmı madende yaşanan kazalara, göçüklere, grizu patlamalarına, kısacası yaşanan ölümlere ilişkindir. Bu öykülerde madencilerin hangi koşullarda çalıştığı, nelerle karşı karşıya geldiği, nelere katlandığı, kazalar sırasında neler yaşadığı, duyguları, düşünceleri yansıtılır. Kendisi de maden işçisi olan Alaaddin Kara, *Şark Ocağında Üç Vardiyalık Bir Oyun* isimli öyküsünde göçük nedeniyle yeraltında mahsur kalan bir işçinin o an düşündüklerini şöyle anlatır:

> Birileri benim ocaktan dışarıya çıkmadığımı anlayacaktır. Lambamın yerinin boş olduğu görülünce, lambane şefi, ocak şefimi arayacak. Sonra ikisi birden, üst kata çıkıp çamaşır sepetlerine bakacaklar... "Bu deyyus gelmemiş!" diyerek, telaşla sağa sola koşuştıracaklar. Önce mühendise, sonra İşletme Müdürü'ne rapor edecekler. Müdür, onlara sayıp sövecek. "Tam da eve gidecekken bu da nereden çıktı?" diyenler olacak. Kuyu dibine telefon edip troley motorunu hazır beklete-cekler. İkinci vardiya işçileri içeri girmeden, çavuşlar ve mühendisler, suçluluk duygusu içindeki sendikacılarla birlikte; önden ocağa girip cesedimi çıkarmaya gelecekler... Onlarla birlikte, bir de bizim köyün dürzüleri gelecek. Ama onlar motordan önce yürüyerek, koşarak gelecekler. Birbirlerine söverek, sayarak koşacaklar. Kimisi "Ayağın başından erkenden çıkmış olabilir!" diye düşündük diyecek; kimisi de, "Ayağın dibine göçük olmadan çok zaman önce gitmişti, çıkmış olduğunu düşünmüştük!" diyerek, arkasına saklanacakları bahaneler bulacaklar, ama kendilerini de hiç affetmeyecekler! (Kara, tarihsiz: 80).

Sayıları az da olsa kimi şiir ve türküler, yaşanan ölümlere vurgu yaparken kısmen de olsa işçilerin yaşam çevrelerine, ilişkilerine, ruh hallerine ilişkin bilgiler de içerir. Asla bir umutsuzluk yoktur bu ürünlerde, ama bir direngenlik ve geleceğe duyulan güven içerir herbiri. Naci Gelendost'un şirinde de bundan parçalar bulmak mümkün.

> Umutsuz bir sonbahar günüydü,
> Çocukları uyurken çıktılar
> Ereğli sokaklarına, Üzülmez'e gidiyorlardı
>
> Kır düşmüştü kemikten şakaklarına,
> Diverekli kazmacı Ali Çakır, ömrü kahır,
> Çehresi bakır, elleri nasır, yatağı hasır.
> Yanında tırnaklarını maden ocaklarında kazma etmiş Hakkı Kaya.

Segili topraklarda yürüyorlar yaya,
onlara deniz kaya, yer kaya, gök kaya
Son sigaralarını bir lamba gibi yaktılar ağızlarına.
Oturdular kuru yapraklı hazan ağacı altına.

Etraf ıssızdı, toprak susuzdu.
En dertli olanı Çaycumalı Ali Uslu'ydu
"Giderim bende bende, bir arzum kaldı sende"
türküsünü söylediler hep birlikte
Yürüdüler el ele, gidiyorlardı cennet bahçelerine,
her yıl şehit düşen kömür işçilerine kavuşmak inancı içinde.
Yürüdüler, yürüdüler, Dilaver kömür ocağına geldiler.

Hakkı dedi Ali, Satılmış dedi Hakkı,
önleri toz dumandı, etrafı karanlıktı.
Sarsıldı topraklar, kömür, o canavar.
Bağırdı kardaşım, "vay anam yandım"
verdiler el ele, gönüller gönüle.
Sonra sarıldılar kömürün ateşine, kibrit oldular,
yok oldular, var oldular.
İşçiden yana yeraltında bir dünya var.
Bir dünya var, bir dünya var, bir dünya var.

Maden işçilerini anlatan ve özellikle de işçilerin kendileri tarafından üretilen folklorik türde eserler[7] varken neden tekstil iş-

[7] Yine de bunların sayısı çok değildir. Maden işçilerinin yaşamlarını ve mücadelelerini anlatan özellikle roman türündeki eserlerin sayısı bir elin parmaklarını geçmez. Hikâye türünde doğrudan doğruya Zonguldak madencilerinin çalışma koşullarını ve yaşamlarını aktaran önemli bir isim Ahmet Naim Çıladır'dır. Ne var ki gerek Zonguldak'ta gerekse Ankara'da yaptığım araştırmalara ve bütün uğraşılarıma rağmen tek bir kitabına bile ulaşamadım. Bunun nedenini ise çok daha sonraları başka bir kitapta karşılaştığım oğlu Sina Çıladır'ın açıklamalarından öğrenecektim. Bir gazeteci Sina Çıladır'a mektup yazarak Ahmet Naim'e ilişkin elinde ne varsa kendisine ulaştırmasını ister. Sina Çıladır mektuba şu yanıtı verir: "Ahmet Naim'in sanat mirasına, 1971 yılında siyasi polis elkoydu: Sarı ve kareli def-

çilerine ya da daha genel olarak dokumacılara ilişkin doğrudan doğruya işçilerce üretilmiş herhangi bir folklorik malzemeye ya da başka türden bir esere rastlamıyoruz?[8] Gerek Bursa'da gerekse tekstil sendikalarında yaptığım araştırmalarda bu türden tek bir esere rastlamadım. Bunun birkaç nedeni olmalı. İlk aklıma gelen, kimi kentlerde de olduğu gibi Zonguldak'ın bir kent olarak bütünüyle madencilikle özdeşleşmiş olması. Kömür ve maden işçiliği gündelik hayatın çok önemli bir parçasıdır Zonguldak'ta. Genel Maden İş sendikasının bir yöneticisiyle yaptığımız görüşmede dile getirdiği gibi, Zonguldak'ta çocuklar bile bir kazmacının, bir domuzdamcının, bir lağımcının ne olduğunu bilir. Dolayısıyla bir madencilik-kömür kültürü oluşmuş. Sadece işçiler için değil, maden ocaklarıyla hiç ilgisi olmayan insanlar için bile maden ve maden işçileri hayatlarının bir parçasını oluşturuyor. Şair İlhan Berk, 1946 yılında Zonguldak'ta öğretmenliğe başladığında kent ile ilgili düşüncelerini şöyle belirtir:

> ...Zonguldak'ta birden o güne kadar görmediğim bir insan kesitiyle, topluluğuyla karşılaştım. Kent sanki bir ayrılığın,

---

terler... Eski Türkçe yazılı... Yayımlanmamış radyo ve sahne oyunları... Yayımlanmamış birkaç hikâye... Eski kitaplar, benim kitaplarım, araştırmalarım, "Zonguldak Havzasındaki İşçi Hareketlerinin Tarihi-2" adlı araştırma kitabımın müsvette ve dökümanları ile birlikte yok oldu. En son Selimiye Adli Müşavirliği'ne gönderildiğini öğrenmiştim, orada kayboldu. Hem de anamın armağanı bir bavulla birlikte. Bu bakımdan bende Ahmet Naim'den kalma hiçbir şey yok, fotoğrafı bile! Sizlerin de ilgisi olmasa Ahmet Naim'i Zonguldak'ta bile kimseler anımsamayacaktı. O, yaşamının son yıllarında buna alışmıştı, yahut öyle görünüyordu. Bizim alışamadığımızı görse, duysa sevinir miydi?" (aktaran, Bozbaş, 1999: 148). Böylece zaten sınırlı sayıda olan maden işçileri üzerine yazılmış hikâye türünden çalışmaların önemli bir kısmı da yok edilmiş oluyordu. Bu duruma sevinenlerin olacağı çok açık.

[8] Metin Özuğurlu da Denizli'deki dokumacı işçilerle yaptığı araştırmasında aynı sorundan müzdariptir (bkz. Özuğurlu, 2008).

> karşıtlığın, tek türlülüğün bir örneğiydi. Kentin her yerinde hemen hemen tek bir insan türüyle karşılaşıyordum: İşçi sınıfı. Kentle bu sınıf birleşmiş, ikisi birbirinden ayrılmaz olmuş gibiydi... Böyle bir dünyayı görmek beni allak bullak etti. Yeryüzündeki yerimi orası saptadı (aktaran, Kalyoncu, 2005: 6).

Bu durum bir sınıf kültürünün gelişmesinde mekânın da önemini gösterir, zira hafıza, deneyim ve tarih, özel bir mekânda kökleşmiştir (Halperin, 1998: 309). Aslında Bursa'da 1500'lü yılların sonlarından itibaren ipek böceği yetiştiriciliği ve ipekli kumaş dokumacılığı başlamıştır. Bu anlamda Zonguldak'ta madenciliğin gelişiminden daha eski bir tarihe sahiptir dokuma sanayinin gelişimi açısından. Ancak yine Zonguldak'tan farklı olarak dışarıdan aldığı göç dolayısıyla daha kozmopolit bir kenttir. Yine de kentin Zonguldak'tan farklı olarak dokumacılıkla özdeşleştiğini söylemek zor.

Maden işçilerine ilişkin folklorik malzemeler bulabilmemizin ikinci ve belki de daha önemli bir nedeni, maden işçiliğinin zor ve tehlikeli olması olsa gerek. Madende çalışma emniyeti probleminin madenciler arasında sınıf bilincinin, sınıf kültürünün ve dayanışmanın gelişiminde bir katalizör işlevi gördüğünü ortaya çıkaran bazı çalışmalar da vardır (bkz. Reid, 1981: 99). Sanırım bu durum üretilen folklorik eserlerin çoğunluğunun neden maden kazalarına ve ölümlere yoğunlaştığını da açıklıyor.

Kentsel Toplumsal Yeniden-Üretim: Ev, Boş Zaman ve İşçi Sınıfı Topluluğu

Aile ve Topluluk

Ortak bir sınıf kültürü ve bilinci ile bu kültür ve bilincin gelişmesine katkıda bulunacak kurumların ortaya çıkması açısından işçilerin toplumsal yaşam pratikleri ve bu pratik içerisinde bir işçi sınıfı topluluğunun oluşup oluşmamış olması önemli bir yer tutar. Dubetsky (1977), kültürel kurumlar ya da kent mekânının ve yerel alanın dışındaki toplumsal güçleri göz önüne almaksızın sınıf bilinci ve kültürünü anlamaya çalışmanın anlamsız olacağını vurgular. Kısacası, işçilerin bir sınıf bilincine sahip olması ile bir topluluk bilinci (hemşerilik, akrabalık, mahalle kültürü, aynı cemaatten olma, vb. gibi) geliştirmeleri ve bu ikisinin birbirleri üzerine etkilerinin ne olacağı işçilerin toplumsal ve gündelik yaşam pratikleriyle yakından ilgilidir. Bu çerçevede genel olarak kabul edilen şey, sınıf-temelli bilinç oluşumunun topluluk-temelli bilinç oluşumu gibi farklı temellere dayanan bilinç odakları tarafından engellendiği şeklindedir. Zira topluluk bilinci temel olarak mahalli, dar, bir bölge ya da yerel ile sınırlı ve çoğunlukla topluluk içindeki dayanışmanın sadece topluluk üyelerini kapsadığı bir bilinç biçimi olarak tanımlanabilir. Bu durumda topluluğu oluşturan özellik her ne ise o özelliği taşımayanları dışladığı ölçüde baskıcı ve dışlayıcı olabilir. Diğer taraftan üyelerinin kısmi çıkarlarını tatmin etmelerini sağlama özellikleri de olduğundan (karşılıklı yardım dernekleri vb. yoluyla) bireyler için sınıf hâkimiyetine ve hegemonyaya karşı koruyucu alanlar da oluştururlar. Ancak bu durumda da, hali hazırda sömürü devam etmesine rağmen bu sömürünün görünmemesine/gizlenmesine ya da üzerinin kapanmasına neden olabilir ve böylece de işçilerin sınıf bilinci çerçevesinde örgütle-

nip bir mücadele geliştirebilmeleri önünde engel de teşkil edebilir. Bir kişi akrabalık ya da hemşerilik ilişkisini kullanarak bir iş sahibi olduğunda hem bir topluluk hem de sınıf temelli bilinç oluşumu arasında bir etkileşime girmiş demektir. Burada bireyler arasında bir sınıf ilişkisinin geliştiği düşünülebilir, ancak topluluğun diğer üyeleri için sınıf temelli değil de topluluk temelli bir bilincin gelişmesine katkı yapma olasılığı da oldukça yüksektir. Örneğin, 1850-1884 arası New York eyaleti Albany kentindeki işçilerin toplumsal yaşamlarını ve politik mücadelelerini araştıran Greenberg (1985), sınıflar arası karşıtlıktan türeyen sınıf bilinci ile gelişen işçi sınıfı için alternatif bir ideoloji olarak duran ve köklerini "özgür emek" söyleminde bulan bir topluluk bilinci arasında önemli bir ayrım çizer. Greenberg, endüstrileşmenin ilk kez canlandığı 1800'lü yılların ortasından yüzyılın sonuna doğru zaferine ulaştığı döneme kadar ki gelişmelerin Albany işçileri ve orta sınıflarının düşünceleri ve faaliyetleri üzerine etkilerine yoğunlaşır. Greenberg, bu süreçte Albany kentinin politikalarına ve değerlerine orta sınıfların ve onların temel ideolojisi olan özgür emek söyleminin hâkim olduğunu ileri sürer. Bu ideoloji ise kendini geliştirmeye, sermaye ve emek arasındaki uyuma ve topluluğa sadakate dayanır. Albany kentinin tüm diğer sınıfları/grupları, işçiler de dâhil olmak üzere bu ideolojiye eklemlenmiştir. Böylece endüstrileşme, işçi sınıfı mücadelesinin gelişebilmesi için nesnel koşullar yaratmış olsa bile sınıf bilincinin gelişmesi, işçilerin daha geniş bir topluluğa bağlanması nedeniyle engellenmiştir. Zira sınıf bilinci, emek ve sermaye arasında uzlaşmaz bir çelişki olduğu inancına denk düşmektedir ve kapitalizmin sömürücü doğası sınıf bilinci için merkezi bir öneme sahiptir. Buna karşılık özgür emek ideolojisinin yarattığı yardımlaşma dernekleri (fraternal organizations) gibi birlikler, topluluk bilinci gibi bir düşünceye dayalıdır ve bu nedenle

de Albany işçileri arasında sınıf bilincinin gelişmesini engelleyen bir işlev görmüştür. Clawson (1989) ise yardımlaşma türü topluluklar içindeki geniş bir işçi bloğunun var olmasının işçi sınıfı örgütlenmesinin ve hareketinin gelişmesine yaradığını vurgular. Buna karşılık Orr ve McNall (1991: 102), Kansas'da yaptıkları araştırma sonucunda yerel toplulukların ve yardımlaşma türü derneklerin üç temel nedenle işçi sınıfı örgütlerini geliştirme yönünde hizmet etmediğini vurgular. Bunlardan birincisi, bu türden örgütlenmelerin işçi sınıfını güçlendiren bir biçimde işçileri bir araya getirdiğine dair herhangi bir bulguya rastlamamışlardır. İkincisi, kardeşlik mitinin, hem sınıf çatışmasını *görme* hem de sınıf çatışmasına ilişkin bir *dil* geliştirme potansiyelinin altını oyduğunu belirtirler. Son olarak, hem yardımlaşma derneklerine hem de bir sendikaya üye olmanın, bu ikisi arasında sendikanın ideolojisinin öncelikli olacağı anlamına gelmemektedir. Buna benzer olarak Harvey (1985), sınıf bilincinin oluşumunun topluluk, aile, devlet gibi farklı bilinç konumları tarafından engellenebildiğini ileri sürer. Zira Harvey'e göre kentleşmiş bir sermaye kentleşmiş bir bilinç yaratır; ne var ki kentleşmiş bir bilinç parçalanmış yapılardan oluşur. Bu nedenle de kentleşme süreci sınıftan farklı bilinç oluşumu için farklı konumlar ortaya çıkarır. Harvey, sınıf dışındaki farklı konumları bireycilik, aile, devlet ve topluluk olarak tanımlar.

> Bireycilik özgürce işleyen pazarlarda para kullanımıyla ilintilidir. Kapitalizm altında sınıf emek gücünün alınmasını ve satılmasını dile getirir ve toplumsal ilişkiler artı değerin çekilip alınması koşulları altında üretimin sosyo-ekonomik kurallarında cisimleşmiştir. Topluluk ise, ..., sermaye birikiminin coğrafyası, kazançların dolaşımı ve emek gücünün yeniden-üretimi açısından temel bir role sahip çok anlamlı bir kavramdır. Devlet de bir otorite merkezi ve ekonomi-politik gücün bir dereceye kadar popüler meşruiyet ile birlikte bir

> bölgede uygulanmasının bir aracı olarak bilinç üzerine etki eder. Aile, ..., çocuk yetiştirme ve bakımı üzerinden toplumsal yeniden-üretimin ilk alanı olarak bu işlevinin sonucunda eylem ve düşünce biçimleri üzerinde çok derin bir etkiye sahiptir (Harvey, 1985: 252).

Harvey, topluluk temelli bilincin ayrılık yaratan özelliğini şu biçimde gösterir: Topluluklar tekelci rantın istimlak edebileceği küçük bölgeler yaratır ve genellikle emekçi sınıfın bir fraksiyonu diğeri aleyhine bunu yapabilir. Bir kolektif topluluğun bu türden eylemi kamu yatırımı fonları için topluluklar arasında rekabet yaratan bir "mekân/yer bilinci" üretir. Bu da mahalli, topluluk temelli hatlar yoluyla işçi sınıfı içinde çatışmaların ortaya çıkmasına izin verir. Yani, kentleşmiş mekânlardaki topluluk ilişkileri, işverenlerine karşı kolektif bir sınıf bilinci geliştirecek işçiler arasında bir sınıf bilincinin ortaya çıkmasını engelleyecek kadar güçlüdür (Harvey, 1985: 58-62). Diğer taraftan sınıf bilinci, sınıf mücadelesinin farklı biçimlerinde ifadesini bulan toplumsal bilinç aracılığıyla bilincin farklı maddi temelleriyle bağlantılanabilir. Sınıf bilinci, toplumsal bilinç içerisindeki ilişki örüntülerini istila ettiğinde, sınıf mücadelesinin, bireysel ya da topluluk temelli olmaktan çok sınıf bilinçli bir mücadele olması muhtemeldir. Böylece topluluk, sınıf bilinci tarafından zapt edilmiş olur. Ancak tersi de mümkündür; yani sınıf temeli topluluk bilinci tarafından da işgal edilmiş olabilir. Diğer taraftan Harvey, insanların yaşam deneyimleri ile geliştirmiş oldukları değerler, ideolojiler ve bilinç arasındaki ilişkiye önemli bir vurgu yapar. Bir topluluk içindeki etkileşim süreci yoluyla insanlar ayırt edici değer sistemleri, arzular, tüketim alışkanlıkları ve bilinç durumları türetirler. İşçilerin genel toplum algısı ve toplumsal eşitsizlik değerlendirmeleri, hem işteki hem de yaşam alanlarında içinde bulundukları topluluklardaki deneyimlerine dayalıdır (1985: 118).

Sınıf bilinci ve ırk, kimlik, göç temelli ayrımlar, etnik ya da dinsel farklılıklar gibi topluluk bilinci arasındaki bağlantıları araştıran birçok çalışmadan bahsetmek mümkündür (bkz. Leggett, 1968; Jackman ve Jackman, 1983; Baker-Cristales, 2004; Kearney ve Beserra, 2004; Hurst, 1972; Zingraff ve Schulman, 1984; Logan, 1978). Bu çalışmaların bir kısmı sınıfı aşan bir topluluk bilincinin varlığını göstermeye çalışırken (Willie, 1989; Durant ve Sparrow, 1997; Orr ve McNall, 1991) bazı çalışmalar bilinç oluşumunda topluluğa sınıf kadar önem atfedilemeyeceğini göstermeyi amaçlar (Wilson, 1978; Reinhart ve Okhraku, 1974). Türkiye üzerine yapılan kimi çalışmalar ise Türkiye'de özellikle akrabalığın, hemşeri bağlarının ve mahalle kültürünün oldukça güçlü olduğu sonucuna ulaşmıştır (Dubetsky, 1977 ve 1976; Şengül, 2001; Erder, 2002; Duben, 1982; Bill, 1972; Toumarkine ve Hersant, 2005). Buradan yola çıkılarak Türkiye'de neden işçilerin düşük düzeyde bir sınıf bilincine sahip oldukları açıklanmaya çalışılır (Dubetsky, 1977; Urhan, 2005; Şengül, 2002). Örneğin Dubetsky, Türkiye'de "işçiler arasındaki sınıf bilincinin, mesleki hatları kesen topluluk kategorilerinin ve geleneksel bağların gücünden dolayı gelişmediğini" ileri sürer (1977: 367). Ne var ki bu tür yaklaşımlardaki temel sorun, saf bir sınıf bilinci fikrinin oluşturulup dil, kültür, din vb. farklılıkların bu saflıkla karşıtlık içinde ele alınmasıdır. Örneğin Türkiye'de sınıf bilincinin gelişimi üzerine bir makalesinde Feroz Ahmad, Behice Boran'dan yaptığı bir alıntıdan yola çıkarak etnisitenin yönetici sınıflar tarafından işçileri bölmek için kullanıldığını yazar (bkz. Ahmad, 1994: 149). Oysa aynı kitaptaki makalesinde Chakrabarty, asıl meselenin etnisite, din, kültür, toplumsal cinsiyet gibi kimi etmenlerin işçi sınıfı oluşumunu engelleyici olduğunu baştan varsaymadan, bu etmenlerin kendilerinin de toplumsal olarak inşa edildiğini unutmadan ve sınıf oluşumu ile bunlar ara-

sındaki ilişkiyi dinamik bir biçimde kavrayabilecek bir bakış açısının formüle edilmesi (Chakrabarty, 1994) olduğunu vurgular. Aşağıda göreceğimiz gibi, elimizdeki veriler Chakrabarty'yi destekler niteliktedir.

Bu tartışmalar çerçevesinde bu bölümde Harvey'in vurguladığı bilinç oluşumunu belirleyen beş konumdan (sınıf, bireycilik, aile, devlet ve topluluk) yola çıkarak bunların birbirleriyle ilişkisini maden ve tekstil işçileri üzerinden anlamaya çalışacağım. Ancak bu bölümde "sınıf" ve "devlet" başlıklarını ele almayıp bunları daha ileride sınıf bilinci başlığı altında incelemeyi planlıyorum. Topluluk bilincinin düzeyini anlamak açısından burada daha çok bireycilik, aile ve topluluk ilişkisine yoğunlaşacağım. Bunu yaparken Lockwood'un üç farklı sınıf tiplemesinden yola çıkıyorum. Buradan elde ettiğim sonuçları daha genel anlamda işçilerin sahip oldukları toplumsal dünya tasvirini ve sınıf bilincini tartışırken "sınıf" ve "devlet/siyaset" yörüngeleriyle karşılaştıracağım.

İşçi sınıfı kültürü ve bilincinin işyerindeki ya da üretim sürecindeki hiyerarşik ilişkiler ile biçimlendiğini söylemek yanlış olmaz. Ancak bu, bilincin tek belirleyeni değildir. İşyeri dışında girilen toplumsal ilişkiler, kültürel değerler, gündelik yaşam pratikleri bu bilincin şekillenmesinde önemli etkenlerdir. Dolayısıyla, işçinin geniş bir toplumsal bağlamda kendi pozisyonunu tanımlaması, hem üretim sürecindeki hiyerarşik ilişkiler hem de yerel statü yapıları ve gündelik yaşam pratikleri tarafından belirlenir (Lockwood, 1975: 21).

Fotoğraf 3: Gelik'te, maden ocağında işçiler vardiyalarını beklerken sohbet ediyorlar.

Ancak sadece bu verilere bakarak dar anlamda bir sınıf bilincinden bahsetmek oldukça problemli olacağından burada daha geniş bir toplumsal bilinç biçimine yoğunlaşmak daha anlamlıdır. Bu çerçevede Lockwood'un toplumun işçi sınıfı imgeleri araştırmasında bahsettiği türden işçilerin hem kendilerini hem de toplumun diğer kesimlerini ne tür bir toplumsal ve gündelik pratikler üzerinden kavradıklarına ve ne türden bir toplumsal bilinç biçimi geliştirdiklerine bakmak önemlidir.

Bu tartışmalardan yola çıkarak Lockwood, insanların sınıfsal eşitsizlikleri yaşadıkları küçük çevrede edindikleri deneyimlerle algıladıklarını ileri sürer (1975: 16-31). Ona göre iş yaşamı ve iş dışı yaşam arasında bir örtüşme olup olmadığına bakarak değişik işçi tiplemelerine gidilebilir. İşçiler, iş ve topluluk ilişkisini bir arada yaşayıp yaşayamamalarına göre farklı toplum imgeleri geliştirirler. Lockwood bu açıdan iki farklı toplum imgesinden

bahseder. Bunlardan birincisi güç ya da çatışma odaklı, ikincisi ise prestij ya da statü odaklı bir toplum algısıdır. Buradan yola çıkarak Lockwood, iki farklı işçi tipolojisi geliştirir. Bunlardan birincisi çatışma odaklı toplum imgesine sahip "geleneksel işçiler"dir. Geleneksel işçiler ise "proleter" ve "uysal" *(deferential)* olmak üzere ikiye ayrılır. Her iki tipin ortak özelliği, belirli bir iş ve topluluk ilişkisini birlikte yaşıyor olmalarıdır, yani iş ve iş dışı yaşamları arasında güçlü bir bağlılık vardır. Ancak "proleter" tip, karşıtlık içeren ve çatışmacı bir toplum algısına sahiptir. Toplum, "biz" ve "onlar" biçiminde bir ayrımla değerlendirilir (1975: 18). Lockwood'a göre madencilik ve tersanecilik sektörlerinde çalışan işçiler çoğunlukla proleter, yani karşıt ve çatışmacı bir toplum algısına sahip olan işçilerdir (1975: 17). Geleneksel işçilerin "uysal" olarak tanımlanabilecek tipi ise hiyerarşik bir toplum algısına sahip oldukları için yerel ve ulusal statü sistemlerine biat ederler. Lockwood, küçük ölçekli aile işletmelerinde çalışanları, hizmet sektöründe çeşitli mesleklere sahip olanları ve sanayi dışı alanlardaki vasıflı elemanları bu tipleme içine yerleştirir.

Lockwood'un bahsettiği ikinci tip, "bireyselleşmiş" (privatised) işçi tiplemesidir. Bu işçilerin iş ve topluluk yaşamı arasında bir örtüşme olmadığı için grup algısı da düşüktür ve geleneksel işçilerden bu noktada ayrılır. İş ve topluluk yaşamındaki bu ayrım, bireyselleşmiş işçilerde paracı (pecuniary) bir toplum algısı geliştirmelerine neden olur. Bu ise sınıf ya da statü bilincinin ortaya çıkmasına engel olur ve bu nedenle de bu işçiler daha çok bir meta bilinci geliştirirler. Dolayısıyla bu tip işçiler, işinde ücret, yaşadığı toplulukta ise tüketim yönelimlidirler. Bu nedenle de geleneksel işçi tipinden farklı olarak sendikaya da sınıf dayanışması gözüyle değil fakat araçsal yaklaşırlar (1975: 23). Lockwood'a göre bireyselleşmiş işçi tipi kitlesel üretim yapan

büyük fabrikalarda ve rutin işlerde çalışanları betimlemektedir (1975: 22). Lockwood, iş ve topluluk yaşamının özellikleri ve bunlar arasındaki ilişkilere göre bu tiplemelerin özelliklerini aşağıdaki gibi göstermiştir.

Tablo 1: İş ve Topluluk İlişkisine Göre İşçi Tipleri*

	İş Durumu			Topluluk Yapısı		
	İşe bağlılık	İş arkadaşlarıyla özdeşleşme ve etkileşim	İşverenle özdeşleşme ve etkileşim	Statü sistemi	Mesleki cemaat	Mesleki farklılaşma
Uysal	+	-	+	+	+	+
Proleter	+	+	-	+	+	-
Bireyselleşmiş	-	-	-	-	-	-

* Tablo Lockwood'un iki farklı tablosu birleştirilerek hazırlanmıştır (bkz. 1975: 24 ve 25).

Bu çerçevede bu bölümde işçilerin öncelikle toplumsal ve gündelik yaşam alanlarındaki pratiklerine; akrabalık, arkadaşlık, hemşehrilik vb. ilişki düzeylerine yoğunlaşacağım. Bununla Lockwood'un bahsettiği türden işçiler arasında bir topluluk ilişkisinin ortaya çıkıp çıkmadığını anlamayı amaçlıyorum. Daha sonra ise işçilerin uysal, proleter ya da bireyselleşmiş tiplerden hangisine daha yakın olup olmadığını anlamak için geliştirmiş olduğumuz sorulara verilen yanıtlar üzerinde duracağım. Böylece her iki veriden hareketle iş yaşamı ve topluluk yaşamı arasında bir bağlantı kurulup kurulamayacağını, Türkiye'deki işçilerin yukarıdaki tiplere uyum gösterdiği ya da farklılaştığı noktaları tartışmayı amaçlıyorum. Bu tür bir analizin bize, Harvey'in bahsettiği bireycilik, aile ve topluluk yörüngelerinin emekçilerin toplumsal dünyayı algısında ne derece etkilediğini göstereceğini umuyorum.

Maden ve tekstil işçilerine ilişkin genel resim, sendika dışındaki örgütlenmelere ya da topluluklara genellikle pek katılma-

dıkları yönündedir. Zira çalışmaya dâhil edilen maden işçilerinin %29'u ve tekstil işçilerinin sadece %11'i sendika dışında başka bir derneğe üye olduğunu belirtti. Bu işçilerin bir kısmı okul ve cami yaptırma, tüketim kooperatifleri gibi organizasyonlara üyeyken, diğer bir kısmı çoğunlukla hemşeri ve yardımlaşma derneklerine üyeler. Ancak bu işçilerin birçoğu derneğin kahvehanesini ya da lokalini kullanmak dışında dernek içinde çok aktif değiller. Bu çerçevede hemşeri ve yardımlaşma dernekleri türünden örgütlenmelerin topluluk yaşamının örgütlenmesinde çok güçlü etkilere sahip olduğunu söylemek doğru olmaz sanırım. Zira çok az işçi kimi problemlerinin çözümü için bu tür örgütlenmelere başvurmaktadır. Dolayısıyla, her ne kadar kimi araştırmalarda tersi iddia edilse de, hemşeri bağlarının ya da mahalle kültürünün ve hatta aşağıda da değineceğim gibi akrabalık ilişkilerinin maden ve tekstil işçilerinin yaşamında sanıldığı kadar büyük etkilerde bulunduğunu söylemek zor görünüyor. İşçiler kimi durumlarda bu bağları elbette kullanmaktadırlar, ancak bu daha çok hayatta kalma stratejisi ile ilgili bir durum gibi gözüküyor, yoksa bir topluluk bilincinin gelişmiş olmasından dolayı değil.

Maden işçilerinin yaklaşık %41'inin bir göç hikâyesi var. Bursa bu konuda daha heterojen bir yapıya sahip, zira tekstil işçilerinin yaklaşık %76'sının bir göç hikâyesi bulunuyor. Her iki sektörde de göçmen işçilerin çoğunluğunu Karadeniz bölgesinden gelenler oluşturuyor. Samsun, Trabzon ve Artvin bu illerin en başında. Maden sektöründe Karadenizliler dışında ağırlıklı bir grup bulunmuyor. Tekstil sektöründe ikinci büyük grup Doğu Anadolu Bölgesinden ve özellikle de Kars, Erzurum, Ardahan ve Tunceli illerinden göç etmiş olanlar. Üçüncü grup ise Bulgaristan göçmenleri. Ancak göç hikâyesi bulunanların % 90'a yakını ikinci kuşak göçmenlerdir, birçoğu kendi memleketine ya Birkaç kez gitmiş ya da artık hiçbir ilişkisi kalmamış. Özellikle

Bursa tekstil işçileri için bu durum çok daha belirgin. Hem maden hem de tekstil işçilerinin % 80'inden fazlası oturdukları mahallenin bir işçi mahallesi olduğunu, çoğunlukla işçilerin oturduğu yerlerde yaşadıklarını belirttiler.

Hem göçmen hem de yerli nüfusun çoğunluğu oluşturduğu işçi sınıfı mahallelerinde topluluk yaşamının önemli bir boyutu, mesleki ve sınıf temelli toplumsal ilişkiler ile akraba ve hemşerilik temelli ilişkilerin birbirini sarmış olmasıdır. Farklı yerlerden göç etmiş ailelerin oluşturduğu mahallelerde bile akrabalık ve hemşerilik bağı, iş temelli ve yerel topluluk temelli ilişkilerden yalıtılarak anlaşılamaz ve bu türden bağlar çoğunlukla işçilerin gündelik konuşmalarında ve söylemlerinde önceliklidir. Lakin bu tür ilişkilerin maden ve tekstil işçileri arasında çok düşük düzeyde kaldığını vurgulamam gerek. Örneğin maden işçilerinin sadece % 31'i, tekstil işçilerinin % 34'ü akrabalarıyla çok sık görüştüğünü belirtirken, çok nadiren akrabalarıyla görüşenlerin oranı maden işçilerinde yaklaşık % 36, tekstil işçilerinde % 39'dur. İşin daha da önemli yanı, göçmen işçiler ile yerli işçiler arasında bir karşılaştırma yapıldığında, akrabalarıyla çok sık görüşenlerin oranının yine düşük çıkması ve her ikisi arasında herhangi anlamlı bir farklılık görülmemesidir.

Türkiye'de akrabalık ve hemşeriliğin göçmen işçilerin iş bulabilme yollarının birincil kaynağı olduğuna ilişkin geniş bir literatür vardır (bkz. Erder 1996; Kurtoğlu 2004). Ne var ki elimizdeki verilerin bu durumu desteklediğini söylemek zor. Zira maden işçilerinin % 28'i, tekstil işçilerinin ise % 39'u şu an çalıştıkları işi bir akrabaları ya da hemşerileri aracılığıyla bulduklarını belirtti. Maden işçileri için işi bulmanın birinci yolu ilan ve şirketler aracılığıyla olmuş (% 40'tan biraz daha fazlası). Bu durum tekstil sektörü için biraz daha farklı. Tekstil işçileri için iş bulmanın ilk yolu akraba ve hemşeriler aracılığıyla olmuşken,

ikinci en büyük etken akraba olmayan yakın arkadaşlar (yaklaşık % 34). İlan ve şirketler yoluyla iş bulma biçimi tekstil işçilerinde % 20'den biraz daha fazla. Beklenebileceği gibi bu sonuçlar göçmen işçiler açısından ve özellikle tekstil sektöründe biraz daha farklılaşıyor. Maden sektöründeki göçmen ve yerli işçiler arasında çok büyük farklar ortaya çıkmıyor. Akraba ve hemşerileri aracılığıyla işi bulduğunu belirten göçmen maden işçilerinin oranı % 31'ken bu oran yerli işçilerde sadece % 26'ya düşüyor. Her iki grup için işi bulmanın birinci yolu yine ilan ve şirketler aracılığıyla olmuş (sırasıyla % 36 ve % 40). Ancak tekstil sektöründe akraba ya da hemşerileri aracılığıyla işi bulan göçmen işçilerin oranı biraz daha yüksek (göçmen işçilerde %40, yerli işçilerde % 32). Yakın bir arkadaşları aracılığıyla işi bulduklarını belirten göçmen işçilerin oranı % 33'ken, bu oran yerli işçilerde yaklaşık % 40'a çıkıyor.

Gerek maden ve tekstil işçileri arasındaki, gerekse göçmen ve yerli işçiler arasındaki iş bulmaya ilişkin farklılıkların birkaç nedeni olabilir. Öncelikle, kamu ve özel yatırımlar arasında bir ayrıma gitmek ve bunlar arasındaki farka bakmak bu durumu anlamamızı sağlayabilir. Örneğin maden sektöründe kamuda ve özel şirketlerde çalışan işçiler karşılaştırıldığında, ikinci grubun işi bulma biçiminin daha çok akraba ve hemşeriler aracılığıyla olduğu görülüyor (özel maden işletmelerinde çalışan işçiler arasında bu oran % 42, kamuda ise % 25). Öyleyse, iş arayan birinin akrabalık ve hemşerilik bağını kullanmasını gerektiren etkenlerden birincisinin yatırımın tipi olduğunu söylemek yanlış olmaz. Kamu sektöründe iş bulmak, çoğu durumda akrabalar ya da hemşeriler aracılığıyla gerçekleşemiyor, çünkü işçi alımları sınavla ya da başka türden ölçütlerle gerçekleşiyor. Oysa özel sektörde iş arayan birisinin akraba ya da hemşeri bağlarına daha fazla ihtiyacı var. Ayrıca, tekstil sektöründeki büyük

fabrikalara karşılık özellikle küçük atölyelerde akrabalık ve hemşerilik bağlarının daha yoğun olarak kullanıldığı gözlemlenebilir. Dolayısıyla bu sonuçları, işçilerin kentsel yaşama adapte olması ve bu nedenle de akrabalık ilişkilerinden vazgeçmesiyle[9] ya da tersine, hala "köylülükten" kurtulamadıklarından dolayı akrabalık ve hemşerilik bağlarının çok güçlü olmasıyla[10] açıkla-

---

[9] Örneğin Kongar, kentsel alana yeni gelen göçmen ailelerin yaşadığı sosyal ve kültürel değişim hakkında modernist bir perspektif sunar. Ona göre bu aileler, kendilerini kentsel atmosfere çabucak uydurmakta ve akrabalık ilişkilerine bağlanmaktan vazgeçmektedirler (Kongar, 1976: 215). Bu aileler kırsal alanda var olan akrabalık ilişkilerinin yerine, yeni bir sosyo-ekonomik ortamda yaşayabilmek ve var olabilmek için, daha çok formel kurumları, işyerlerinde edinilen arkadaşları ve komşuluk ilişkilerini geçirirler.

[10] Türkiye üzerine çalışmasında Dubetsky, kırdan kente göçle birlikte kente gelen ailelerin hemşerilik olarak adlandırılan yeni bir tür akrabalık bağı geliştirdiğini belirtir (Dubetsky, 1976). Hemşerilik ilişkilerinin temelinde güven ve karşılıklı yardımlaşma yattığı için bu türden ilişkiler özellikle ilk kuşak göçmenler için kentsel yaşamın her aşamasında büyük önem taşımaktadır. Bu anlamda düşünülürse, formel kurumların hızlı kentleşme ile hayata geçmediği bir ortamda bu türden toplumsal bağ ve ilişkilerin göçmen ailelerin barınacak yer bulmalarından kentteki iş olanaklarına ulaşmalarına kadar birçok alanda etkili olduğu söylenebilir. Ancak elimizdeki veriler Dubetsky'nin vurguladığı türden çok etkili bir akrabalık ya da hemşerilik bağı olduğunu söylememizi güçleştiriyor. Yani tekstil işçilerinin bütünü içinde çalıştığı işi akraba ve hemşerileri aracılığıyla bulduğunu söyleyenlerin oranı sadece %39 ise, bu, akrabalık ve hemşerilik gibi topluluk dayanışması türünden ilişkiler dışındaki etkenleri göz ardı etmememiz gerektiğini gösterir. Yukarıda Kongar'dan yaptığımız alıntı ile Dubetsky'nin bulgularını karşılaştırdığımızda, neredeyse aynı tarihlerde yapılmış iki araştırmanın birbirinin tam tersi sonuçlara ulaştığını görmek mümkün. Bizim elimizdeki veriler, aslında bu iki yorumun da kısmen doğru olduğunu gösteriyor. Ancak şu şartla ki, insanlar gerektiğinde bu tür bağları kullanmakta, bazen hiç ihtiyaç duymamaktadır. Bu onların köylülükten kurtulup kentli olmaları ya da kentte de kırsal özellikleri devam ettirmeleriyle ilgili olmaktan çok, kapi-

mak kimi önemli değişkenleri dışarıda bırakmış olmak anlamına gelecektir. İşçileri akrabalık ve hemşerilik ilişkisini kullanmaya iten etken, kendilerinden çok yatırımın tipi ve büyüklüğü ile ilgili. İşçiler, duruma göre gerekirse bu ilişkileri kullanıyor, bazen de bu türden bir ilişkiye hiç ihtiyaç duymuyor. Bununla bağlantılı olarak tekstil sektöründe hiçbir kamu yatırımının olmaması ve özellikle küçük atölyelerde çalışan tekstil işçilerinin iş bulmada akrabalık ve hemşerilik türünden ilişkileri daha fazla kullanmasını da açıklar görünüyor. Zira bu sektörde özellikle küçük atölyelerde işler, çoğunlukla aile, akraba ve yakın çevre aracılığıyla yürüyor. Küçük atölyelerde çalışan işçilerin önemli bir kısmı, atölye sahibinin ya akrabası ya da yakın çevresinden geliyor. Dolayısıyla özellikle küçük tekstil atölyelerinde iş bulma sürecinde akrabalık ve hemşerilik bağlarının işçiler açısından "işlevsel" bir önemi var. Ancak bu, onlarda bir topluluk bilincinin olduğunu göstermez, hatta olmadığını gösterir. Zira burada önemli olan akrabalık ya da hemşerilikten öte, bir iş bulabilmektir, akraba ya da hemşeri olsun olmasın, kim iş bulması-

---

talist üretimin yapısıyla, üretimin nasıl örgütlendiğiyle ve daha da önemlisi kırsal alana göre kentteki sınıf ve mülkiyet ilişkilerinin farklılığıyla ilgili olabilir. Bu türden ilişkilerin değişmesiyle birlikte işçilerin de çıkar ve ihtiyaçları değişmekte, bu çerçevede farklı topluluk dayanışması biçimlerini kullanmakta ya da buna ihtiyaç duymamaktadırlar. Bu çerçevede hemşerilik, mahallelilik, hatta dinsel ya da etnik kökene dayalı ağlar, işçiler açısından sorunlarla başa çıkmayı kolaylaştıran, hatta Işık ve Pınarcıoğlu'nun (2001) da belirttiği gibi gerektiğinde birbirleri üzerinden para kazanmalarına olanak sağlayan bir işlev görmektedir. Dolayısıyla bu türden ağlar bir topluluk bilincinden ziyade belki bir başa çıkma stratejisi olarak görülebilir. Bu nokta önemlidir, zira bu durumda Harvey'in söylediği türden gelişmiş bir topluluk bilincinin sınıf bilincini engellediğini söylemek için elimizde geçerli bir neden olmayacaktır.

na yardım ediyorsa iş arayan kişi ona yönelmektedir.[11] Bu, işçilerin kendi eylemlerinin farkında olduklarını gösterir ki, bu farkındalığı artıran en önemli etken, muhtemelen diğer işçilerle yaşadıkları deneyim olsa gerektir.

> Erol (55 yaşında, emekli maden işçisi, sendika temsilcilerinden)
>
> *Özellikle yeraltı işçileri aynı köyden alınıyor, köy köy alınıyor. Onlar birbirlerinden pek kopamıyor, genelde çocukluk arkadaşları oluyor. Onlar birbirlerini pek bırakmıyorlar. Yani birisi köyünden buraya taşınırsa mutlaka yanına yine kendi mahallesindeki o çalışan arkadaşını alıyor. Onları birbirinden koparmak pek kolay olmuyor. Ama tabi o sosyal hayatın içine girdikleri zaman, işyerinde örgütlenmenin içine, sendikal mücadelenin içine girdikleri zaman sosyal çevreleri doğal ola-*

---

[11] Burada yine bir noktaya açıklık getirmek gerekli sanıyorum. Akrabalık ve hemşerilik ilişkilerinin işçiler açısından işlevsel olduğunu söylerken, Bourdieu gibi bütün insan davranışlarının (ekonomik alan dışında kültürel alanda bile) çıkara yönelik olduğuna yönelik bir tartışma yürütmüyorum. Burada bahsedilen konu iş bulmak olduğuna göre çıkarların kollanması yönünde bir işlevselliktir bu elbette, ancak bütün akrabalık ya da hemşerilik ilişkilerinin çıkara dayalı olduğunu söylemek başka bir şeydir. Zira Bourdieu akrabalık ilişkileri için şunları söylemektedir: "[akrabalık ilişkileri] maddi ve simgesel çıkarların elde edilmesine yönelik (bilinçli ya da bilinçsiz) stratejilerin ürünüdür..." Daha önemli başka bir sorun, bütün bu ilişkilerin bilinçli mi bilinçsizce mi yaşandığına ilişkindir ki, Bourdieu'nün genel eğilimi, aktörlerin genellikle eylemlerinde kendi yerleşik çıkarlarının peşinde koşarken bunun farkında olmadıklarıdır (bkz. 1977: 214). Ancak benim düşüncem, çoğu eylem biçiminin (çıkara dayalı ya da değil) "yanlış tanıma" bir tarafa, çoğu durumda belirli bir farkındalık düzeyini içerdiği yönündedir. Tam da bu nedenle kültürel hegemonyanın da bir sınırı vardır ve işçiler, maddi çelişkiler apaçık ortaya çıktığında, bu kültürel hegemonyaya karşı bir mücadele geliştirebilirler. İleride buna yönelik örnekleri sunacağım, ama "deneyim"in bu çelişkileri görmekte çok önemli bir yere sahip olduğunu şimdiden belirtmeliyim. Zira "deneyim, toplumsal varlık içinde kendiliğinden doğar; fakat düşünce olmaksızın doğmaz. Erkekler ve kadınlar... rasyonel oldukları için, kendilerine ve dünyalarına ne olduğunu düşündükleri için deneyim doğar" (Thompson, 1994: 46).

rak değişiyor. Arkadaşlık ilişkileri de akrabalık ilişkileri de kopuyor, değişiyor. Şu anda o sürecin tam ortasındayız diye düşünüyorum.

İkinci olarak göçmen işçiler açısından düşünüldüğünde akrabalık ve hemşerilik ilişkisinin daha yoğun olarak kullanılmasının normal olduğu düşünülebilir. Yukarıda da belirttiğim gibi kente yeni göç eden birisi için orada bir akraba ya da hemşerinin bulunması kendisi için bir güvencedir. Özellikle Bursa'da kimi mahalleler hemşerilik üzerinden kurulmuştur. Örneğin Bursa Teleferik mahallesine daha çok Karslı göçmenler yerleşmişken, Ovaakça köyü çoğunlukla Bulgaristan göçmenlerinden oluşmaktadır. Kente yeni gelenin doğal olarak ilk başvuracağı kişi akraba ya da hemşerisi olacak, uygun bir iş ve ev bulana kadar belki de akraba ya da hemşerilerinin yanında kalacaktır. İyi bir hukuk sistemi ve kurumsallaşmanın olmadığı, bireysel gelişme olanaklarının sağlanmadığı ve toplumsal gelişmenin dışlayıcı özelliklerinin arttığı bir ortamda hayatın sürdürülebilmesi için birbirini tanıyanlar arasında oluşturulan ve dayanışmayı sağlayan bir güven biçiminin gelişmesi oldukça normaldir (Işık ve Pınarcıoğlu, 2001: 55). Ancak bu durumun kente göç eden insanlarda doğrudan doğruya hemşerilik, akrabalık ya da aynı mahallede yaşama gibi bir topluluk "bilinci" ve dayanışmasını süreklileştireceğini söylemek o kadar kolay görünmüyor. Bunlar daha çok hayatta kalabilmek için uygulanan stratejiler gibi görünüyor ve kente yeni göç etmiş birisi için bu bağların kullanılmasının yine işlevsel bir öneminin olduğunu söylemek daha uygun gibi. Ancak bu güven biçiminin ya da akrabalık ve hemşerilik ilişkilerinin yoğunluğu, bir topluluk çıkarını gerçekleştirme işlevini değil, fakat daha çok bireylerin kendi bireysel çıkarlarını gerçekleştirme işlevini yerine getirir bir biçime de bürünmüş olabilir. Dolayısıyla Türkiye'ye ilişkin değerlendirmelerdeki yaygın kanının aksine, topluluk temelli ilişki ve bağların sanıldığı kadar güçlü olmadığı, daha çok küçük ağlar ve bağlantılarla sınırlı olduğu söylenebilir. En azından maden ve tekstil

işçilerine ilişkin elimizdeki veriler bunu gösterir nitelikte. İleride tartışacağım gibi bu durumun doğrudan doğruya sınıf bilincini geliştireceğini/geliştirdiğini ileri sürmüyorum, ama en azından Harvey'in belirttiği türden sınıf bilincini engelleyecek bir topluluk bilincinin olduğunu söylemenin de zor olduğunu ileri sürüyorum. Hatta daha da ileri giderek söylenirse, belki de sınıf bilinci düzeyinin zayıflığının nedeni, böylesi bir topluluk bilincinin bile zayıf düzeyde olması olabilir.[12] Kaldı ki, örneğin ABD'deki gibi ırka dayalı kimi topluluk bilinci biçimlerinin yüksek olduğu yerlerde sınıf bilinci düzeyinin de yüksek olduğunu gösteren bazı çalışmalara rastlamak olanaklı (bkz. Leggett, 1968). Bunu ilerde tekrar tartışacağım, ancak burada söyleyebileceğim tek şey, eldeki verilerin Türkiye'de maden ve tekstil işçileri arasında sınıf dışı başka dayanışma biçimlerinin çok güçlü olduğunu söylemek için yeterli olmadığıdır.[13] Aşağıda bahsedeceğim birkaç veri de topluluk bilincinin zayıflığını destekleyen örnekler olarak okunabilir.

Akrabalık ve hemşeriliğin iş bulmadaki etkisi dışında bu ilişkinin sürekliliğini anlamak için birkaç veriyi daha değerlendirmemiz gerekiyor. İşçilere kendilerini daha çok kime yakın hissettiklerini sorduk. Aynı etnik köken ya da mezhepten olanlara kendisini yakın hissettiğini söyleyenlerin oranı maden işçilerinde %37, tekstil işçilerinde ise %30 civarındaydı. Akraba ya da hemşerilere yakın hissettiğini belirtenlerin oranı ise sırasıyla %22 ve %36 olarak karşımıza çıkıyor. Tekstil sektöründe Bulga-

---

[12] Burada sadece bir topluluk bilincinin yokluğunun, sınıf bilincinin gelişimini olumsuz mu olumlu mu etkileyeceğini belirleyen şeyin de sınıf mücadelesinin bir parçası olduğunu söyleyebilirim (Özuğurlu, 1996: 6). Bu anlamda sınıf dışı çatışmalar, sınıf ilişkileriyle örtüştüğü durumlarda sınıf kapasitesinin genişlemesine ve toplumsal muhalefetin yükselmesine ivme kazandırabilirler (Öngen, 1996: 237) ya da tersi durumlarda engelleyici de olabilirler.

[13] OSTİM işçilerine ilişkin benzer bir sonuç için, bkz. Geniş, 2006: 187.

ristan göçmeni işçilerde ise özellikle hemşerilere kendini daha yakın hissedenler % 49 ile en büyük grubu oluşturuyor. Diğer taraftan, kendisi gibi işçi olanlara yakın hissettiğini söyleyenler maden işçilerinde % 30'ken tekstil işçilerinde %23'e düşüyor. Başlangıçta bu farklılıkların, tıpkı iş bulma sürecinde olduğu gibi, tekstil işçilerinde daha fazla göçmen işçi olmasından kaynaklandığını düşünmüştüm. Zira göçmen işçilerin kendilerini akraba ve hemşerilere daha yakın hissetmeleri beklenebilirdi. Ancak göçmen ve yerli işçiler arasında bir karşılaştırma yapıldığında, Bulgaristan göçmeni işçiler hariç olmak üzere, durum biraz farklı görünüyordu. Nitekim kendisini akraba ve hemşerilere yakın hissettiğini söyleyen tekstil işçisi göçmenlerin oranı % 24'ken, bu oran yerli tekstil işçilerinde % 44'e çıkıyordu. Kendisi gibi işçi olanlara yakın hisseden göçmen işçiler % 25'lik bir orana sahipken bu oran yerli işçilerde % 15'e düşüyordu. Dolayısıyla beklentimin dışında yerli işçiler göçmen işçilere göre daha fazla bir oranla kendisini akraba ve hemşerilerine yakın hissediyordu. Göçmen işçilerin genel olarak akrabalarından uzakta yaşıyor olması bunda bir etken olabilir. Belki daha da önemlisi, memleketlerinden, dolayısıyla da akraba ve hemşerilerinden uzakta yaşamanın bu bağları zayıflatması ve yeni geldikleri kentte tutunabilmek için dayanacakları en önemli şey olarak sınıf ilişkilerinin/aynı sınıfta yer almanın kalmış olması olsa gerek. Diğer taraftan, tam da Dubetsky'nin (1977) bulgularının aksine, maden işçilerinin sadece % 15'i, tekstil işçilerinin ise sadece % 14'ü patronlarının ya da yöneticilerinin bir akrabası ya da hemşerisi olmasının daha iyi olacağını belirtti. İşçilerin çoğunluğu akrabasının ya da hemşerisinin yanında çalışmak istemiyor, zira herhangi bir olumsuz durumda, diyelim maaşlarının geç ödenmesi, sigortalarının yatırılmaması gibi durumlarda ona itiraz edemeyeceklerini belirttiler. Aslında böylesi durumlara itiraz ettiklerinde ise karşılarına sınıf ilişkileri dışında, topluluk (akrabalık, hemşerilik vb.) ilişkilerine dayalı engellerin çıkacağı-

nın farkındalar.[14] Bu sonuçların kadın ve erkek tekstil işçileri arasında herhangi bir fark göstermediğini de belirtelim.

Bu veriler bütün olarak değerlendirildiğinde Lockwood'un belirttiği türden işe bağlılık gösteren geleneksel bir işçi tipinin, bu işçi tipi içinde işverene karşıt olarak iş arkadaşlarıyla bir topluluk oluşturan proleter işçi tipinin ya da iş arkadaşlarıyla bir mesleki topluluk oluşturmamış ancak işverenle özdeşleşmiş bir uysal işçi tipinin, ya da kendisini para kazanmaya hasretmiş bir "meta-bilinçli" bireyselleşmiş (privitized) işçi tipinin ortaya çıktığını söylemek zordur. Daha çok bir işçi sınıfı topluluğu ile özdeşleşmemiş, buna karşılık (ileride sınıf bilinci konusunu tartışırken karşımıza çıkacağı gibi) karşıt ve çatışmalı bir toplum imgesinin daha ağır bastığı bir işçi tipiyle karşı karşıyayız. Bu işçi tipi, işine kısmen bağlılık göstermekle beraber işverenle de özdeşleşmeyen, ama işyerindeki arkadaşlarıyla da bir mesleki topluluk oluşturmamış bir işçi tipidir. Burada vurgulamak gerekir ki sınıf çıkarlarına dayalı böyle bir topluluğun olmaması, işçilerin doğrudan doğruya sınıf çıkarlarına dayanmayan toplulukları oluşturdukları ya da hemşerilik, akrabalık vb. türden bir topluluk bilinci geliştirdikleri anlamına da gelmez. Öyleyse burada karşımıza çıkan, topluluk temelli bir bilincin hakim olmasından çok kısmen "bireyci" (*individualist*) ama aynı zamanda dayanışmacı nitelikler de sergileyen bir işçi tipidir ki, sınıf ve devlet yörüngelerini tartışırken bu tipin sınıf bilincinin oluşumu açısından sonuçlarını ele alacağım.

---

[14] İşçilerin çoğunluğu sınıf ilişkileri kavramını kullanmıyor elbette. Bu farkındalığı onların söylemlerinden çıkarıyorum. Aslında işçilerin birçoğunun söylediği şey şu: "Patron, işten çıkarmaya sıra gelince akraba, hemşeri filan dinlemez. Ama maaş ödeyemediğinde birden akrabalık, hemşerilik aklına gelir." Bu söylemin sınıf ilişkilerine ilişkin bir farkındalığın ifadesi olduğunu düşünüyorum.

Yeniden-Üretim

İşçilerin gündelik yaşamları zayıf bir yeniden-üretim alanının varlığına işaret ediyor. Köyden servisle maden ocağına gelen bir maden işçisinin bir günlük hikâyesini şöyle özetlemek mümkün: Sabah 8: 00-akşam 16: 00 vardiyasında çalışan bir madenci düşünün. Sabah 6: 00'da servise binip 8: 00'e doğru ocakta oluyor. Genellikle ocakların çevresinde bulunan kahvehanelerde vardiya saatinin gelmesini bekliyorlar. Saat 8 : 00'de ocağa inip öğleden sonra 4: 00'de ocaktan çıkıyorlar. Hazırlanıp yola koyulmak saat 5: 00'i buluyor. Köye varmaları ise akşam saat 7: 00 civarında oluyor. Çoğunluğu daha serviste uyumaya başlıyor, zira maden işi çok ağır ve yorucu bir iş. Akşam ise belki birkaç saat çocuklarıyla vakit geçirip, birkaç saat televizyon izledikten sonra saat 10: 00 civarı uykuya çekiliyor, zira ertesi gün yine erken kalkması gerekiyor. Servisle gidip gelmeyip kent merkezinde oturan işçiler için de durum farklı değil. Akşamlarını çoğu zaman saat 9: 00 ya da 10: 00'a kadar mahalle kahvelerinde geçiriyorlar. Zonguldak mahallelerinde dolaştığınız zaman bütün kahvehanelerin maden işçileriyle dolu olduğunu görebilirsiniz. Elbette bu kahvehanelerin işçilerin gerek iş yaşamına gerekse aile ve toplumsal yaşamlarına ilişkin farklı deneyimlerini paylaştıkları yerler olduğunu söylemek yanlış olmaz. Hafta sonları ya da tatiller de çoğu zaman ya evde dinlenmekle ya da mahalle kahvesinde arkadaşlarla geçiyor. Maden işçilerinin %50'den biraz daha fazlası iş çıkışı doğrudan eve gittiğini belirtti.

Hamza (38 yaşında, maden işçisi)

Aksam 4'te işten çıkıyorum, eve geliyorum, yemek yiyorum, üzerimden yorgunluğu stresi atayım derken uzanıyor insan; üstüne ağırlık çöküyor. Yani şöyle bir dışarı çıkıp da herhangi bir sosyal bir yaşantı denen hiçbir şey olmuyor, halin kalmıyor yani. Senede en fazla 15 gün sosyal yaşantı, o da yıllık tatillerde. Burada [bu şehirde] madencinin yapacağı bir şey yok.

Ahmet (30 yaşında, maden işçisi)

Akşamları evde çoluk çocukla geçiyor 2-3 saat. Onun dışında işimiz ağır olduğu için uykuyla geçiyor. İşyerinin lokalleri var ama lokallere filan gidecek zamanımız olmuyor.

Mustafa (55 yaşında, maden işçisi)

Şu anda işçi ne yapar? Sabah saat 6 buçuk 7 de kalkar, kahvaltısını yapar. Servisiyle işine gelir. Temiz elbiselerini çıkartır, kıyafetini giyer, baretini alır, lambasını alır. Önce tertibini alır. Tertipte yapacağı iş bellidir zaten işyerinde. Normal günlük çalışmasını bitirdikten sonra ocaktan çıkar, banyosunu yapar. Evine gelir, bir iki saat istirahatini yapar. Akşam kahveye çıkar. İki saat kahvede oyalandıktan sonra evine döner. Televizyon seyretmeye zaman bulabilirse seyreder. Gazete, kitap okuduğunu hiç zannetmiyorum. İşçinin böyle bir alışkanlığı yok. Pazar günleri köyü varsa köyüne gider. Bazıları burda bile oturmaz. Eskiden trenlerle gidip gelirlerdi, şimdi 20-30 kişilik minibüsler var ya onlara 150-200 gibi bir para öderler aylık, onlarla gidip gelirler. Günlük yaşantıları bundan ibaret.

Tekstil işçileri açısından da benzer bir durum söz konusu. Sabah 8: 00'de işbaşı yapan bir tekstil işçisi, çoğunlukla 10-11 saat arasında çalışıyor. Mesai yapmak hem büyük fabrikalarda hem de küçük atölyelerde neredeyse zorunlu gibi. İşçilerin yaklaşık % 66'sı işten çıkar çıkmaz yaptığının doğrudan eve gitmek olduğunu belirtti. Tekstil işçileri cumartesi günleri öğleden sonra 2: 00'a kadar çalıştıkları için sadece pazar günleri tatil yapabiliyor ve özellikle kadın işçileri gerek iş çıkışı gerekse hafta sonları evde ikinci bir mesai bekliyor. Dolayısıyla kadınların toplumsal yaşamdaki pratiklerinin, yani yeniden-üretim alanındaki faaliyetlerinin de ev ve ev işleri, çocuk bakımı çerçevesine sıkıştırıldığını, bu yeniden-üretim faaliyeti alanı dışında kalan faaliyetler için de yine toplumsal olarak hane içindeki erkeklere ve buradaki rollerinin bir uzantısı olan kadınlık rollerine tabi olduklarını söylemek mümkün.

Gönül (42 yaşında, tekstil işçisi)

İşten çıkınca direk eve gelirim, eve geldiğin zaman hemen mutfağa giriyosun yani. Akşam çocukların gelecek yemek hazırlaman lazım, çamaşır varsa onları atıyosun makineye, onları çıkarıp seriyosun, ütün varsa ütünü yapıyosun, başka bir faaliyetin olmuyor. Zaten anca vakit doluyor.

Elif (29 yaşında, tekstil işçisi)

İş dışında genelde evdeyim, eşim köye gidip geliyor ara sıra, şimdi çocuğumuz oldu, genelde hiç dakika kaçırmadan çocuğumla geçirmeye çalışıyorum. Evde çocuk, ev işi, hafta sonları onu dışarıya çıkarmak filan.

Her iki sektörde çalışan işçilerde ev ya da akraba ziyaretleri %13 dolaylarında düşük bir düzeyde. İşçilerin çoğunluğu "aile merkezli" bir yaşama eğilimli ve bu anlamda gerek hafta içi gerekse hafta sonları çoğunlukla evde kalmayı, dinlenmeyi, televizyon izlemeyi ve çocuklarıyla vakit geçirmeyi tercih ediyor. İş dışında bir sosyal yaşama dâhil olma pratiği hem tekstil hem de maden işçilerinde oldukça zayıf.

Veli (36 yaşında, maden işçisi)

Sabah saat 5, akşam saat 5, zaten yorgun argın. Biraz yatayım filan derken sosyallik yok zaten. Hafta sonları, zaten bir pazar günü tatil, ailemle geçiririm, abilerim var bazen onlar gelirler.

Cihan (63 yaşında, emekli maden işçisi)

İstanbul'da sosyal faaliyetler fazladır mesela. Burda bir şey yok ki. Sinema da yok, tiyatro da yok, Zonguldak'ta. İşte bir belediye sineması var. Tiyatro denen bir şey yok. Konser, iki sene de üç senede bir, Birkaç tane sanatçı gelecek. Durumu iyi olan gider ona da durumu iyi olmayan gidemez. Şimdi madencinin şeyi, ev işyeri, ev işyeri. Başka bir sosyal yaşantısı yok.

Ali (37 yaşında, tekstil işçisi)

İş çıkışında genelde eve gidiyorum, kahve alışkanlığım pek fazla yok. Eskiden gündüz çalışsan mesela çıkarsın 3-5 arkadaş toplanıp kahvede bir iki bir iki el okey oynarsın, muhabbet filan. Şimdi o da yok, işten eve evden işe.

Özellikle erkek işçiler için diğer bir alternatif mahalle kahvehanelerinde zaman geçirmek. Maden işçileri arasında kumar oynamak ve içki içmek yaygın olarak görülen bir davranış. Sinemaya ya da alışverişe gitmek, dışarıda bir akşam yemeği yemek, gönüllü derneklerde çalışmak, düzenli spor yapmak gibi daha çok orta sınıfa özgü faaliyetler çok az işçi tarafından belirtildi. "Sizi hayatta en mutlu edecek faaliyetler nelerdir?" sorusuna işçilerin verdiği yanıtlar da bu durumu destekliyor.

Tablo 2: İşçileri En Mutlu Yapan Faaliyetler (%)*

Faaliyetler	Maden	Tekstil	TOPLAM
Aile Üyeleriyle İlişkilerim	86	77	81
Boş zaman ve eğlence faaliyetleri	37	40	38
Mesleğim ve meşguliyetim	28	24	26
Ülkenin durumunu düzeltmek için faaliyetlere katılma	16	11	14
Dinsel inanç ve faaliyetler	11	23	17
Yerel/mahalli faaliyetlere katılma	8	5	7
Uluslararası durumunu düzeltmek için faaliyetlere katılma	2	1	2

* Tabloda yer verilen soru, birden fazla yanıt verilebilecek biçimde düzenlenmiştir. Bu nedenle toplamları %100 değildir.

Görülebileceği gibi aile ilişkileri dışında diğer mutluluk kaynakları önemli derecede düşük düzeyde. Aile sorumluluklarını yerine getirme, çocukların bakımı, onların başarısı, eğitimi, ailenin ekonomik anlamda kendine yeterli olması ve bunun gibi anlamlara gelen "aile fertleriyle ilişkilerim" yanıtı, hem tekstil hem de maden işçilerinde oldukça yüksek. Hem iş ile ilgili hem de iş dışı faaliyetlerle ilgili oranlar ise oldukça düşük. Tekstil sektöründe kadın ve erkek işçilerde bu oranların hiçbir değişikliğe uğramadığını da belirtelim. Bu bize, topluluğun kendisinin ve

topluluk yaşamının işçiler üzerinde etkisinin oldukça sınırlı olduğunu gösteriyor. Kimi çalışmalarda da desteklendiği gibi (bkz. Rosendahl, 1985), toplum giderek bireyselleştikçe aile giderek daha önemli olmaya başlar. Bu tür durumlarda istikrar ve güvenlik işçilerin hem kendileri hem de çocukları için istedikleri en önemli şey haline gelir. Bir işe sahip olmak, başının üzerinde bir çatısı olmak, bir ailesi olmak vb. işçiler için yeterlidir (Rosendahl, 1985: 27-28). Bu nedenle işçiler, daha iyi koşullar için mücadele ederek kazandıklarını riske etmek de istemezler. Aynı zamanda işçiler için en anlamlı zamanlar, işyeri dışında geçirdikleri zamanlar, özellikle aileleriyle ve mahalledeki arkadaşlarıyla geçirdikleri zamanlardır ki, bu, işe yabancılaşma anlamına gelir (Sennett ve Cobb, 1972: 93). Bu tür bir aile merkezli ya da özel yaşama kapanma, Lockwood'un (1975) da vurguladığı gibi artan hoşnutsuzluklar ve bunun karşısında bir şey yapamamaktan kaynaklı bir yabancılaşmanın da sonucu olabilir. Bu bulgular belki de Harvey'in aile ilişkilerine ilişkin söyledikleriyle yorumlanabilir:

> Aile, bireyleri paranın getireceği yabancılaşmaya karşı korur ve para ve sermaye ile uyuşmayan toplumsal ilişkileri besler, ya da daha doğrusu, bireylerin ücretli emek koşullarına ve kentsel yaşamın paracı hesaplarına adaptasyonunda hayati bir rol oynar (Harvey, 1985: 258).

Ali (37 yaşında, tekstil işçisi)

İşçileri bir araya getirmenin yolu çok zor. Hani çok afedersin insan ürkmesi başka bir şeye benzemez. İnsanlar geçim derdine düşmüş, bugün işten çıktıktan sonra belli bir birikimin olsa işten çıktıktan sonra 3-5 ay kendini iş bulamasan bile idare ettirebilecek durumda olsan adam o zaman hani bazı şeyleri göze alarak bir şeyler yapmaya kalkar. Ama bugün işten çık iki ay işsiz gezdikten sonra işe başladığın zaman bile o aradaki iki aylık sürede yediğini, açıldığın iki sene de belki bir buçuk senede toparlayamayacaksın kendini. Onun için bu riski kimse göze alamıyor doğrusu.

İnsanlara da hak veriyorsun bazen. Bizim arkadaşların içerisinde benim ekonomik durumum üçüncü dördüncü gelir. Birçoğunun evi kira. Adam bi düşünüyo şimdi, ev kira, işten çıkarıverseler, iki tane çocuk var, çocuk okuyor, birisi küçük, mama yiyor, hepsinin ona keza masrafı var, çıkarıverseler ben ne yaparım diyor. Burada evi yurdu yok, köyü yok, adam başka yerden göçmüş gelmiş, Tokattan göçmüş gelmiş, ne yapacak bu adam? Dımdızlak ortada kalcak yani, onun için cesaret edemiyor.

Yine de aile yaşamına ve özel alana kapanmak işçilerin bütünüyle umutsuzluk ve eylemsizlik içine düşeceklerini göstermez. Zira aslında kimi işçiler yapabilecekleri konusunda umutludur. Lakin önemli olan kendilerine önderlik edecek birilerinin ortaya çıkmasıdır onlar için.

Ahmet (30 yaşında, maden işçisi)

Önderlik olacak, kimseye bir şey olmayacak, biz bunun garantisini veriyoruz. Yürüyüşse yürüyüş yapalım, sesimizi duyuralım diyen birisi çıkarsa, zannetmiyorum ki kimse gelmemezlik etmez. Yani şöyle söyleyeyim alttan alınıyo gibi bir durum var.

Mustafa (55 yaşında, maden işçisi)

Bir trenin gitmesi için önde bir lokomotif olması lazım. Yani katarı kim çeker? Lokomotif çeker. Bence o dönem [1980 sonrası dönem] o lokomotifi yok ettiler. Paramparça ettiler. Geride kalan katar hala olduğu yerde sayıyor. Yani o toplumu yönlendiren ilim bilim adamları, siyasetçiler, edebiyatçılar, romancılar. Bakın bir toplumun eğer o kolu o damarı tıkanmışsa sakatsınızdır. Yani bir yeriniz felç olmuştur. Bir futbolcu tek ayağıyla top oynayabilir mi? Bizim bir ayağımız, bir kolumuz bir gözümüz yok edildi o dönemde. En büyük darbeyi o dönemde sendikalar yemiştir. Çalışan emekçilerin elinden toplu sözleşmedeki direnme hakkı alınmıştı. Hükümet ve siyasiler ne verdiyse onu almakla yetinmişlerdir. Bu da insanları açlık, yoksulluk sınırına dayandırmıştı o yıllarda. Ve artık patlama noktasına gelmiştir. O dönemde Şemsi Denizer, rahmetli, bir kıvılcımla, bir solukla, bir nefesle bir sıçrama yaptı. Bütün Zonguldak'ı ayağa kaldırdı. Bu beklenmedik bir şeydi, kimse

bunu beklemiyordu. Olağanüstü bir süreçti. Önder olursa başta, her şeyi yapar bu işçiler.

Diğer taraftan tekstil işçilerinde daha fazla olmak üzere sınıf üyeleri arasındaki bağların da zayıf olduğunu belirtmek gerek. İşyeri dışında işçilerin beraber zaman geçirdikleri, değişik sohbetlerde bulundukları örnekler oldukça az oranlarda karşımıza çıkıyor.[15] Maden işçilerinin yaklaşık %25'i, tekstil işçilerinin ise sadece %6'sı iş dışında iş arkadaşlarıyla vakit geçirdiğini belirtti. Kalaycıoğlu'nun ulaştığı sonuçlara göre küçük kentlerde işçiler boş zamanlarında iş arkadaşları ve başka işçilerle zaman geçirebilmekteler (1995: 148). Bu durum maden ve tekstil işçileri arasındaki farkı da bir nebze olsun açıklar. Nitekim Bursa, Zonguldak'a göre yaklaşık 20 kat daha büyük bir kent ve işçilerin birbirine uzak semtlerde oturmaları birbirleriyle görüşmelerini de zorlaştırıyor. İş arkadaşları arasında iş dışı ilişkilerin zayıf olması, dayanışma ilişkilerinin ve yeniden-üretim alanının da bir hayli zayıf olduğunu göstermektedir. Ancak bu durumun, işçiler arasında bir "güven"sorunundan da kaynaklandığını vurgulamak gerekir.

Ahmet (26 yaşında, tekstil işçisi)

İşten çıktıktan sonra eve giderim, fazla sosyal faaliyet olmuyor, işte arkadaşlarla gezeriz bazen. Başka işyerinden arkadaşlar, çevremizdeki eşimiz dostumuz. Fabrikadakilerle bir ilişkim yok açıkçası, hiçbiri ile dışarıda görüşmem yani. Yolda görsem tanımam açıkçası, öyle yani, tanımam derken tanımak istemem, sohbet etmem, meraba meraba.

İş arkadaşlarından daha çok iş dışı arkadaşlarıyla zaman geçirmek, Lockwood'un bahsettiği türden iş arkadaşlarıyla etkileşim ve özdeşleme ilişkisinin çok yoğun olmadığı bireyselleşmiş işçi tipine uygunluk gösterir. Yine de aynı işyerinde çalışan sınıf üyeleri arasındaki ilişkilerin çok sınırlı ve düşük düzeyde olma-

[15] Benzer sonuçlar için, bkz. Yıldırım, 1994: 306-307; Geniş, 2006: 186.

sını tek başına bireyselleşmiş (ve dolayısıyla paracı, meta bilincine sahip) işçi tipinin varlığıyla açıklamak yeterli olmaz kanısındayım. Zira burada işçilerin iş arkadaşlarıyla olan ilişkisinin zayıflığı, doğrudan doğruya meta bilincine sahip olmaktan öte işçilere dışsal olan bir takım nedenlerden de kaynaklanabiliyor.

Ali (37 yaşında, tekstil işçisi)

Kimse kimseye güvenemediği için bir araya gelemiyoruz. En büyük etken bu, güvensizlik. Ben işyerindeki arkadaşıma ne kadar güvenirim ki? Güvenmediğim insana, zaten işyerinde güvenmediğim için dışarıda da arkadaşlık etme isteği bulunmuyor bende yani. Mesela sizle aynı yerde çalışıyoruz, ben size sendika muhabbeti açamıyorum ya da siz bana açamıyorsunuz. Ya gider söylerse diye. Mutlaka içeride adamları vardır. Aslında 80 kişinin içerisinde esas güvenilmemesi gereken 8 kişi vardır, bunların kim olduğunu bulabilmek önemli, bunları bulamazsın, tanımazsınız yani. Askeriyedeki komutanın habercisi gibi yani. Sen gel bana bunları bunları ilet ben sana 100 lira fazla para vereyim. 100 lira vermesine bile gerek yok, iş garantin oluyor. Bana sen olanı biteni söylediğin sürece o fabrikadan çıkacak en son kişisin yani.

Ahmet (26 yaşında, tekstil işçisi)

Ben bir şey dersem patrona yaranmak adına ne götürürsünüz, bu düşünce var herkeste, haliyle susuyoruz. O bana öyle bakıyor, ben ona öyle bakıyorum, o ona öyle bakıyor.

İşçilerin iş arkadaşlarıyla ilişkisini belirleyen en önemli etken, birbirlerine olan güvenin zayıf olması. Ancak bu güvensizlik doğrudan doğruya işyeri sahibi tarafından yaratılır, bu aynı zamanda bir kontrol mekânizmasıdır işveren için. Bu, işçiler arasında bir dayanışma kültürü yaratılmasını engelleyici işlev görür. Ne var ki işçilerin birbirlerini "yalaka" ya da "patronun adamı" olarak nitelendirmesi ve buradan yola çıkarak bir güvensizlik hissetmesi, örgütlenmeyi ve dayanışmayı engellemekle birlikte, işçilerdeki yönetime ya da patrona karşı işçilerin aynı tarafta olması gerektiği düşüncesinin/hissinin bir ürünü olarak da okunabilir. Eğer böyle olmasaydı, birbirlerine güven duy-

ma/duymama gibi bir duygunun da ortaya çıkmaması gerekirdi. Dolayısıyla iş arkadaşlarıyla görüşmenin zayıflığı, olsa olsa yeniden-üretim alanının ve iş arkadaşlarıyla özdeşleşmenin de zayıflığına işaret edebilir, yoksa işçilerin toplumu karşıt sınıfların varlığı ya da karşıt sınıf çıkarları ile kavramadıklarına değil.

> Ahmet (26 yaşında, tekstil işçisi)
>
> *Biz olmazsak patron olmaz. Ben onda o Mersedes'i görünce ben olmasam alamayabilirdi düşüncesi geliyor direk aklıma. Alamazdı yani. Ben derken sadece, ben kimim ki tek başına, biz olmasak bu çalışamayacaktı, aparamayacaktı, kabaramayacaktı. Benim düşüncem bu. Bütün haklarımız eşit olsaydı, işte artık burada komünistçilik mi devreye giriyor bilmiyorum, bütün haklarımı ben alsaydım neyi hak ediyosam alsaydım helal hoş olsun binsin derdim, belki gözüm kalmazdı yani. Belki de arabaya iç de çekmezdim.*

İş dışı faaliyetler konusunda genç ve görece yaşlı işçiler arasında da önemli farklılıklar ortaya çıktığını vurgulamam gerek. Hem genç hem de görece yaşlı işçilerin yarısı işten çıkar çıkmaz daha çok eve gittiklerini belirtirken, özellikle iş dışındaki arkadaşlarıyla vaktini geçirdiğini belirtenlerin oranı genç işçilerde yaşlı işçilere göre daha yüksek (sırasıyla %32 ve %10). Yaş ilerledikçe kahveye gitme oranı da yükseliyor. Ne var ki daha çok iş arkadaşlarıyla zaman geçirme oranı her ikisinde de oldukça düşük. Diğer taraftan sendikalı işçiler arasında sendika şubesine düzenli olarak uğrama oranı genel itibarıyla düşük olmakla birlikte yaş ilerledikçe sendikaya uğrama oranı da artıyor. Özellikle hafta sonu tatillerinde sendika şubesine gidenler arasında 25 yaş ve altındaki işçilerin oranı % 5, 26-35 yaş arası % 24; 36-45 yaş arası % 38 ve 45 yaş ve üstündeki işçilerin oranı % 33 olarak karşımıza çıkıyor. Daha önce belirttiğim gibi genç işçiler daha eğitimli ve görece yaşlı işçilere göre daha çok kent kökenliler. Bu etkenler genç işçilerin sendikaya ve sendika yönetimlerine daha

eleştirel bir tavır takınmasına, görece daha az bağlılık göstermelerine neden oluyor olabilir.[16]

Diğer taraftan işçilerin çalışma yaşamındaki deneyimleri arttıkça örgütlenmeye ve işçiler arasında dayanışmaya yönelik algılarının da arttığını söylemek yanlış olmaz. Kaldı ki daha çok görece yaşlı işçilerin tercih ettiği kahvehaneler ve lokaller, işçilerin birbirleriyle doğrudan ilişkiler kurabildikleri ve sosyalleştikleri yerler olarak karşımıza çıkar. Burada sadece bir takım oyunlar oynamakla kalmayıp aynı zamanda iş ile ilgili, ülke ile ilgili ve hatta dünyada yaşanan olaylarla ilgili kimi tartışmalar da yapıyor işçiler. Ancak eskiye oranla işçilerin bir arada bulunma, birlikte vakit geçirme olanakları şimdilerde daha zayıf.

> Erol (55 yaşında, emekli maden işçisi, sendika temsilcilerinden)
>
> *Eskiden işyerlerinin çevresinde yurtlar vardı. İşçiler burada kalırdı. Yurtların çevrelerinde kahveler vardı. Sendikacılar ve özellikle siyasetçiler o dönemlerde işçileri ziyarete gelirdi bu kahvelerde. O kahveler işçilerin sorunlarının tartışıldığı yerler oluyordu. İşçilerin bilinçlenmesinde büyük bir fayda sağlıyordu bu. Şimdi bunlar yok. İşçi geliyor işine, çalışıyor, bir an önce servisine biniyor, evine gidiyor, evine zaten yorgun gidiyor. Serviste gidip gelirken bile uyur işçiler. Yatıyor kalkıp geliyor sabah yine. Hiçbir sosyal yaşantısı yok. Sosyal yaşamın tamamen dışında.*

İşçilerin iş arkadaşlarıyla ya da iş dışındaki arkadaşlarıyla geçirdikleri bu zamanlar aslında işçi topluluğu içinde bir işçi sınıfı kültürünün ortaya çıkışına ve gelişmesine de hizmet etmektedir. Ne var ki bu, tam bir erkek işçi sınıfı kültürüdür, zira kadınlar genellikle bu alanlardan dışlanır. Kahvehanelerin geleneksel olarak erkeklere mahsus mekânlar olduğu göz önünde tutulursa kadınların iş çıkışlarında en doğrudan anlaşıldığı anlamda erkek mekânı olan kahvehanelere gitmemeleri her sınıftan kadın için geçerlidir. Kahvehaneler gibi "erkeklerin mekânı"

---

[16] Benzer sonuçlar için, bkz. Nichols ve Suğur, 2005: 245.

olarak sendika, dernek gibi yerlerde kadınların neredeyse hiç vakit geçirmemesi ise üzerinde daha fazla düşünülmesi gereken bir noktadır. Kadınların iş dışındaki zamanlarının ev işlerine harcanmasının yanı sıra, sendikalardaki kadın işçilerin yokluğunu sendikaların geleneksel olarak erkek merkezli örgütlendiği, erkek işçiyi merkeze koyarak kadın işçilere ve kadın işçilerin yaşadığı spesifik sorunlara dokunamamalarına da dayandırmak mümkün.[17] İleride değineceğim gibi bu durum sınıf bilincinin oluşumu açısından kadın işçilerinin deneyimlerinin farklı bir yol izlediğini ve bu nedenle de kadın işçilerde sınıf bilincinin gelişimini ele alırken sadece işyerindeki sömürüyü değil aynı zamanda ev içindeki cinsel tahakkümü de hesaba katmak gerekiyor. Bu nedenle kadın işçilerde sınıf bilinci, her iki mücadele alanını da kabullenmeleri ve her iki cephede de hareketlenmelerini gerektiriyor (Munck, 1995: 165).

İşçiler yıllık izinlerinde neler yapıyorlar? Yıllık izinlerinde ne yaptıklarını/yapacaklarını belirleyen etkenler nelerdir? Maden ve tekstil işçileri bu konuda oldukça benzerlik gösterdiği için burada ortalama oranları vereceğim. Her iki grup işçi için de yıllık izinlerinde memlekete gitmek en yüksek düzeyde (yaklaşık % 35). Deniz kenarında bir yerlere gitme oranı % 25 civarında. İşçilerin yaklaşık % 20'si hiçbir yere gitmediğini, tatilini aynı şehirde geçirdiğini belirtiyor. Maden işçilerinin % 15'i yıllık izninin olmadığını belirtti ve bunların tamamı da özel madenlerde çalışan işçiler. Tekstil işçilerinde bu oran yaklaşık % 20 ve bunların da çoğunluğunu küçük atölyelerde çalışan işçiler oluşturuyor. Tatil etkinliğini belirleyen en önemli etkenlerden birinin gelir durumu olduğu çok açıktır.

Ali (37 yaşında, tekstil işçisi)

---

[17] Ayrıntılı bilgi için bkz. Urhan, (2009) ve Bergan, (2009). Orta Doğu ülkelerine ilişkin bir değerlendirme için, bkz. Moghadam, 2011.

Tatil yapayım diye sadece bir kere gittim denize, başka yok. Tatile gidiyosun, tatile giderken de kart kullanıyosun, 7 günde yaptığın masrafı 11 ayda ödemeye uğraşıyosun, nasıl gidersin? Bir dahaki seneye gidemiyorsun.

Mevlüt (27 yaşında, maden işçisi)

Ailecek tatil mi? Bu maaşla? Şimdi 1.200 aldım, diyelim yarın izine ayrılcam. Ben gittim şimdi Amasra'ya, 500'ünü harcadım, 10 gün kaldım orda, geldim. Ben ne zaman alcam bi daha maaşı? 20 gün sonra. O para bana yetiyor mu? 1.200 alıyom, 150 sini arabaya veriyom. Geriye kaldı 1.050. ben bunun 250 sini yesem 800. 500'ünü oraya versem, 300. 20 günde 300 milyon yeter mi? Tatil hiç yok bize.

Ancak Bourdieu, bu türden etkinliklerin gerçekleştirilmesini ve tüketimleri satın alma gücüyle açıklamayı genel olarak reddeder. Aktörler ürünleri maliyet hesabı yaparak değil, beğenilerine dayanarak seçerler. Ona göre "tercihlerin altında yatan asıl etken beğenidir" (Bourdieu, 1984: 177). Tercihlerdeki farklılıkların temeli, bilinçli hesaplamaya değil sınıf habitusuna dayanır. Şöyle ki, sınıf, kullanılabilen kaynak ve iktidar kümesi olarak anlaşılan sermaye miktarlarıyla yapılanır.* Sınıf koşullarındaki farklılıklar, birbirinden farklı sınıf habituslarını, bu habituslar da hayat tarzı ayrımlarını ortaya çıkarır. Böylece egemen sınıfların özgürlüğe dayalı habitusu ve işçi sınıfının zorunluluğa dayalı habitusu ortaya çıkar (Bourdieu, 1984: 113-178). Çünkü hâkim sınıf yüksek düzeyde bir sermaye hacmine sahiptir ve bu, onların beğenisini özgür kılar. İşçi sınıfı ise çok düşük bir sermaye hacmine sahiptir, bu nedenle seçimleri "zorunludur". Burada önemli olan ilk nokta, işçilerin bunu bir yoksunluk değil fakat bir tercih olarak deneyimlemesidir. Yani işçiler, başka bir şeyi yapmaya paraları yetmediği için değil, mahkûm oldukları şeye yönelik bir beğeni geliştirdikleri için (Bourdieu, 1984: 178) deniz kenarına değil de memlekete giderler. İkinci önemli nokta ise,

* Bunların en önemlileri ekonomik ve kültürel sermayedir.

hâkim sınıfın bu özgürlüğe dayalı tercihlerinin üstün olduğunun kabul ettirilmesidir. Doğrusunu söylemek gerekirse elimizde Bourdieu'nün ileri sürdüklerini kanıtlayan ya da yanlışlayan veriler yok. Ancak burada Bourdieu'ye karşı geliştirilebilecek itiraz, bu tercihlerin zorunluluktan kaynaklandığını işçilerin "bilmediği/farkında olmadığı" yönündeki savunusuna getirilebilir. Yani hayat tarzlarının ve tüketim alışkanlıklarının oluşumunda sahip olunan ekonomik ve kültürel sermayelerin etkisi olduğunda Bourdieu büyük oranda haklı olabilir, hatta bu hayat tarzlarının işçiler tarafından zorunlu olarak benimsendiğine ve bir alışkanlık ve beğeni duygusu yarattığına dair düşünceleri de doğru olabilir. Ancak işçilerin, diyelim istakoz yemek ya da viski içmek yerine kuru fasülye yemek ya da bira içmeyi tercih etmesi zorunluluğunun ve neden bu türden farklılıklar olduğunun farkında olmadığını/bilinçsizce yapıldığını söylemek bütünüyle doğru olmasa gerektir. Zira ister politik bir tavrı olsun ister olmasın, görüştüğümüz işçilerin neredeyse tamamının bu türden ayrımlara işaret ettiğini söyleyebilirim. İleriki bölümlerde buna ilişkin verileri tartışma olanağımız olacak.

Bu bölümü bitirmeden önce burada çizmeye çalıştığım profilin tamamlayıcı bir unsuru olarak işçilerin gazete okuma ve televizyon izleme alışkanlıkları üzerinde duracağım. İşçilerin iş arkadaşlarıyla ya da iş dışındaki arkadaşlarıyla bir araya geldiklerinde konuştukları temel konular arasında ilk sırada hem tekstil hem de maden işçilerinde Türkiye'de yaşanan gündelik sorunlar (yaklaşık % 50) geliyor. Maden işçileri için ikinci sırayı Türkiye'nin ekonomik ve siyasal durumu (% 36) alırken, bu konu tekstil işçilerinde %19'la üçüncü sırayı alıyor. Tekstil işçileri için ikinci konu işyerinde karşılaşılan sorunlarken (% 28) maden işçilerinde bu konu üçüncü sırada (% 27). Her iki grup için de spor, dördüncü sırayı alıyor. Ülkeye ve dünyaya ilişkin bilgiler öncelikle televizyondan (% 91) ve gazetelerden (% 62) ediniliyor.

İnternet kullanımı genç işçilerde görece yaşlı işçilere göre daha fazla.

Gazete okuma oranı maden işçilerinde tekstil işçilerine göre daha yüksek. Ancak hem maden hem de tekstil işçilerinin ezici çoğunluğu ya hiç gazete okumuyor ya da sadece haftada birkaç kez okuyor. Tekstil işçileri arasında gazete okuma alışkanlığı erkek işçilerde kadın işçilere göre daha yüksek: Erkek işçilerde % 60 olan gazete okuma oranı kadın işçilerde % 36'ya kadar düşüyor. Hem tekstil hem de maden işçilerinde gazete okuma oranı eğitim düzeyi yükseldikçe ve yaş ilerledikçe artıyor. Bu durum maden işçilerinde çok daha belirgin. İşçilerin gazeteye ulaşma biçimleri de oldukça çeşitlilik gösteriyor. Önemli birçoğunluk gazete satın almıyor ve başka yerlerde (işyerinde, kahvehanede vb.) bulduğu zaman okuyor ancak. Her gün satın alanların oranı özellikle maden işçilerinde tekstil işçilerine göre daha yüksek (sırasıyla % 35 ve % 19). Buna ek olarak eğitim düzeyi açısından bu noktada önemli bir fark oluştuğunu belirtmek gerekir. Üniversite mezunu işçilerin % 40'ı gazeteyi her gün satın aldığını belirtirken ilkokul mezunu işçilerde bu oran % 25'e düşüyor. Bu verilerden hareketle gazete okuma pratiğinin hem genel olarak seyrek deneyimlenen hem de bireysel tercihlerden çok dışsal etkenlerce belirlenen bir deneyim olduğunu belirtmek gerekir.[18] Yani basitçe söylenirse işçiler, aslında belirli bir gazeteyi değil ama hangisini bulurlarsa onu okuyorlar.

Genel olarak anaakım merkez-liberal gazeteler (Hürriyet-Milliyet-Sabah) ile popüler kültürel haberlere daha çok yer veren magazin-bulvar gazeteleri en çok okunanlar arasında. Belirgin bir siyasal eğilimi olan (Milliyetçi muhafazakâr, sol ve İslamcı muhafazakâr) gazetelerin okunma oranı işçiler arasında oldukça düşük. Siyasal eğilimli gazetelere olan ilgi hem maden hem de tekstil işçilerinde % 17 civarında düşük bir düzeyde.

[18] Benzer bir sonuç için, bkz. Geniş, 2006.

Ancak bu ilginin çoğunluğu İslamcı muhafazakâr ve milliyetçi gazetelere (maden işçilerinde % 12, tekstil işçilerinde % 13). Diğer taraftan tekstil işçileri açısından ayırıcı bir noktayı vurgulamak gerekir. Tekstil işçilerinin dörtte biri yerel gazeteleri tercih ediyor. Nitekim Bursa'da çıkarılmakta olan ve oldukça etkili birkaç yerel gazete var ve bu gazeteler içerik itibarıyla çoğunlukla anaakım merkez gazetelere benziyor. Diğer taraftan okunan gazetenin türü açısından her iki sektördeki işçiler için yaş değişkeninin önemli bir etmen olduğunu vurgulamakta fayda var. Nitekim 25 ve daha aşağı yaş grubundaki işçilerin % 42'si magazin-bulvar gazetelerini, % 28'i anaakım merkez gazeteleri, % 9'u İslamcı-muhafazakâr gazeteleri tercih ederken, 46 ve daha üst yaşlarda bu oranlar sırasıyla % 32, % 44, % 3 olarak karşımıza çıkıyor.* Kadın ve erkek işçiler arasında okunan gazete türü açısından büyük farklar yok. Eğitim durumu da bu konuda önemli bir değişken olarak ortaya çıkıyor. İlkokul mezunu işçiler % 29 oranında anaakım merkez gazeteleri, % 35 oranında magazin gazetelerini, % 11 oranında İslamcı-muhafazakâr ve milliyetçi gazeteleri ve % 7 oranında spor gazetelerini tercih ediyor. Buna karşılık üniversite mezunu işçiler % 48 oranında anaakım merkez gazeteleri, % 14 oranında magazin gazetelerini okuyor. Üniversite mezunları arasında milliyetçi-muhafazakâr gazeteleri takip eden olmamakla birlikte İslamcı-muhafazakâr gazeteleri takip edenler tüm eğitim düzeyleri arasında en yüksek oranda: % 17. Sol gazeteler ise % 7 oranında takip ediliyor üniversite eğitimliler tarafından.

Gazete okuma alışkanlığı önemli olmakla birlikte bir gazetede hangi haber ve bölümlerle daha çok ilgilendiklerine de bakmak konumuz açısından oldukça önemli. Ülke içi siyasal ve toplumsal haber ve yorumlar her iki sektörde de birinci sırada

---

* Buradaki oranlar maden ve tekstil işçilerinin ortalamasıdır, zira iki sektördeki işçiler arasında anlamlı farklılıklar ortaya çıkmıyor.

okunan haberleri oluşturuyor. İkinci sırayı ise yine her iki sektörde spor haberleri alıyor. Üçüncü sıradaki ekonomi haberlerini dördüncü sırada din, maneviyat, gelenek ve göreneklere ilişkin haberler izliyor. Bu verilerin kadın ve erkekler arasında önemli farklılıklar gösterdiğini vurgulamak gerekir. Kadın işçiler içerisinde ülke içi siyasal haberleri okuma oranı %60'ken bu oran erkek işçiler arasında % 71'e kadar çıkıyor. Kadınlar arasında gazetelerde en çok tercih edilen konu % 40 ile fal ve burçlar gelirken, erkeklerde bu oran % 11. Yaşa bağlı olarak da önemli farklılıklar olduğunu söylemek mümkün. Ülke içi siyasal haberlere olan ilgi 46 ve üstü yaşlarda en yüksek oranda, yaş küçüldükçe bu oran da azalıyor. Genç işçilerin görece daha yaşlı işçilere göre ülkedeki siyasal konulara ilgisinin daha az olduğunu vurgulamak gerek. Ayrıca ekonomiye ilişkin haberlere olan ilgi de yaş ilerledikçe giderek artıyor. 25 yaş ve altındaki işçilerde bu haberlere olan ilgi % 28'ken, 46 üstü işçilerde % 52'ye çıkıyor. Bütün yaş gruplarında spor haberlerine olan ilgi ikinci sırada geliyor. Ancak gençlerde buna yönelik ilgi daha fazla. 24 yaş ve altındaki yaş grubunda bulunanların üçüncü ilgi alanı fal ve burç gibi konularken, bu oran 46 ve üstü yaş gurubunda en son sırada yer alıyor. Bu grubun üçüncü ilgi alanı ekonomiye ilişkin haberler. Eğitim düzeyinin de gazetede okunan konuları oldukça etkileyen bir değişken olduğunu söylemek yanlış olmaz. Zira üniversite mezunları bir gazetede çoğunlukla ülke içi siyasal haberleri (% 84, ilkokul mezunları % 64), uluslararası haberleri (% 32; ilkokul mezunları % 12), eğitim-öğretime yönelik haberleri (% 30; ilkokul mezunları % 14), teknolojiye ilişkin haberleri (% 26; ilkokul mezunları % 3), sanat ve edebiyat haberlerini (% 24; ilkokul mezunları % 7) ve köşe yazılarını (% 16; ilkokul mezunları % 5) okuyor.

Benzer eğilimleri izlenen televizyon kanalı ve programlarda da gözlemliyoruz. Yine de gazete okuma oranlarının tersine, beklenebileceği gibi televizyon izleme oranı hem maden sektö-

ründe (% 93) hem de tekstil sektöründe (% 89) oldukça yüksek. İşçiler % 60 oranında merkez-liberal olarak tanımlanabilecek televizyon kanallarını takip ediyor. İkinci olarak İslamcı-muhafazakâr olarak tanımlanabilecek kanallar geliyor (% 16). İzlenen televizyon kanalı açısından sektörler arasında önemli bir farklılık ortaya çıkmıyor. Asıl farklılık izlenen programlarda ve yaş grupları ile cinsiyetler arasında gözlemleniyor. 25 ve daha genç gruptaki işçiler sırasıyla yerli dizileri (% 62), haber ve haber programlarını (% 56), spor programlarını (% 38) ve yabancı filmleri (% 33) tercih ederken, 46 ve daha yüksek yaş grubundaki işçiler sırasıyla haber ve haber programlarını (% 78), yerli dizileri (% 54), siyasal tartışma programlarını (% 42) ve spor programlarını (% 42) tercih ediyor. Diğer taraftan kadın işçiler, erkek işçilere göre müzik ve magazin programlarını ve yerli dizileri daha fazla tercih ederken neredeyse hiç spor programı izlemediklerini belirttiler. Siyasal tartışma programı izleme oranları da erkek işçilere göre epey düşük.

Bu verilerden yola çıkarak genel olarak şunları söyleyebilirim: Daha önce de vurguladığım gibi her iki sektördeki işçilerde gazete okuma seyrek gerçekleşen bir deneyim. Genç işçilere oranla ileri yaşlardaki işçiler, kadınlara göre erkekler, eğitim düzeyi düşük olanlara göre daha yüksek eğitimliler gazetelerdeki politik konulara ve ekonomi ile ilgili haberlere daha ilgili.

BİZ VE ONLAR: SINIF BİLİNCİ VE ÖRGÜTLENME

Bundan önceki bölümde Harvey'in sınıf bilinci oluşumunda belirleyici olduğunu vurguladığı beş yörüngeden (bireycilik, aile, topluluk, sınıf ve devlet) ilk üçünün maden ve tekstil işçileri üzerindeki etkilerini Lockwood'un tiplemelerini kullanarak anlamaya çalışmıştım. Bu bölümde ise hem sınıf hem de devlet konumlarını kullanarak sınıf bilinci ve kültürünün oluşumunun izini sürmeye devam edeceğim. Devlet ve sınıf konumunda, sınıf bilinci oluşumunun bu iki yörüngesinden kaynaklanan özgül ayrımlar, eğilimler, düşünceler, değerler ve eylemleri, topluluk bilincini değiştirme kapasiteleriyle ilişkili biçimde ele almaya çalışacağım. Sınıf yörüngesi çerçevesinde sınıf bilincini ve dayanışma biçimlerini analiz edebilmek için, Mann'ın (1973) "sınıf kimliği", "sınıf karşıtlığı", "sınıf bütünlüğü" ve "alternatif bir toplum düşüncesi" formülasyonlarını kullanacağım. Gramsci de benzer aşamalardan bahseder. Ona göre bilincin en basit derecesi ekonomik-korporatif aşamadır: Bir tüccar diğer bir tüccarla dayanışma halinde olması gerektiğini hisseder. İkinci aşama toplumsal gruptan olanlar arasında çıkar birliği bilincine erişilir. Son aşamada ise her grup, kendi korporatif çıkarlarının, tamamıyla ekonomik bir grubun korporatif sınırlarını aştığının ve kendisine bağlı başka grupların çıkarları haline gelebileceğinin ve gelmesinin gerekli olduğunun bilincine erer ki, bu son

aşama ilk iki aşamadan farklı olarak ekonomik değil, siyasal bir evredir ve üstyapılar çevresine geçişi belirler (Gramsci, 2003).[1] Arkasından sınıf bilinci ve sınıf eylemi arasında bir tür aracılık yapan sınıf örgütlerinin durumuna, örgütlülük ve dayanışma düzeylerine ve sınıf örgütlerinin işçiler tarafından nasıl algılandıklarına bakacağım. Devlet konumunda ise seçim ve genel politik tavırlar ile işçilerin kendilerini nasıl tanımladığı analizimizin temelini oluşturacak. Bu analizler topluluk bilincine ilişkin analizle bir arada ele alındığında, sınıf bilincinin oluşumunun hangi faktörler tarafından etkilendiğini ve kontrol edildiğini, bu faktörlerin işçi sınıfı üyelerini bireycilik ve topluluk çıkarları çerçevesinde böldüğünü mü, yoksa bütünleştirici sınıf çıkarları çerçevesinde bir araya mı getirdiğini anlamamızı sağlayacağını umuyorum.

Sınıf

Sınıf bilincinin ilk unsuru olan sınıf kimliği, toplumdaki sınıf ayrımlarına ilişkin bir farkındalığı ve işçilerin kendilerini işçi sınıfı içerisinde bir yere yerleştirip yerleştirmedikleri meselesini kapsar. Bu çerçevede maden ve tekstil işçilerine, toplumumuzda işçilerin diğer insan gruplarından farklı bir sınıf oluşturup oluş-

[1] Ancak ben bu çalışmada Mann'ın bahsettiği son aşamaya değinmeyeceğim. Daha önce bütün bu süreçleri sınıf bilincinin birer tonu olarak görmek gerektiğini belirtmiştim. Kaldı ki bilincin "derecelendirmesi" ya da "hiyerarşileştirilmesi" formülasyonu, daha çok nesnel "sınıf yapısı"nı temel alır ve bu durumda sınıf eğilimleri, yaşam tarzı, dayanışma ve kolektif eylem biçimleri ve bunların birbirleriyle ilişkileri üzerinde düşünmeyi lüzumsuz kılar. Yine de Mann'ın formülasyonu, sınıf bilincinin oluşumunu anlayabilmemiz için bize bir analiz kolaylığı sağlıyor ve bu nedenle bu çalışmadaki analizde bu formülasyonu kullanacağım. Doğrusu, sınıf bilincinin oluşumunu art arada gelen aşamalarla oluşan bir şey değil, sabit olmaktan çok değişken ve sürekli bir oluşum olarak kavramak gerektiğini düşünüyorum.

turmadıklarını sorduk. Bu soruya evet yanıtını verenlerin oranı maden işçilerinde % 52, tekstil işçilerinde ise % 51 olarak çok yakın oranlarla karşımıza çıktı. Diğer taraftan, işçi sınıfı denildiğinde ne anladıklarını sorduğumuzda oldukça çeşitli yanıtlar ortaya çıkıyor. Kimi işçiler, sınıf karşıtlığını ifade eden "emekçi", "üretici", "baskı altında çalışan insan", "sömürülen" ve "yönetilen" gibi kavramlar kullandılar. Bunların oranı yaklaşık %40 civarında ve maden ve tekstil işçilerinde bu oranlar pek fazla değişmiyor. Ancak gelir ya da statü temelli kavramlarla kendi konumunu açıklamaya çalışan işçiler de var ki bunların oranı daha yüksek. Yani hem maden hem de tekstil işçilerinin yaklaşık % 60'ı, sınıf kavramından ne anladığını açıklamaya çalışırken "düşük gelir grubu", "toplumun çalışan parçası", "düşük ücretli", "eğitimsiz" gibi daha çok statü ifade eden kavramlar kullandı. Ancak daha önce vurguladığım ve ileride tekrar tartışmaya çalışacağım gibi "sınıf" kavramı işçiler açısından fazlasıyla pejoratif anlamlara sahip.

> Ahmet (26 yaşında, tekstil işçisi)
>
> *İşçi sınıfı dediğinizde herkesin en altına indirdiniz bizi yani. Burjuvalar derken ayrım yapmazlar, ama o burjuva kendini ayırmıştır, işçi sınıfı dediğinizde kendi seviyenize göre bir sınıf koydunuz, bizi de en alta.*

Bu konuda cinsiyetler arasında iki yanıtta bir takım farklar göze çarpıyor. Kadınların % 41'i "çalışan, üreten insanlar" yanıtı verirken bu oran erkeklerde % 33. Buna karşılık statü ifade eden ifadeler çoğunlukla erkek işçiler tarafından kullanılıyor. Bu yanıtın oranı erkeklerde % 27, kadınlarda % 19. Yaş söz konusu olduğunda da birkaç yanıt değişiklik gösteriyor. Bütün yaş gruplarında en çok vurgulanan ve ortak olan yanıt "çalışan, üreten insan" yanıtı (ortalama % 34.4). Ancak "ortak çıkarları olan, mücadele eden sınıf" yanıtı daha çok 46 yaş ve üstü işçiler tara-

fından tercih edilmiş ve yaş küçüldükçe bu yanıt da azalıyor. Yaş ile sınıf bilinci arasındaki ilişkiyle ilgili olarak Kore işçi sınıfı arasında yapılan bir çalışmada da benzer bir sonuç ortaya çıkmıştır. Buna göre yaş ilerledikçe işçilerde en azından sosyal demokrat bir bilinç ortaya çıkabiliyordu, ancak genç işçilerde bu oran çok daha azdı (Jee, 1997). Dolayısıyla yaş ilerledikçe artan deneyimin işçilerin aınıf algısında etkili olduğunu söylemek olanaklı.

Sınıf kimliğini anlamaya yönelik ikinci bir soru, işçilerin işe ilişkin algılarıyla ilgiliydi. Bir önceki bölümde işten memnun olup olmama sorusuna verilen yanıtları analiz etmiştim. Öncelikle hem maden işçilerinin hem de tekstil işçilerinin aşağı yukarı yarısı işlerinden memnun olduklarını belirtmişti. Fakat bunun nedenleri oldukça çeşitli biçimlerde karşımıza çıkıyor. İşyeri arkadaşlarıyla ilişkiler, üretici bir insan olma, işin kendisinin zevkli olması gibi nedenler işten memnun olmanın gerekçeleri olarak belirtiliyor. Diğer taraftan çalışma koşulları, ücretlerin düşüklüğü, sigortasız çalışma gibi nedenler işten memnun olmamanın temel gerekçeleri. İşi sadece bir gelir elde etmenin yolu olarak gören pek az işçi karşımıza çıktı. Bu sonuçlar, Lockwood'un bireyselleşmiş işçi tipini maden ve tekstil işçileri arasında bulamadığımızı gösterir. Ancak bu konuda daha önemli bir nokta, işinden memnun olmamanın sınıf bilincini artıran bir etken olup olmadığıdır. Amerikan işçileri üzerine çalışan Zingraff ve Schulman (1984), işten memnun olmama düzeyinin sınıf bilincini artıran bir değişken olduğunu ileri sürerler. Maden ve tekstil işçileri için düşünürsek, işten memnun olmamanın, işçilerde, belki bütün olarak sınıf bilincini değil ama onun bir parçası sayılabilecek kolektif eylemlere katılma isteğini kısmen de olsa artırdığını söylemek mümkün. Zira, genel olarak işinden memnun olmayan maden işçileri arasında herhangi bir yasal

greve katılabileceğini belirten işçilerin oranı % 45'ken, bu oran işinden memnun işçiler arasında % 34'e düşüyor. Ya da herhangi bir iş yavaşlatma eylemi olduğunda bu eyleme katılmak istediğini söyleyen maden işçilerinden % 45'i işinden memnun olmadığını belirtirken, % 30'u işinden memnun olduğunu belirtti. Bu oranlar tekstil işçileri arasında da benzer farklılıklar gösteriyor. Bu çerçevede işten memnun olup olmama düzeyinin işçilerde kolektif eylemlere katılma isteğini artırdığını söylemek mümkün. İşe ilişkin memnuniyet algısı, işçilerin toplumsal sistemin işleyişini ve toplumdaki kimi ayrımları nasıl kavradıklarını da etkileyen bir öneme sahip. Nitekim işinden memnun olmayan tekstil işçilerinin % 57'si, "zenginlerin haksızlıkla bu konuma geldiklerini" düşünürken, bu oran işinden memnun olan işçilerde % 29'a kadar düşüyor.

Sınıf kimliğine ilişkin üçüncü bir soru, işçilerin işyeri arkadaşlarıyla ilişkileri üzerineydi. Maden işçilerinin % 77'si işyerinde işçilerin birbirini sürekli desteklediklerini ve yardımcı olduklarını söylerken, bu oran tekstil işçilerinde % 48'e düşüyor. Daha önce maden işinin daha tehlikeli ve stresli olduğunu belirtmiştik. Tekstil işçileriyle ortaya çıkan fark buradan kaynaklanıyor olmalı. Ne var ki işyeri dışında arkadaşlık oldukça düşük düzeyde. Madencilerin sadece % 4'ü, tekstil işçilerinin ise % 17'si iş arkadaşlarıyla işyeri dışında da görüştüklerini belirtti. Bunun en temel iki nedeni, "bütün gün zaman harcadığın birisiyle iş dışında da görüşmeye" yönelik isteksizlik ve özellikle Bursa'da aynı işyerinde çalışan işçilerin yaşadıkları mahallelerin birbirinden uzaklığıydı. Aynı zamanda işin zorluğu ve iş sonundaki yorgunluk, işçiler için sadece arkadaşlarıyla bir araya gelmeyi değil fakat herhangi başka faaliyeti de engelleyen bir durumdu.

Sınıf karşıtlığına ilişkin eğilimleri anlayabilmek için Tablo 3'te gösterilen değişkenleri kullandık. Buradaki veriler hakkında

genel anlamıyla konuşulursa, işçilerdeki sınıf karşıtlığı hissinin güçlü olduğu söylenebilir ve bu çerçevede düşünüldüğünde uysal ya da bireyselleşmiş bir işçi tipinden çok geleneksel proleter işçilerle karşı karşıyayız demektir. Hem maden hem de tekstil sektöründeki işçilerin yarısından fazlası, işverenlerle çıkarlarının bütünüyle farklı olduğunu düşünüyor.

İhsan (70 yaşında, emekli maden işçisi)

İşçiyi düşünen var mı? Hangi zengin işçiyi düşünür? Halbu ki o işçinin sırtından para kazanır. Ben yabancı bir işçiyi Türkiye'deki zenginden daha çok kendime yakın hissederim.

Elif (29 yaşında, tekstil işçisi)

Biz işçiyiz. Birisinin altında çalışıyorsan bir patronun varsa işçisin. Memur olsan da işçisin, esnek oluyor onların çalışmaları, bir fabrika ortamı gibi değil. Biz orda hepimiz işçiyiz ama müdürümüz öğlende çantasını alıp gidebiliyor, dışarı çıkabiliyor. Kademe kademe adaletsizlik. Tabi ki çıkarlarımız farklı.

Sabri (40 yaşında, tekstil işçisi)

Niye Türkiye'deki zengini kendime yakın hissedeyim ki? Dünyadaki herhangi bir işçiyi kendime daha yakın hissederim.

Uyumlu/uysal olarak değerlendirilebilecek, yani çıkarlarının işverenle ortak olduğunu söyleyen işçilerin oranı her iki sektörde de oldukça düşük (maden % 16, tekstil % 13). Ancak burada önemli bir noktayı vurgulamak gerek. İşçi ve işverenlerin çıkarlarının bütünüyle farklı olduğunu belirten sendikalı ve sendikasız işçiler arasında çok büyük farklar ortaya çıkmadı. Hatta sendika üyesi işçilerin oranı % 57 iken, sendika üyesi olmayan işçiler arasında bu oran çok az farkla % 60'a çıkıyor. Öncelikle hem sendikalı olan hem de sendika üyesi olmayan işçilerin kendilerini kısmen de olsa bir sınıfın üyesi olarak gördükleri ve bir sınıfın üyesi olarak çıkarları farklı olan bir başka sınıfı tanımlıyor oldukları söylenebilir. Ancak sendikalı olmak ya da olmamak

neden herhangi bir etki yaratmamaktadır? Bu noktada Kanada'da yapılmış bir çalışmaya vurgu yapmak yerinde olur sanırım. Bu çalışmanın sonuçlarına göre sendika pratik bakımdan üst düzey bir eylemlilik gösterse bile siyasal bir yaklaşımı yoksa eğer, işçilere yaşadıkları ekonomik ve sosyal sorunların ülkenin genel ekonomik durumuyla bağlantısını kuran bir eğitim vermiyorsa, işçiler arasındaki sınıf bilinci düzeyi düşük olmakta ve işçiler yaşadıkları sorunları işyeri yönetiminin kötülüğüyle açıklama eğilimine girmektedir. Bu durumda işverenle özdeşleşme oranı da artmaktadır (Winson, 1997). Görünen o ki maden işçilerinin üyesi oldukları sendika da böylesi bir politika uygulamamaktadır.

Hamza (38 yaşında, maden işçisi)

İşçiyi organize edecek bir lider yok. Bir koyun sürüsünü yaylada başında çoban olmadan bırakırsan ne olur? Her tarafa dağılır. İşçi de şu an bu şekil. Bu işçinin bu kahvede ne işi var? Sendika bu işçiyi boş günlerinde, tatil günlerinde toplasa, bir bilgilendirme amaçlı olarak. Niye yapmıyor? O yüzden başıboş işçi.

Aşağıdaki tablodan görüleceği gibi Türkiye'deki sosyo-ekonomik sistemin eşitsiz olduğuna ilişkin algı her iki sektörde de yüksek. Diğer taraftan, (a) ekonomik ve politik sistem ile bunlara yönelik kararlar; (b) çalışkanlık ve zenginlik arasındaki ilişki söz konusu olduğunda işçilerin verdiği yanıtlar arasında belirgin bir tutarsızlık olduğu görülüyor. Zira önemli bir kısım işçi, zengin insanların genelinin çalışarak bu konuma geldiği fikrine katılmazken, bu işçilerin çoğunluğu iyi çalışan ve hayatta akıllı davranan bir insanın iyi bir yaşama erişebileceğine inanıyor. Bu sonuçlar, Marshall ve arkadaşlarının (1988: 187) vurguladığı gibi, insanların çoğunluğunun sınıf bilincinin karmaşıklık, müphemlik, ikircikliik ve çelişkiler içerdiğini gösterir.

Tablo 3: İşçilerin Sınıf Karşıtlığı ve Eşitsizlik Algıları (%)*

Sınıf Karşıtlığı ve Eşitsizlik	Maden İşçileri	Tekstil İşçileri
İşçilerin çıkarları ortaktır; işverenlerin çıkarlarından bütünüyle farklıdır.	58	60
Son birkaç yılda eşitsizlik giderek artmıştır.	85	76
Bu toplumda birinin zengin olması başka birinin fakir olması demektir.	56	50
İşverenler kazandıkça işçiler de kazanırlar.	41	38
Yoksulluğun nedeni, yoksul insanların rekabet için gerekli zekâ ve yeteneğe sahip olmamasıdır.	21	22
Yoksulluğun nedeni, yoksulların tembelliği ve çalışmak istememesidir.	36	29
Yoksulluğun nedeni özel mülkiyet ve kâra dayalı ekonomik sistemdir.	55	40
Türkiye'de çoğu insan arzu ettiğinden daha az gelire sahiptir.	95	89
Birilerinin zengin olması için diğerlerinin yoksul olması adaletsizliktir.	56	41
Ülkemizde alınan ekonomik ve politik kararlar hemen tüm kesimlerin yararınadır.	37	28
Bazı insanların kötüye kullanması dışında, Türk politik ve ekonomik sistemi tüm toplumumuzun çıkarına hizmet eder.	47	43
Hayatta akıllı davranan ve çok çalışan insan iyi bir yaşam seviyesine yükselebilir.	83	71
Zenginlerin geneli "çalışarak" bu konuma gelmişlerdir.	21	25

* Tablo, Likert tipi sorulara verilen yanıtlardan sadece "katılıyorum" seçeneğini göstermektedir. Bu nedenle toplamları %100 değildir.

Özellikle maden işçilerinde çok daha yoğun olarak görülen haksızlık ve adaletsizlik duygusu sınıf deneyiminin ifade edilmesine aracılık eden temel kültürel kodlar olarak görülebilir

(Özuğurlu, 2008: 81) ve bu, işçi sınıfı kültürü ve bilincinin en temel unsurudur. Sınıf bilincinin farklı tonları bu kültürel kodlar içerisinde ancak süreç içerisinde ve deneyimler aracılığıyla ortaya çıkar ve gelişir. Farklı toplumlardaki kültürel kodlar da farklılaşacağına göre sınıf bilinci ve kültürünün de her toplumda farklı biçimlere bürünebileceğini söylemek yanlış olmaz. Dolayısıyla kimi toplumlarda bu adaletsizlik ve haksızlık algısı, örneğin milliyetçi, dinsel vb. kültürel söylemler tarafından da taşınabilir.[2] Bu, belirli bir sınıfın oluşturduğu kültürün o toplumdaki kimi kültürel niteliklerin dışında ve ondan apayrı özelliklerle var olamayacağı anlamına gelir. Bu çerçevede bir İngiliz ya da Fransız işçisini Türkiye'de aramanın ya da tam da bunun tersini yapmanın hiçbir anlamı yoktur. Yine de bu, sınıf kültürünün tüm toplumlarda kimi ortak özelliklerinin olamayacağı anlamına da gelmez. Zira buradaki asıl sorun, haksızlık ve adalet nosyonlarının sömürü ilişkileri ve sınıf ilişkileri çerçevesinde ifade edilip edilmediğidir. Böyle ifade edilmeye başlandığında, yani bu kavramların anlamı ve içeriği sınıfsal bir içerik kazandığında işte o zaman bir sınıf kültüründen bahsetmek olanaklı olabilir. Farklı toplumlardaki sınıf bilinci ve kültürü arasındaki ortaklık da ancak bu noktada aranabilir.

Ekonomik eşitsizliklerin kaynaklarına gelindiğinde, özellikle maden işçilerinin yarısından fazlası kar temelli ekonomik sistemin nesnel yapısal koşullarının belirleyici etkisine vurgu yapı-

---

[2] Üçüncü dünya ülkelerinde sınıf bilincinin gelişmesinde milliyetçiliğin (anti-emperyalizm anlamında) önemli bir etken olduğu konusunda bkz. Sandbrook, 1973: 469 ve devamı. Diğer taraftan milliyetçiliğin ve dinin hâkim sınıflar tarafından eşitsizliği meşrulaştırma aracı olarak da kullanılabildiğinin farklı örnekleri de bulunmaktadır. Örneğin sendikal örgütlenme konusunda son derece katı olan işverenler bazı durumlarda milliyetçi söylemlere sahip sivil toplum kuruluşlarında işçilerin örgütlenmesine izin verebilmektedirler (bkz. Özuğurlu, 2008: 218).

yor. Lakin ekonomik açıdan iyi koşulları yakalamanın bireysel yeteneğe ve isteğe bağlı olduğuna ilişkin hâkim burjuva ideolojisi, en azından işçilerin üçde birinde itibar görüyor. Nitekim tekstil işçilerinin yaklaşık % 41'i, "birilerinin zengin olması için birilerinin yoksul olmasından herkesin kendisinin sorumlu olduğunu" söylerken, bu oran maden işçilerinde % 27'ye düşüyor. İnsanlar bulundukları sınıf konumundan dolayı kendisini suçlar (Sennett ve Cobb, 1973: 96) ve sosyo-ekonomik farklılıklara ilişkin tipik uysal tutumdur bu. Kaldı ki yetenek, sınıf farklılıkları söz konusu olduğunda merkezi bir kavramdır. Genellikle "meşru yönetim"in temeli olarak işlev görür (Sennett ve Cobb, 1973: 76-77).

> Eğer bütün insanlar eşit potansiyel yetenek temelinde hayata başlarsa, o zaman yaşamlarında deneyimledikleri eşitsizlikler keyfi değildir, farklı kişisel dürtülerin mantıki bir sonucudur, diğer bir deyişle, şimdi artık sosyal farklılıklar; karakter, ahlaki azim, irade ve liyakat sorunları gibi görülebilir (Sennett ve Cobb, 1973: 256).

Bu çerçevede, birisinin yaşamı onun bireysel yeteneğinin sonucu olarak görüldüğünde sınıf baskıları nadiren göz önünde tutulacak demektir ve toplumun alt tabakasını oluşturanlar kendilerindeki yetenek "yokluğunu" hayatlarını değiştirmelerinde bir engel olarak göreceklerdir. Elbette ki bu, hayatında başka bir şey yapmak isteyen insanda bir yetersizlik hissi doğmasına, daha da önemlisi, birinin kendi yerinde kalmasının kabulü anlamına gelecektir. Bu durumda, diyelim başarı, başka sınıflar, başka insanlar içindir, "bizim gibiler", yani işçiler için değildir.

Toplumsal bilinç biçimlerinin anlaşılmasında sınıflar arası farklılaşma ve toplumsal ayrımlar konusunda işçilerin ne düşündüğünü değerlendirmek önemlidir. Bu amaçla ilk olarak iş-

çilerin sınıflar arası farklılaşmayı hangi düzlemde tanımladıklarına ilişkin sorular yöneltildi. Eşitsizlik temelli farklılıklardan hangilerinin kendi hayatlarını daha çok etkilediğine ilişkin verilen yanıtlarda ilginç sonuçlarla karşılaşıyoruz. Hem maden hem de tekstil işçileri için eğitim alanındaki eşitsizlikler en önemli düzlem olarak karşımıza çıkıyor (sırasıyla % 69, % 65). Buna karşılık maden işçileri açısından toplumsal statüye dayalı eşitsizlikler ikinci sırada gelirken (% 38), tekstil işçilerinde ikinci sırada mülkiyete dayalı eşitsizlikler geliyordu (% 37). Her iki sektörde de üçüncü sırayı sınıfsal eşitsizlikler almaktadır (maden işçileri % 26, tekstil işçileri % 17). Bunların dışında etnik-kültürel, dinsel-mezhepsel, siyasal ve yaşa bağlı eşitsizlikler de belirtilmesine rağmen oldukça düşük oranlardaydı. Ama sınıfsal ayrımlara ilişkin belki de en önemlisi, işçilerin gündelik yaşamlarında deneyimledikleri biçimiyle yaşam tarzlarının farklılığına ilişkin olarak ortaya çıkar.

> Gönül (42 yaşında, tekstil işçisi)
>
> *Onların maddiyatları daha yüksek olduğu için yaşam tarzları biraz daha farklı oluyor, nasıl diyeyim, bir sofraya onlar 10 çeşit bir şey koyuyorsa biz 3 çeşit bir şey koyuyoruz, burada farklılık oluyor, yoksa insan olarak herkes iyi veya kötü insandır yani. Dadı tutarlar çocuklarına, bakıcıları olur, özel okullara gönderiyorlar çocuklarını, bizim çocuklarımıza göre daha iyi yetişiyorlar tabi.*

Sınıf bilincinin oluşumunu anlamaya yönelik kullandığımız bir diğer unsur, sınıf ilişkileri ve toplumun daha geniş kurumsal yapısı arasındaki bağlantıların nasıl kurulduğuna ilişkindi. Türkiye'de farklı ayrımların var olup olmadığına ilişkin soruya işçilerin yanıtı % 10'luk bir kesim dışında "evet" oldu. Bu ayrımların en önemlilerinin neler olduğuna ilişkin olarak hem maden hem de tekstil işçileri "işçi-patron" kategorisini birinci sıraya koydular (sırasıyla, % 35 ve % 34). Her iki sektörde de ikinci sı-

rayı "zengin-fakir" ayrımı alıyordu (maden işçilerinde % 31, tekstil işçilerinde % 27). İşçilerin yoğun olarak vurgu yaptığı zengin-fakir ayrımı geleneksel kültürün uzantısı olarak görülen bir toplumsal eşitsizlik algısına işaret etmektedir (Akşit, 1985). Maden ve tekstil işçilerinin zengin-fakir ayrımından daha ziyade işçi-patron ayrımına öncelikle vurgu yapması bu geleneksel kültürden uzaklaşma göstergeleri olarak okunabilir. "İşçi-patron" kategorisi, "zengin-fakir" kategorisiyle karşılaştırıldığında daha güçlü bir sınıf karşıtlığı duygusunu ifade eder. Zira ilk kategorideki işçilerin yarısı işçi ve patron arasında bir çıkar çatışması olduğunu belirtirken, bu oran ikinci kategorideki işçilerde 1/3 oranındaydı. Yine de sınıf karşıtlığını ifade eden "işçi-patron" ayrımının hem maden hem de tekstil işçilerinde çok yüksek bir orana çıkmadığını tekrar vurgulamak gerek. Bu çerçevede "sınıf karşıtlığı" ile "sınıf bütünlüğü" arasında önemli bir korelasyonel ilişki olduğunu söylemek zor. Buna ek olarak, işçi ve işveren arasındaki farklılıklara ilişkin soruya, hem maden hem de tekstil işçilerinin en çok % 20'si "biz" ve "onlar" duygusunu içeren bir dikotomik karşıtlıkla yanıtlarken, yaklaşık yarısı gelir grupları ve yaşam standartlarındaki farklılıklara vurgu yapıyor. Yaklaşık % 30'luk bir kesim ise, eğitim, meslek vb. nedenlerden kaynaklanan hiyerarşik bir sınıflandırma yapıyordu. "Biz" ve "onlar" kategorisi içinde "burjuvazi", "işçi sınıfı", "sömürü" gibi daha sol ve Marksist kavramları kullananların oranı ise % 5'i geçmiyor.

Zengin-fakir ya da işçi-patron ayrımları dışında, Türk-Kürt ve laik-dinci ayrımlarının önemli olduğunu düşünen ve bu tür ayrımları çoğunlukla iki ya da üçüncü sıraya koyan bir işçi kesimi de var. Bunlar diğerlerine göre daha düşük düzeyde olmakla birlikte sektöre göre değişkenlik gösteriyor. Örneğin Türk-Kürt ayrımının toplumda en önemli ayrımlardan biri ol-

duğunu belirtenlerin oranı tekstil işçilerinde daha yüksek bir oranda. Daha da önemlisi, eğitim düzeyi arttıkça ve daha genç işçilerde bu ayrıma yapılan vurgu artıyor, eğitim düzeyi düştükçe ve yaş ilerledikçe işçi-patron ayrımı daha fazla öne çıkıyor.

Örgütlenme ve Dayanışma

Geçtiğimiz yirmi yılda, ekonomik, politik ve toplumsal değişimlerin sendikal örgütlenmeyi nasıl etkilediğine ilişkin geniş bir literatür vardır. Bu anlamda, hemen tüm dünyada sendikaların etkinlik ve etkililik kaybı yaşadığı, bundan dolayı da sendikaların kriz içinde olduğu iddia edilir.[3] Aslında genel itibarıyla sendikaların her dönem bir takım sorunlar ve çelişkiler yaşadığını söylemek daha doğru olacaktır. Zira bugünkü durum, tek başına küreselleşme, enformel çalışmanın yaygınlaşması, neoliberalizmin yükselişiyle ilgili değil, daha çok ve aynı zamanda kapitalizmin yaşadığı krizlerle ilintilidir. Zira sendikaların üye kaybetmesi ve sendikalaşmanın gerilemesi, kapitalizmin yaşadığı her uzun dönemli krizlerin ortak özelliğidir (Savran, 2008: 27). Burada bizim asıl sorunumuz, maden ve tekstil işçilerinin genel itibarıyla örgütlenme ve dayanışmaya nasıl baktıkları çerçevesinde olacaktır.

Burada bir noktayı yeniden vurgulamak gerekir. Başta sendikal örgütlenme olmak üzere işçilerin oluşturduğu bütün ör-

---

[3] Burada uzun uzadıya tartışmamakla birlikte, bugün sendikaların kriz içerisinde olduğu iddiasına katılmadığımı belirtmek isterim. Zira bunu söylemek, her şeyden önce sanki 1980 öncesi sendikaların sağlıklı ve işlevli organizmalar olduğunu söylemek demektir. Daha da ötesi, sendikaların zayıflamasını tek başına 1980 sonrası uygulanan ekonomik politikalarla bağlantılandırmak, sendikal bürokrasinin sorumluluklarını bir anda ortadan kaldırmak demektir. Bu konuda daha geniş bir tartışma için, bkz. Savran, 2008.

gütlenme biçimleri sınıf kültürünün gelişmesi açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. Sınıf kültürü, ancak sınıfı ifade eden bir örgütlenme ve dayanışma ilişkisi gerçekleştirilebilmişse gelişme olanağı bulabilir, zira bu türden bir kültürün yaratılması pratikle, örgütsel bir pratikle mümkün olabilir ancak. Bu durumda, işçi sınıfının kendi farkını koyan her türden örgütlenme, sınıf kültürünün gelişme olanaklarının, sınıfın toplumsal varoluşunun boyutlarının bir göstergesidir (Çubukçu, 1989: 2285).

> ...sermayenin gücü geniş ölçüde işçiler arasında ayrım yapması ve onları bölme yeteneğinin sürekliliğnde yatar, yani işçileri birbirleriyle rekabete sokmak, farkı antagonizmaya dönüştürmek. Benzer biçimde, işçilerin verdiği sınıf öücadelesinin temel bir parçası, aralarındaki ayrımı en aza indirmek ve birleşmek çabasını içerir. Bunun bir görünümü, ... işçi sınıf örgütlenmesinin hayati merkezleri olan sendikalardır (Lebowitz, 2003: 184).

Yine de daha önce belirttiğim gibi sendikal örgütlenme, ne işçilerin yaratmış olduğu tek örgütlenme biçimidir ne de sendika üyesi olmamak işçileri doğrudan doğruya işveren taraftarı ya da bilinçsiz işçi yapar.

Maden sektöründe faaliyet gösteren üç sendika olmasına rağmen, Zonguldak'ta sadece Türk-İş'e bağlı Genel Maden-İş sendikası örgütlüdür. Zonguldak'ta 15-16 bin civarında maden işçisi var ve bunların 10 bini Türkiye Taş Kömürü işletmelerinde çalışıyor, diğerleri özel maden işletmelerinde çalışan işçiler. Kaçak olarak işletilen madenleri de sayarsak Zonguldak'taki maden işçisi sayısı 20 bine kadar çıkıyor.

Tekstil sektöründe ise toplam 11 sendika olmasına rağmen Bursa'da Türk-İş'e bağlı TEKSİF, DİSK'e bağlı TEKSTİL ve bağımsız BATİS olmak üzere üç sendikanın faaliyetinden bahsedilebilir. Ne var ki üye sayıları ve örgütlenme düzeyleri oldukça

düşük. Bursa'da yaklaşık 70 bin civarında kayıtlı[4] tekstil işçisinin olduğu düşünüldüğünde sendikaların örgütlenme düzeylerinin zayıflığı ortaya çıkar. Zira TEKSİF'in sadece 1.500 üyesi var ve iki büyük fabrikada örgütlü. TEKSTİL sendikası da iki büyük fabrikada örgütlü ve toplam 1.500 üyeye sahip. BATİS sendikasının 6 bin üyesi var, ancak bu sayı oldukça değişken. Zira BATİS, diğer sendikalardan farklı biçimde çalışıyor ve bir fabrikada ya da işyerinde örgütlenmeye çalışmaktansa genellikle davalar açarak işçilerin haklarını aramaya çalışıyor. Böylece işten atılan ya da işinden ayrılacak olan bir işçi gidip BATİS'e üye oluyor ve bu sendika aracılığıyla da kimi haklarını elde etmeye çalışıyor. İşinden ayrılıp başka bir fabrikada çalışmaya başladıktan sonra ise, bu iş yine tekstil sektöründe olsa bile sendikayla herhangi bir bağı kalmıyor. Genel itibarıyla Bursa'da sendikaların gerek işçiler üzerinde ve işyerlerinde gerekse işverenler üzerinde etkili olduğunu söylemek zor. Görüştüğümüz bir işçi, sendikadan ayrılmak istediğini, ancak işyerinde herkesin üye olduğunu, işe başlarken sendikaya da üye olmanın zorunlu olduğunu, bu nedenle ayrılamadığını söyledi. Ayrılmak istemesinin gerekçesini açıklarken kullandığı bir cümle ise işçilerin sendikaları nasıl gördüğünün ve sendikaların şu anki durumunun çok güzel bir özetiydi: "Sendika işverenin en yakın dostudur."

Zonguldak'ta sendikanın önemli bir etkiye sahip olduğu söylenebilir. Genel Maden-İş sendikasının bir yöneticisi bu durumu, "Zonguldak deyince akla belediye, valilik ve sendika gelir" sözleriyle açıklıyor. Zonguldak'ta sendika sanki bir yerel yönetim birimi olmuş gibi. Lakin aşağıda da göreceğimiz gibi işçiler üzerinde böyle bir etkiye sahip olduğunu söylemek zor. 1991'de özelleştirmelere karşı başlayıp 35 gün süren grev ve büyük Ankara yürüyüşü eyleminden sonra işçilerin yaptığı eylem-

[4] Bu sayı kayıtlı işçileri gösteriyor, ancak kayıt dışı çalışanlar da hesap edilirse yaklaşık 150 bin tekstil işçisi olduğu söylenebilir.

ler ve yürüyüşlerin Birkaçı dışında hepsi sendikaya "karşı" yapılmış. Bu anlamda gerek sendika üyesi gerekse sendika üyesi olmayan maden işçilerinin sendikadan genel bir hoşnutsuzluğu olduğunu gözlemek mümkün. Aslında bu, işçilerde bir bilinç ve sınıf kültürü olmadığını değil, fakat tam tersine, sendikayı kendi çıkarları çerçevesinde işlemesi için zorlamaları anlamına da geldiğinden bir bilinç durumunun varlığının da kanıtı olarak düşünülmelidir. Bu nokta önemlidir, zira sınıf kültürü, sadece işçilerin kolektif, işbirliğine dayalı ve dayanışmayı içeren sendikalar ve siyasal partiler yaratmaları değil, aynı zamanda bu kurumları kendi çıkarları doğrultusunda geliştirme, gerektiğinde ortadan kaldırma ve yenilerini oluşturma yetenekleri anlamına da gelir. Yardımlaşma, paylaşma ve direnme pratikleri işçi sınıfı kültürünün dinamiklerini de su yüzüne çıkarır (Halperin, 1998: 309). Maden işçisi Veysi'nin söyledikleri bunun en güzel örneğidir ve başka işçilerin söylemlerinde de benzer örnekleri görmek mümkün.

> Veysi (47 yaşında, maden işçisi)
>
> *Bizim buradaki sendikanın sosyal ve siyasal görevi şudur, en iyi avantayı kimden alırsa sendika onun yanındadır. Döneminin hiçbir bölümünde işçinin ve bölge halkının çıkarlarını almamıştır. Hiçbir şekilde. Değişmesi mümkün mü? Kendine sınıf olamazsan, olanları da işten attırırsan değişmez.*

Sınıf kültürü ve bilincinin gelişimiyle sendikal örgütlülük arasında yakın bir ilişki kurulabilir. Bu anlamda örgütlü bir sınıf kültürü ve bilincinin sendikalı işçiler arasında daha yaygın olması beklenir. Ne var ki bu çalışmada, sınıf başlığı altında analiz ettiğimiz verilerin bütününü sendikalı ve sendikalı olmayan işçilerin yanıtlarıyla karşılaştırdığımızda bilinç ve sınıf kültürü anlamında çok büyük farkların ortaya çıktığını söylemek olanaklı görünmüyor. Görünen o ki sendikalı olmak ve örgütlenmek, bir sınıf kültürü yaratılmasında tek başına yeterli bir etken

değil. Ya da Raymond Williams'ın dediği anlamda sendikaların tek başına işçi sınıfının bilincinin bir ifadesi olduğunu söylemek zor gibi. Bu durumda Türkiye'deki sendikaların yapı ve işleyişini, bunun yanında örgütlü işçilerin bir sınıf kültürü oluşturmasında ve sınıf bilincinin oluşumundaki etkisinin sınırlarını tartışmak gerekir.

Sınıf oluşumu, sadece üretim mekânında değil, aynı zamanda gündelik yaşam mekânlarında gerçekleşen bir süreçtir. Yaşam alanı boyutu kaybedildiğinde, bu, sınıf bilincinin yeniden-üretimini sağlayacak kentsel yaşamdaki köklerin de kaybedilmesi anlamına gelir. Böylece emek örgütleri zaman içerisinde hem statüko taraftarı bir yapıya bürünürler hem de giderek daha fazla bürokratikleşirler. Sınıf temelli politikaların yeniden-üretiminde önemli bir role sahip sendikaların sadece işyerlerinin duvarları arasına sıkıştırılması, ekonomi ve politika ayrımına ilişkin liberal stratejinin de merkezi parçasıdır.[5] Sonuçta işçiler, sınıf temelli bilinçlerini güçlendirecek bir alan olarak yaşam

---

[5] Bu noktada çok dikkatli olmakta fayda var. "Yaşam alanı" ya da "ekonomi" ile "politika" ayrımı ile kastettiğimiz şey, işçi sınıfının mücadelesinin üretim alanından yaşam alanına kaydırılması ya da kimi toplumsal hareket sendikacılığı savunucularının vurguladığı türden bir "ekmek mücadelesi ile demokrasi mücadelesinin birlikte yürütülmesi" değildir. Çünkü sermayenin iktidarını en doğrudan uyguladığı yer üretim süreci ve onun hiyerarşik örgütlenmesi olduğundan, sınıf mücadelesi de asıl olarak üretim alanında olmak zorundadır ve bu nedenle sınıf mücadelesi, halk ittifakıyla gerçekleştirilecek bir demokrasi mücadelesine indirgenemez. Ancak burada tartıştığımız konu sendikal mücadele değil de sınıf bilincinin oluşumu olduğuna göre, hem üretim hem de yaşam alanını bir arada ele almak zorunludur. Katznelson'un (1992) da vurguladığı gibi sınıf ilişkileri sadece işyerinde değil, aynı zamanda işyeri dışında, işçilerin yaşadıkları yerlerde de yaşanır ve deneyimlenir ve bu nedenle sınıf bilincinin oluşumu hem üretim alanını hem de üretim dışı alanı kapsayan bir süreçtir. Toplumsal hareket sendikacılığının bir eleştirisi için, bkz. Tanyılmaz, 2008.

alanını kaybetmiş olurlar. Örneğin Katznelson (1992: 233), Amerikan ve İngiliz sendikaları arasında tarihsel bir karşılaştırma yapar. Katznelson'a göre Amerika'da işçilerin işyerinde ve iş dışı alanlarda düşünme, konuşma ve eyleme biçimleri arasında keskin ayrımlar varken, İngiltere'de işyerinde ve iş dışında işçilerin konuşma ve eylem biçimlerinde bir ayrım söz konusu değildi. Sınıf, konuşma ve eylem biçimlerini hem üretim hem de üretim dışı alanlarda kullanmaktaydı.

İngiltere'de sınıf temelli örgütler, sınıfın, sadece işyerindeki ilişkileri değil bütün toplumsal ilişkileri kapsadığı fikrini destekleyen bir örgütlenme ağının parçalarıydı. Bu nedenle işyerinde ve iş dışında kullanılan retorik ve talepler arasında bir birlik vardı. Bu tür bir sınıf anlayışı iş ve ev ayrımını aşmalarını sağladı. İngiltere'de sendikaların toplantı yerleri genellikle mahallelerdeki barlardı. Boş zaman faaliyetleri ve politik faaliyetler bir arada yürüdü ve bu da sendika aracılığıyla oluyordu. Mahallelerdeki diğer örgütler (yardımlaşma dernekleri, vb.) doğrudan doğruya yerel sendikalara bağlı değildi, gündelik aktiviteler ile birlikte daha esnek örgütlenme biçimleri oluşturulmuştu. İş alanlarını çevreleyen bu mahalleler, ekonomik değişime direnmek ve bunlara karşı politik yanıtlar üretmek için işçi sınıfına toplumsal mekânlar sağladı. İşçi sınıfı liderleri, taleplerini işyerinde işverenlere ve iş dışında devlete aynı sınıf terimleriyle yöneltti. Zira emek örgütleri taleplerini hem işyerinde hem de yaşam alanlarında örgütleyebilmiş ve bunları uygun politik alanlara taşıyabilmişti (Katznelson, 1992: 203-256). Böylece sınıf dışı çatışmalar sınıf ilişkileriyle kaplanmıştı ve bu da sınıf kapasitesinin genişlemesine ve sınıfsal karşıtlığın yükselmesine katkı yaptı.

Oysa Amerikan sendikalarının alanı işyeriyle ve doğrudan doğruya işi etkileyen politik taleplerle sınırlanmıştı. Devlet, sadece işyeri temelli söylem ve taleplere müsamaha ediyordu. İş-

yerinde işverenlerle çatışma politik alana transfer edilemedi. Böyle olunca mahallelerde yaşayan işçiler, yaşadıkları yerlerde, yani işyeri dışında işçiler olarak değil, fakat sınıf dışı bir grubun üyesi ya da bir yerin yerleşimcisi olarak tezahür etti. Mahallelerdeki diğer örgütler sınıf temelli toplumsal ve kültürel ilişkilerin inşasından saptırılmış oldu. Sendikaların toplantı yerleri ise işçilerin yaşadıkları yerlerden uzak, ya işyerleri ya da işyerlerine çok yakın yerlerde yapılıyordu. Yaşam alanları giderek sınıf oluşumu sürecinden apayrı olarak algılanmaya başlandı. "İş", sınıfa ve sendikalara sahipken, "topluluk" ya da "mahalle", kiliselere, gönüllü derneklere, etnisiteye, dinsel kurumlara, yardımlaşma derneklerine ve benzerlerine sahipti (Katznelson, 1992: 203-256). Elbette ki bu, işçilerin sadece işyerinde işçi, ama mahallede siyah ya da beyaz, Katolik ya da Protestan, Amerikalı ya da Latin, vb. olması demekti. İngiltere'de ise sınıf temelli ilişkiler yukarıda bahsedildiği türden sınıf dışı çatışmaları kaplamış, sınıfa ilişkin talep ve söylemler işçilerin yaşam alanlarında da dile getirilir olmuştu.

Bu anlamda işçilerin yaşam alanlarının nasıl oluşturulduğu ve örgütlendiği, bu alanda işçilerin birbirleriyle ilişkilerinin niteliği, ortak bir kültür ve bilincin oluşmasında önemli bir etkendir. 1980 öncesi maden işçilerinin yaşam alanları bu anlamda iyi bir örnek oluşturur.

> Erol (55 yaşında, emekli maden işçisi, sendika temsilcilerinden)
>
> *Esas işin dönüm noktası şurda başlıyor. Hani 24 Ocak kararlarının Türkiye'de '80' sonrası uygulamasından bahsettim ya. Ondan önce Ereğli Kömürler İşletmesi bu kurumun adı. Ereğli Kömürler İşletmesi 7-8 müesseseden oluşuyor. Her müessese hatta müesseseler içindeki birçok işyeri, mesela Kilimli'yi anlatayım size. Kilimli'de maden işçileri çalışıyor yeraltında ya da yerüstünde, maden işçilerinin işi bittikten sonra gitikleri işçi lokalleri var. Sinemalar var. İşte bu kurumun ilkokulları var. Lojmanları var. Yani işçi lojman-*

da oturuyor, çocuğu lojmandan çıkıp çok yakındaki ilkokula gidiyor veya ortaokula gidiyor. İşçi eşiyle çoluk çocuğuyla lokale gidip eğlenebiliyor. Sinemaları var, sinemaya gidebiliyor. Böyle bir sosyal yapı kurulmuş. Tiyatroya gidiyor, çok güzel kaliteli filmler geliyor. Aynı zamanda sosyal kurumları var, evine su taşıyor, içme suyunu getiriyor. Kömürünü, odununu getiriyor. Lojmanda oturup da evinde herhangi bir arızası, yapılacak bir iş olduğu zaman kurum yapıyor. Yani işçi tamamen işinde, onun için işinden ayrılmak zorunda değil. Bütün sosyal haklar, kazanılmış haklar işliyor. Herkes bu sitenin içinde yaşıyor. Sendika her an kurum olarak sürekli işçilerle beraber buralarda. Şimdi ister istemez insanlar böyle bir yapı içinde işyerinin dışındaki zamanlarını birbirleriyle dayanışarak, birbirleriyle sorunları konuşarak geçiriyor. O zaman bilinç seviyesi ister istemez yükseliyor. Bu yapı 80 sonrası siyasi iktidarı ve sosyal devlet anlayışından vaz geçen siyasi iktidarlar, ilk önce bu yapıyı yıkmaya başladılar ve yıktılar da yani. Şu anda o site yaşamı yok Zonguldak'ta, bitirildi. Bu yok olmayla beraber bilinç seviyesi de düştü. Devlet politikası, işte liberalizm dedikleri olay en çok Zonguldak'ı vurdu. Hepimiz de sessiz kaldık, gücümüz yetmedi daha doğrusu.

Anlaşılacağı gibi maden işçilerinin bütün bir yaşam biçimi bitirilmiş ve dönüşüme uğramıştır. Bu yeni durum işçiler açısından hem dayanışmayı hem de sınıf bilincinin gelişmesini ve ortak bir sınıf kültürünün ortaya çıkmasını engelleyen bir etkiye sahip olsa gerektir. Bu politikanın sonuçları belki ileriki yıllarda daha fazla gözle görünür olacaktır.

Belki de bütün bu gelişmelerin etkisiyle özellikle 1980 sonrası Türkiye'deki sendikaların yapı itibarıyla giderek Amerikan sendikalarına benzediğini söylemek yanlış olmaz bu durumda. Öyle ki, gerek Bursa'da gerekse Zonguldak'ta dolaştığımız birçok işçi mahallesinde herhangi bir sendikal faaliyet ya da sendikalara ilişkin herhangi bir iz bulmak olanaklı değildir. Sendika üyesi işçiler bile birbirleriyle sohbetlerinde üye oldukları sendika hakkında konuşmaz. Konuştuklarında ise çoğu zaman bu

sendikayı eleştirmek yönünde olur. İşçilerin yaşam alanlarında sendika görünmez, yöneticiler bu alanlara uğramaz. Daha çok işçiler, bir işleri olduğunda sendika binalarına gider. Bu nedenle sendikalar, tıpkı Amerikan sendikaları gibi, işçilerin yaşadıkları yeniden-üretim alanlarına girip kendi taleplerini ve söylemlerini genişletmede oldukça başarısızdır. Söz konusu olan İngiltere ya da Amerika değil de Türkiye olduğunda, ortaya çıkan sorun, daha önce de bahsedildiği gibi, işçilerin sınıf dışında başka bir topluluk bilincine de sahip olmadığı noktasındadır. Elde ettiğimiz veriler de bu durumu desteklemektedir.

Daha önce de vurguladığım gibi bu çalışmada görüştüğümüz maden işçilerinden % 75'i sendika üyesidir ve bunların tamamı kamu sektöründe çalışmaktadır. Bursa'da ise görüşme yaptığımız işçiler arasında sendika üyesi işçilerin oranı sadece % 5'tir. Sendikalı maden işçilerinin % 61'i, sendikalı tekstil işçilerinin ise yaklaşık yarısı, sendikaların politikayla ilgilenmemesi gerektiğini, sadece işçi haklarıyla ilgilenirlerse hem işçiler hem de ülke için daha iyi olacağını düşünüyor. Sendikalı olmayan maden işçileri arasında sendikaların toplumsal sorunlara çözüm olabileceğini düşünenlerin oranı yaklaşık % 45'ken, bu oran sendikalı olanlar arasında sadece % 47'ye çıkıyor. Demek ki sendikalı işçilerin yarısı, sendikalarının kimi sorunlarına çözüm olabileceğine inanmıyor. Bursa'da ise bu açıdan biraz daha fark olduğu gözlemleniyor. Sendika üyesi olmayan tekstil işçileri arasında sendikaların sorunlarına çözüm üretebileceğini düşünenlerin oranı % 27, sendikalı tekstil işçilerinde ise bu oran % 44'e çıkıyor.

Yine de sendikalara güven açısından düşünüldüğünde her ikisi de oldukça düşük oranlar olarak görülebilir ki, bu, sendika üyesi işçilerin bile sendikadan beklentilerinin düşük olduğunu gösterir. Diğer taraftan, sendikalı maden işçilerinin % 89'u, teks-

til işçilerinin % 57'si sendikalarına sadece aidat ödeyerek katkıda bulunduklarını, bunun dışında herhangi bir faaliyete katılmadıklarını belirtti. Sendikal etkinliklere katılım oranı maden işçilerinde yok denecek kadar az, tekstil işçilerinde ise sadece % 25. Sendikaya üye olmalarının nedenlerini sorduğumuzda maden işçilerinin % 65'i "toplu sözleşmeden yararlanmak için" yanıtını veriyor. İşçilerin sadece % 35'i, "iş arkadaşlarımla dayanışma içinde olmak için" biçiminde bir yanıt verdi. Sendikaya üye olmayanların ileri sürdükleri nedenler ise daha da ilginçti. Tekstil işçilerinin yarıya yakını çevrelerinde kimsenin sendika üyesi olmadığını belirtti. Aslında burada kastettikleri, sadece işyeri değil aynı zamanda yaşadıkları mahallelerdi. Zira yaşadıkları mahallelerdeki farklı sektör, fabrika ya da atölyelerde çalışan işçiler de sendika üyesi değil. Kaldı ki, yukarıda vurguladığımız gibi sendikaların mahallelerde herhangi bir etkinliği ya da çalışması da zaten yok. Bu nedenle Bursa'nın işçi mahallelerinde dolaşırken şimdiye kadar sendikayı hiç duymamış, sendikanın ne anlama geldiğini bilmeyen tekstil işçileriyle karşılaşmak çok büyük bir olasılık. Tekstil işçilerinin yaklaşık % 20'si de sendikalara güvenmediği için üye olmadığını belirtti. % 20'lik bir kesimin ise en büyük korkusu işten atılmak. Ancak farklı yanıtlar verenlerin çoğunda işten atılma endişesini gözlemlemek mümkün. Bu, neredeyse tüm dünyadaki işçilerin temel problemidir ve Los Angeles'daki konfeksiyon atölyelerinde de benzer bir durum söz konusudur.

> Çoğu konfeksiyon işçisi sömürülüyor olduğunu bilir ve bu durumunu iyileştirmek ister. Temel sorun kendi kırılganlıklarında yatar. Eğer seslerini yükseltirlerse, işten atılmaları muhtemeldir. Örgütlenirlerse fabrikaları kapatılacaktır. İşlerini kaybetme olasılığı, bu türden sonuçlara neden olacak şeylere katılmaya, oldukça mantıklı olarak, gönülsüz olan işçilerde korkuya neden olur. Bu korku, onlara çok az manev-

> ra yapma şansı bırakan yoksullukları nedeniyle daha da abartılır. Endüstrinin Meksika'ya taşınacağına ilişkin tehdit, ek bir bariyer oluşturur. İşçiler örgütlenme ve toplu sözleşme hakkını kazansa bile, ne kadar süre bu sözleşmeyi yapabileceklerdir ki? İşveren derhal başka yerlere taşınma arayışına girmeyecek midir? Özetle işçilerin bakış açısından sorun, sömürülüyor olduğuna ilişkin farkındalığın eksikliğiyle daha az ve sendikal örgütlenmenin bir sonucu olarak güya uzun dönemli kazancın mümkün olmadığı ile daha fazla alakadar olmaktır. İş kaybıyla karşılaştığında, kaç *tane* işçi risk alacaktır? Sadece çok açık bir zafer umudu varsa işçiler örgütlenmeye katılacaktır (Bonacich ve Appelbaum, 2000: 281-82).

Maden sektöründe sendika üyesi olmayan işçilerin hepsi de özel madenlerde çalışan işçilerden oluşuyor. Bu işçilerin yaklaşık dörtte biri patron izin vermediği için sendikaya üye olmadıklarını belirtti. Ancak kimi örneklerde üye olmak isteyenleri de sendika üye yapmıyor zaten. Daha önce kendisinden bahsettiğim maden işçisi Cemil'in bu noktada anlattıkları ilginç.

> Cemil (25 yaşında, özel bir maden işletmesinde çalışıyor)
>
> *[Çeşitli taleplerle 11 kez greve gittiklerini anlattıktan sonra] bu grevlerin hiçbirinde sendika yanımıza bile uğramadı. Bu sefer birkaç işçiyle biz gittik sendikaya, üye olmak istediğimizi söyledik. Ama üye yapmadılar, üye olursanız işten atılırsınız dediler, geri döndük.*

Genel olarak işçilerin, kendilerini emek hareketinin motoru olarak görmediklerini gözlemlemek mümkün. Sendika iyi bir şeydir, olabildiği kadar güçlü olması gerekir, fakat hiçbir zaman sendika "biz" değildir, ya da "biz" olarak görülmez. Bu tür bir düşüncenin ortaya çıkmasında sendikaların yürüttüğü faaliyetlerin ve politikaların önemli etkisi vardır.

Murat (52 yaşında, maden işçisi)

Şimdikiler başarılı bir sendikacı değil. Olması gerekiyo. Şu kadar sayısı olan bir işyerinin işçi temsilcisi şusu busu olması gerekiyo. Bildiğimiz, çok önceden beri sarı sendika. Ben bi şey yaptıklarını görmedim. Uzlaşmamazlık diye bir şey olmadı ki. Ne verildiyse hep imza atıldı, hep uzlaşıldı, hep kabul edildi.

Bu tür bir görüntünün işçilerin var olan sendikalarda örgütlenmeye ilişkin eğilim ve isteklerini engellediği kuşku götürmez. Ancak ister sendikalı olsun ister olmasın, maden ve tekstil işçileri çoğu durumda örgütlenmek gerekliliğinin farkındadır ve genel itibariyla bugünkü sendikalara "soğuk", ancak genel olarak örgütlenmeye "sıcak" bakarlar ve bu, Williams'ın belirttiği türden bir sınıf kültürü ile ilişkili olarak düşünülmelidir. Görüşmelerimiz sırasında Bursa'da sendikal örgütlenmenin olmadığı büyük bir kumaş boyama fabrikasının yöneticilerinden birisinin sözleri de bunu gösterir: *"Hocam aslında işçilerin içinde sendikalı olmak her zaman vardır da, bir türlü söyleyemezler, korkarlar. Sendikalı olmak ister de öne çıkmak istemez."*

Nitekim, örgütlenmek ve bir araya gelmenin işçilerin sorunlarını tamamen ya da kısmen çözeceğini düşünen maden işçilerinin oranı % 82'dir. Bu oran tekstil işçileri arasında % 69'a düşse de, örgütlenmeye verilen önem bakımından anlamlı bir orandır. İşin daha da önemli yanı, sendika üyesi işçiler arasında bu oran bir miktar yükselmekle birlikte sendikalı olmayan işçiler de çoğunlukla böyle düşünmektedir.

Ali (37 yaşında, tekstil işçisi)

Gerçekten bütün işçiler birlik olsa çok güzel şeyler başarılır. Birlikten kuvvet doğar ne de olsa. Şimdi patronlar birleşmiş. Keşke biz de yapabilsek. Gidip bir Almanya'daki, bir İngiltere'deki işçilerle birlik olmamız lazım, konuşmamız lazım.

Yasin (27 yaşında, tekstil işçisi)

Ben yalnız başıma sendikaya üye olsam ne olcak ki? Şöyle bir gerçek var, birlikten kuvvet doğar. Önemli olan da birlik olmak, niye işçiler birlik olamıyor? Orasını bilemiyorum.

Hüseyin (31 yaşında, maden işçisi)

Hiç sendikalı olmadım. Hep özel, taşeron firma gibi yerlerde çalıştım. Ama bence sendika şart. Bu kaçak ocakların hepsinin kapatılması lazım. Sigortasız işçi çalıştırılmaması lazım. Patronlar sendikaya karşı, adamın çıkarı öyle, bizim çıkarımız da başka.

Aşağıda biri genç ve sendika üyesi (İsmet), diğer ikisi görece daha ileri yaşlarda ve sendika üyesi olmayan (Sabri ve Yüksel) üç tekstil işçisinin sendikalar üzerine yaptığı tartışma bu durumun göstergesi olarak okunabilir.

İsmet: *İşçilerin geneli aslında sendikayı istemiyor. Mesela işyerinde geçen söyledim. Ben adamlara diyorum bak şöyledir böyledir diyorum, iyidir diyorum, işçilerin hakkını koruyor diyorum. Hadi ya diyor, hiçbiri diyor işe yaramaz diyor, hepsi de kendi çıkarını kolluyor diyor, patronlar ne teklif yapsa hemen kabul ediyolar, işçiyi satıyolar diyor. Millet böyle görüyo işte. Diğer sendikaları bilmediğim için, ilişkim olmadı onlarla, ama [...] sendikası her türlü hakkını koruyor. Hayatta da satmaz. Sendika avukatları ne kadar hak ediyorsa onu alıyor. Üyelik parası alıyor o kadar, başka bir para aldığı yok. İşverenler çok uyuz oluyor, herkes [...] sendikasını bitirmeye çalışıyor, işte işverenler, bitiremiyolar. Adam vazgeçmiyor valla, adam diyor ben işçinin hakkını koruyorum diyor. Biz de hatta konuştuk, dedik ki bu işçiler bu kadar salak, sizi hani dışlıyolar şey yapıyolar, niye hala kolluyosunuz. Diyor içinde iyi niyetli insanlar var diyor, biz onlar için yapıyoruz diyor, hatta bunlar için bile yapıyoruz diyor ama onlar anlamıyor diyor. Önemli olan bizim bu savaşımız diyor. Adam parayla marayla iş görmüyor, parayla işi olsa şu an zaten trilyonluk adam olurdu. Çünkü işverenler çok para teklif etti bu adama, kabul etmedi. Bunlar sol görüşlü sendikacılar.*

Yüksel: *Kıvılcım şeyinden, onların düşüncesinden.*

İsmet: *İşçi kendi hakkını aramıyo ki, işçi hiç güvenmiyo da yani sendikalara. Ben şimdi tamam diğer sendikaları bilmiyom iyiler mi kötüler mi ama benim bildiğim var bence çok iyi. Diğerlerine göre en iyisi.*

Yüksel: *Diğerlerine göre en iyisi. [Ama] onlar da yani siyasi parti kurma şeyinde, işçinin haklarını bırakıp kendini kurtarma şeyine girmiş, bence yanlış yani. İşçinin bir sürü hakları dururken, alınması gerekirken, adamlar siyasi parti kurmaya çalışıyor.*

İsmet: *Onlar da büyümeye çalışıyor, başka bir amacı yok.*

Sabri: *Sendikalarda eski tat yok. Sendikalar şimdi hepsi çıkar peşinde koşuyor. Sendikalar eskiden işçi müdafasını yapıyordu. Sendikaların hiçbiri şimdi işçilerin müdafasını yapmıyor. Patron cebine parayı koydu mu işçiyi satıyor da. Bu zamanda sendikaya güvenilmiyor.*

Yüksel: *Yine de yanlış biliyon mu bu düşünce, yine işçiler yapıyor, işçi gidip orda, sendikalarda yerini alacak.*

İsmet: *Şimdi kaç tane üye var sendikaya abi? 200 bin tane işçi varsa onbin tane belki yoktur.*

Sabri: *Bulunduğumuz ortamlardan biliyoruz yani. Yeri geldi sırt dönüldü işçi arkadaşlara. Örneğin Poltekste. Ne oldu? Bizimkiler mesela sendikayı soktu, sendikayı sokan adamlar hepsi harcandı. Ne oldu, dört tane adam kaldı. Onlar da önceden girmeyenler. Biri de benim amcaoğlumdu. Şimdi adamlar maaşlarını alamıyor sendika sahip çıkmıyor. Ne oldu geldi işverene sırtını dayadı, kardeşim sen benim cebimi doldur, ben de işçiden yana hakkımı kullanmayım, senin tarafını tutayım. Bu bir gerçek yani. [Senin üye olduğun sendikanın] yaptığı ne? Benim üye olan arkadaşım vardı, o da şu şekil üye oldu. Adam ...'da çalışıyordu. Hakkını almak için gitti ...'ya üye oldu. Dediler kardeşim sen bana üye oldun, tamam ben senin hakkını savunacam. Orda seni bu bölümden başka bölüme yollarlarsa gitme. Öyle bir hakkı var, adama sahip çıktılar, dediler işte budur şudur, senin tazminatını alırız. Öyle ettiler böyle ettiler çocuğun tazminatını aldılar, almadılar değil. Ama nedir? Sen bi-*

zim ismimizi vermicen. Yani biz gittik te şeye üye olduk demicen, ismimizi vermicen.

İsmet: *Şu anda hep böyle, çünkü ismini verirsen işinden oluyosun, adam için sorun yok da, işçi için, çünkü işinden oluyor.*

Sabri: *Olur mu kardeşim, biz sendikayız diyecek her şeyin arkasında duracak kardeşim.*

İsmet: *Bak o işçi için yapmıştır, demiştir ki bak ben senin hakkını korucam sen kendini belli etme, belli edersen hemen işten kovarlar.*

Sabri: *Bundan on sene öncesini söylüyorum, belki Yüksel abi bu konuda daha deneyimli, sendika dedin mi işveren yerinde titriyodu, ama şimdi sendika deyince işveren göbek atıyor. Yalan mı kardeşim? İşveren diyo ki sendika girsin de benim umrumda değil. Anlaşmaya geliyor ya sendika, işçinin hakkını anlaşmaya geliyor, atıyo önüne birkaç kuruş, kardeşim zam bu, fiyat bu. Sendika kalıyor, tamam kardeş eyvallah, işçi s.kilmiş çok da umrunda değil. Sendikalar şimdi bu politikayı uyguluyo. Ama eskiden öyle değildi işte. İlk başta sendikayı gördü mü işveren yerinde titriyodu. Aman işçi hepsi bir olur da bu sendika bunların arkasında nasılsa, ben bu adamlarla baş edemem diyodu, ama şimdi öyle demiyo işte.*

İsmet: *Ama abi sendikaları da bu duruma düşüren biziz biliyon mu, inan biziz abi, şimdi kaç tane sendikaya üye insan ar, 70 milyon nüfus var, kaç tane insan sendika üyesi?*

Sabri: *Yav kardeşim niye öyle diyosun, Türkiyede bugün, bak, kaç tane sendika var? KESK'i var DİSK'i var, cartı var curtu var. Bunun memuru var, işçisi var, herkesin kendine göre bir sendikası var öyle mi? Bugün bir memur sendikası niye kendi memuruna sahip çıkıyor?*

İsmet: *Çıkacak tabi.*

Sabri: *Çıkıyor de mi? Yani, sadece devlet bünyesindeki insanların üye olduğu sendika sonuna kadar diretiyo, de mi? Peki bu tekstile gelen sendikalar niye patrona yanaşıyo da işçiyi sahipsiz bırakıyo? Kimse bunun araştırmasını yapıyo mu acaba? Bak devlette çıkar var. Adam diyo ki devletin işçisi olan bir insandan ben istediğimi*

koparabiliyorum. Ama tekstilde öyle değil, patron bana ne verirse o bana kardır diyor. İşçiden bir şey alamıyo çünkü. Patrondan aldığı zaman çok alıyo. İşçiden 100 milyon kazanıyosa sendika, patrondan 100 milyar kazanıyo.

Bu tartışmada birkaç noktaya dikkat etmek gerek. Birincisi, işçiler genel olarak var olan sendikalara olumsuz yaklaşıyor, "işçiyi satan", "patron ne verse kabul eden" örgütler olarak görüyor. Aslına bakılırsa böyle dile getirmeseler de işçiler, sendikaların bürokratik yapısının da farkında. Ancak bu, örgütlenmeye olumsuz baktıkları anlamına gelmiyor, hatta tersine, işçiyi satmadıklarını düşündükleri bir sendikaya katılmaları da mümkün. Bunun sınıf kültürü ve bilinci açısından önemli bir sonuç olduğunu söyleyebiliriz. Ancak bu, işçilerin var olan sendikalar dışında, onların tabiriyle "işçiyi satmayan", "yalnız bırakmayan", "sırtını dönmeyen" başka türden bir örgütlenme yaratılamayacağını düşünmelerine de neden olabilir. Bu ise işçilerin sendikalardan yabancılaşmasıyla, Lukacs'ın bahsettiği türden bir şeyleşme ile sonuçlanacaktır. İkincisi, bu tartışmada özellikle sendikalı olmayan işçilerin vurguladığı örgütlenme gerekliliği, onların ezilenler olarak en altta olduklarının da bilincinde olduklarını ve bir "biz" ve "onlar" karşıtlığına sahip olduklarını gösterir. Bu anlamda "yanlış bilinç" ya da Bourdieu'nün "yanlış tanıma" kavramlarının sınırlarının da tartışılması gerekir. Üçüncüsü, özellikle maden sektöründe işçilerin sendika içinde bir muhalefet geliştirip, sendika yönetimlerinde yer almaksızın hem sendika yönetimlerine muhalefet geliştirdiği hem de işçilere önderlik ettiği durumlar da yaşanmıştır. 1991 grevinden önce sendika içinde yaşananlar, ortak bir sınıf kültürünün bu türden deneyim ve mücadeleler ile ortaya çıktığını gösterir.

Erol (55 yaşında, emekli maden işçisi, sendika temsilcilerinden)

1980 darbesinden sonra işin şekli değişti. İşçi haklarının büyük bir kesimi 24 Ocak kararları nedeniyle budandı. Bu dönemlerde '80' sonrası sendika içinde tabanın sesi diye bir hareket başladı, Zonguldak maden işçilerinin örgütlediği. İşte sendikal hakları geliştirmek, işçi haklarını geliştirmeye yönelik. '91' yılına kadar bu hareket, yeraltı diyemeyeceğim ama böyle çok şeydi, gizli, biraz daha kapalı kapılar ardında yapılan bir şeydi. İşyerlerine yayıldı, işyerlerinde onu örgütleyen insanlar oldu. Biz de o hareketin içine girdik, bir dönem sonra. Baktık böyle bir hareket var, iyi de gidiyo. Sonra iyi şeyler söyleniyordu, işçi haklarını geliştirme, işçileri bilinçlendirme açısından. İşçiler adına faydalı. Daha sonra grev aşamasına gelindiğinde, '91'grev aşamasına gelindiğinde, '89' sözleşmesi ertesi gün greve gideceğimiz hazırlığı yaparken gece imzalanmıştı. Yani biz sabah greve çıkmak için hazırlanırken sözleşme son dakkada imzalandı. Şimdi böyle bardağın taşması gibi bir pozisyon oldu. İki sene sonra işte, '91'de grev aşamasına gelindiğinde tabanın sesi ve sendika oturdu, sözleşme taslağını, yani işverenin önüne koyacağı taslağı hazırladı, biz hazırladık işçiler olarak. İşyerlerinde hazırladık, sendikada hazırladık, genel merkezde düzelttik işverenin önüne koyduk. Biz bunları bunları istiyoruz. Yani işin başından sonuna kadar kontrollü bir hareketti. Sonradan grev aşamasına gelindiğinde de sendikanın önüne geçti o hareket. Şöyle bir şey oldu mesela, 1990 30 Kasım'da başladı grev, orda şöyle bir şey oldu, işyerlerine pankartlar asıldı, herkes evine gidecekti, grev gözcüleri olcaktı, onun dışında herkes evine gitcekti, herkes evine gitmedi, herkes sendikasına gitti. Yani beş müesseseden insanlar sendikasının önüne gitti. Sendikacılar bir anda şaşırdı, ne olduğunu anlayamadılar, böyle bir şey örgütlememişlerdi, kendiliğinden oluşan bir hareketti. İşçiler kalktı, çoluk çocuğuyla gitti grev pankartını astı, ordan sendikasının önüne bilgi almaya gitti. Bu her gün tekrarlanmaya başladı. Sendika yöneticileri toplandı, biz temsilciler toplandık. Ne yapmalıyız? Bunu organize etmeliyiz. Ve biz bunu organize ettik. Her temsilci kendi işyerinde bunu organize etti. İşçiler geldiler, o gün siyasi iktidar, işte maden işçisinin o yükselen hareketine karşı bir şeyler söylüyodu, biz de onlara karşı sloganlar

üretiyoduk, onları protesto ediyoduk, akşam televizyonda Turgut Özal konuşuyodu, biz onu protesto ediyoduk.

İşçilerin kolektif eylem deneyimlerini ve kolektif eylemlere katılmaya ilişkin eğilimlerini anlayabilmek için yasal grev, iş bırakma, iş yavaşlatma gibi eylem türlerinden hangilerine katıldıklarına, hangilerine de katılmak istediklerine baktığımızda her iki sektörde farklı yanıtlar karşımıza çıkıyor. Maden işçilerinin üçte biri sadece yasal bir greve katılma deneyimi yaşamışken, diğer kolektif eylem biçimlerine katılım oranı oldukça düşük. Tekstil sektöründe ise bütün eylem biçimleri için katılım deneyiminin düşük düzeylerde olduğunu belirtmek gerek. Tekstil sektöründe bu oranın düşüklüğü, hem kamu yatırımı olmamasıyla hem de sendikalaşma oranının düşüklüğü ile ilgili olmalı. Zira maden sektöründe yasal bir greve katıldığını belirtenlerin dörtte üçü kamuda çalışanlardan oluşuyor. Diğer taraftan çalışılan sektörde işçilerin pazarlık gücü de bu türden kolektif eylemleri artıran ya da azaltan bir etken olarak karşımıza çıkar. Zira maden sektörüne göre tekstil sektörü, işgücünde daha fazla bir hareketlilik içerir. Kaldı ki bu hareketlilik sermaye için de doğrudur,[6] yani tekstil sektöründe sermaye çok çabuk yer değiştirme özelliğine sahiptir. Kısacası endüstrinin hareketliliği, örgütlenmeyi ve eylem kapasitesini sınırlayıcı etkilere sahiptir.[7] Ancak dünyada tekstil işçilerinin grev konusundaki eğilimlerinin, maden ve tersane işçilerinin ardından ikinci geldiğini, bu anlamda kimi yazarlarca orta-yüksek derece olarak nitelendirildiğini belirtmek gerek (akt. Silver, 2009).

---

[6] İşçilerin pazarlık gücünün kolektif eylemlerdeki önemi konusunda bkz. Silver, 2009.

[7] Bu konuda Los Angeles konfeksiyon işçilerine ilişkin bir örnek için, bkz. Bonancich ve Appelbaum, 2000. Benzer örnekleri dünyanın her tarafında bulmak mümkündür.

Tablo 4: Kolektif Eylem Deneyimi ve Eylem Kapasitesi (%)

Kolektif Eylem Biçimleri	Katıldım	Katılmadım ama Katılmak İsterim	Kesinlikle Katılmam	TOPLAM
Maden İşçileri				
Yasal Grev	34.3	38.2	27.5	100
İş Durdurma	18.9	30.8	50.3	100
İş Yavaşlatma	17	34.7	48.3	100
Yemek Boykotu	6.6	32.4	61	100
Basın Açıklaması	17.6	33.1	49.3	100
Toplu İmza Verme	23.6	35.5	40.9	100
Tekstil İşçileri				
Yasal Grev	7.7	37	55.3	100
İş Durdurma	9.9	29.4	60.7	100
İş Yavaşlatma	9	31.5	59.5	100
Yemek Boykotu	7.3	33.4	59.3	100
Basın Açıklaması	14	24.5	61.5	100
Toplu İmza Verme	18.2	33.4	48.4	100

Diğer taraftan kolektif eylemlere katılımda işçilerin iş arkadaşlarına ve özellikle sendikalara güven duyması katılım için önemli bir faktör olabilmektedir.

> Mukadder (40 yaşında, uzun süre tekstilde çalışmış, şimdi işsiz)
>
> *Biz … fabrikasında çalışıyoduk. 12 saat çalışıyoruz; maaşlarımızı alamıyoruz. Dayanıyosun ama hani çocuklarını okula gönderiyosun, evinde ihtiyaçların var, kiranı ödeyemiyosun, elektriğini suyunu ödeyemiyosun, bizim de gırtlağımıza dayandı. Dört ay beş ay maaş alamadık hiç. Bir arkadaşımız vardı, o … sendikasına gitmiş,*

iş durdurma eylemi yaptı, bir ay tek başına mutfakta durdu, çalışmadı, biz de arkadaşlar olarak ona destek verdik. Hep birlikte sendikaya gidip üye olduk. Oturma eylemi, arkadaşlarla birlikte. 150 kişi başladık bu işe başlarken, 3-4 gün sonra maaşlar ödendi, oturma eylemimiz amacına ulaştı. Ama biz kala kala 25 kişi kaldık sendikalı.

Tekstil sektöründe bu türden örneklere sıklıkla rastlamak mümkün ve aslında işçiler bu türden kolektif eylem biçimlerine bütünüyle yabancı da değildir. Herhangi bir eyleme katılmış olmamalarına rağmen bir eyleme katılmak istediklerini belirten işçilerin oranının üçte bir oranında olması, yetersiz olmakla birlikte harekete geçebilecek işçi sayısının da önemli bir orana ulaştığı biçiminde okunabilir.

İstihdam alanındaki olumsuz koşullar da bu işçilerin kültürel formasyonu ve bir soruna karşı harekete geçme potansiyelleri üzerinde çeşitli etkiler yaratır. Piyasa ücretine çalışacak başka insanların varlığı harekete geçme kapasitesini sınırlayan bir rol oynamaktadır. Özellikle sendikalaşmanın olmadığı işyerlerinde işçilerin kendi kendilerine harekete geçmeleri olanaklı olmakla birlikte (yukarıda bahsettiğimiz maden işçisi Cemil örneğinde olduğu gibi), bahsedilen nedenlerden dolayı bu eylemliliği sürdürebilmeleri ve başarıya ulaşabilmeleri çoğu durumda daha zordur.

Ali (37 yaşında, tekstil işçisi)

Bir keresinde toplantı istedik, müdür sallamıyor bile. Yakaladık bunu, ne var ne oldu dedi. İşte bizim maaşımız az dedik, zam istiyoruz dedik. O arada cesaret geldi toplandık başına hepimiz. Üç tane kapı vardı, makinalar burada, çalışcaksanız çalışın çalışmıcaksanız kapı orda dedi, kestirip attı. Çalışmazsan çalışacak adam da bulur yani. Ben 800'e çalışıyorum, ben gitsem 600'e adam bulur. Belki benim yaptığım işi yapamaz ilk etapta, bazı zorluklar çeker ama öğrenir. 250 kişi çalışan bir işletmede eminim 1000 kişilik dol-

durulmuş form vardır, hemen hazırlar yerimize başkalarını işe almaya.

Bu çerçevede kolektif eylemde bulunmamanın doğrudan doğruya ve tek başına yanlış bilinçle ilgili olduğunu ya da bilinçsizlik/bilgisizlikten kaynaklı olduğunu söylemek hatalı olur sanırım. Daha çok işçileri harekete geçmekten alıkoyan bir takım etkenlerden, örneğin bir ceza ve ödül sisteminin varlığından bahsetmek daha doğru bir yorum olur. Ve bu sistem, onu deneyimleyen işçilerin bilinçlenmesinde önemli bir rol oynar.

Hasan (53 yaşında, özel bir madende işçi)

Özelde örgütlendirmiyolar ki. Sendikalaşmayı şey yaptığın zaman kapının önüne koyuyor adam. Ekmeğinden oluyo. Bu sefer çoluk çocuğu evinde aç bekliyo, napacak? Sesini çıkaramıyor adam.

Farklı eylem biçimlerine katılmış olma oranı yaş ilerledikçe artıyor. Ancak daha önemlisi, hem maden hem de tekstil işçileri arasında bütün eylem biçimlerinde "katılmadım ama katılmak isterim" yanıtı genç işçiler tarafından daha fazla tercih edildi. Bu eğilim genç maden işçilerinde çok daha belirgin. Örneğin maden işçileri arasında yasal bir greve katılma oranı 25 yaş ve altı işçilerde %7, 46 yaş ve üstü işçilerde %69'ken, şimdiye kadar yasal bir greve katılmadığını ama katılmak istediğini belirtenlerin oranı aynı yaş gruplarında sırasıyla %57 ve %18 olarak karşımıza çıkıyor. Tekstil işçileri arasında ise benzer bir ilişki kurulabilmekle birlikte genç ve görece yaşlı işçiler arasındaki farklılıklar daha küçük. Tekstil sektöründe yasal bir greve katılma oranı bütün yaş gruplarında oldukça düşük düzeyde. Ancak katılmak isteyip istemeyecekleri sorulduğunda 25 yaş ve altı işçilerde bu oran %40'ken, 46 yaş ve üstü işçilerde %28'e düşüyor. İş bırakma, iş yavaşlatma, yemek boykotu, basın açıklaması, toplu imza gibi eylem türlerinde de hem maden hem de tekstil işçilerinde benzer oranlarla karşılaşıyoruz. Bu durumda karşımızda, genç,

görece daha yüksek eğitimli, kentli, sendikaya da işverene de eleştirel bakan, dünyaya ve olaylara bakarken sınıfsal kavramları kullanmamakla birlikte kolektif harekete/eyleme geçmeye daha hazır bir işçi tipi bulunduğunu söylemek yanlış olmaz.

Ancak maden sektöründeki görece yaşlı işçilerin çoğunluğu 1991 grevini deneyimlemiş işçilerdir. Bir taraftan bu grevden övgüyle bahsederken, diğer taraftan grevin yarattığı zorlukları da fazlasıyla deneyimlemişlerdir. Bu durum onların örgütlenmeye değil ama grev fikrine daha mesafeli yaklaşmalarına neden oluyor olabilir.

Veli (36 yaşında, maden işçisi)

90'lı yıllardaki grevi yaşayanlar anlatırlar, o grevde işçnin çok zararı oldu. İşçi çok büyük zorluk çekti. Sendika elinden geldiğince bu durumlara düşmeme çabasında. Tabi işveren hiç zam vermiyorum derse o zaman greve gitmek kaçınılmaz olur.

Ama daha da önemlisi, bundan sonra öyle bir grevin yaşanamayacağını düşünüyor çoğunluğu. Bunun nedeni hem sektörün hem sendikanın hem de işçilerin şu an içinde bulundukları olumsuz koşullar.

Hasan (53 yaşında, maden işçisi)

Sendika olayı, yani Türkiye'de, burayı bırak, bitti. Tasfiye ediyolar yavaş yavaş. Şu var yani kimse istemiyor ki güç başkasının elinde olsun, kendinde olmasını istiyor. Bugün işveren de kendi ister, hükümet de kendi ister, sendikada kendi ister. 90'larda 50 bin işçi çalışıyordu madenlerde, şimdi 10 bin. 50 bin kişinin gücüyle 10 bin kişinin gücü aynı olur mu? Sesini bile çıkaramazsın hükümete karşı. Veyahut ta sözleşmeye gidiyosun şimdi. Ses yok, tık yok. Niye? Güç yok. Güç olmadığı için de senin önüne ne sunarlarsa onu kabul etmek zorunda kalıyorsun. Burdan çıkış için belirli şeylerin değişmesi lazım.

Adem (38 yaşında, maden işçisi)

'90'lardaki gibi grev yapamazsın bugün. Çoğunun zaten kredi borcu var, araba almış ev almış. Borcu var adamın. Sendika bugün işçinin yevmiyesini karşılayamaz. Öyle bir sendika yok şu an, sendika çok kötü, berbat. Gelen yedi giden yedi.

Cihan (63 yaşında, emekli maden işçisi)

Eskiden bankamatikten almazdık. Normal tediye yapılıyodu bize. Gişe, gişeden gidip alırdık maaşı. Şimdi bu bankalara devredildi. Ooooo, tamam, maden işçisi bankaların tuzağında. Şimdi burda çalışan işçi tahsilli bi işçi değildi ki kardeşim. Daha düne kadar okuma yazma bilmiyolardı. Şimdi şimdi biraz biraz seviye yükseldi, biliyolar. Şimdi bu kartı para var diye, veriyor makine diye çek yavrum. Parayı alıyor, gazinolarda bitiriyor parayı. Ek hesabı var iki milyar ayrıyeten, onu da yiyor. Ondan sonra kredi kartından gidiyo alıyo orayı kapatıyo. Öyle derken alayı battı. Şimdi maden işçisi bitik. Çünkü hacizli yani. Git şimdi araştırma yap 100 kişiden eğer 80'i değilse ben bu bıyıklarımı kescem, kafamı kazıtcam. 80'i icralık bu bankalarla. Sendikasızlaşma bundan dolayı. Eskiden grev yaptık, yürüyüş yaptık. Esnaf yardım etti şu oldu bu oldu, kurtardık. Ama bugün öyle bir yürüyüş yapsan esnafı filan yardım da etmez, ben borçluyum o adama çünkü. Esnaf parayı kimden kazanacak? Madenci getirecek ki kazanacak. İcralık işte, sen de icraya vermişsin, öbürü de.

Genç işçiler arasında herhangi bir eyleme katılma eğilimi daha yüksek oranda çıksa da, sendikalar ve örgütlenme konusuna görece yaşlı işçilere göre daha araçsalcı bakıyorlar. Sendikayı eleştirmeye daha fazla eğilimliler ve sendika ve örgütlenme konusunda daha şüpheci tavırlara sahipler. Bu sonuçlar genç işçilerin sadece işverenlere değil, aynı zamanda sendikaya da mesafeli yaklaştığını, sendikaların sorunlarına çözüm bulabileceğine yönelik umutlarının azaldığını gösteriyor.

Yasin (27 yaşında, tekstil işçisi)

Sendika bana bir şey verecekse niye sendikalı olmayayım ki? Sendika olan yerleri de çok gördük. Hoşnut değiller ki sendikadan. Varlığıyla yokluğu bir.

Bazı analizler eğitim düzeyinin sınıf bilinci düzeylerini etkilediğini göstermiştir (bkz. Evans, 1992 ve Wright, 1997). Elimizdeki örneklemde de eğitim düzeyinin en azından kolektif eyleme katılma oranlarını yükselttiği görülüyor. Nitekim toplu imza verme dışındaki tüm eylem biçimlerine "katılmadım ama isterim" yanıtını veren işçilerin önemli bir kısmı üniversite mezunudur. Örneğin yasal bir greve katılmadığını ama katılmak isteyeceğini belirten üniversite mezunlarının oranı %49'ken, bu oran ilkokul mezunu işçilerde %33'e düşüyor. Dolayısıyla yukarıdaki verilerle beraber düşündüğümüzde, genç ve eğitimli işçilerin harekete geçme ve eylemde bulunma olasılığının daha yüksek olduğu gibi bir sonuç ortaya çıkıyor. Ancak bunun tek başına yeterli olmadığını belirtmek gerek. Zira siyasal eğilimler konusunda tartışacağımız gibi, genç işçiler görece yaşlı işçilerle karşılaştırıldığında egemen sınıfların ideolojik koşullandırmalarına daha fazla eğilim gösteriyor. Bu durum sendikalara karşı eleştirel olmalarını ve örgütlenmeye araçsal bakmalarını da açıklar sanırım. Hoggart'ın da vurguladığı gibi gençler, anne babalarının içinde büyüdükleri atmosferden daha farklı bir atmosferde yaşıyorlar, en azından farklı bir duygusallık içindeler. Sınıf ayrımları hala devam etmesine rağmen gençler, patronların dünyasına karşı genel olarak daha az düşmanca tavırlara sahiptir. Ancak bu, onların bütünüyle uysal olduklarını da göstermez. Genel olarak bu dünyayla başa çıkmak için anne babalarından daha iyi olduklarını düşünürler ve anne babalarının sahip olmadığı bir biçimde "dışarısı" ile uzlaşma içindedirler (Hoggart, 1957: 65). Duygusal durumdaki bu farklılık, dünyaya ve insanlara bakışlarını da değiştirir.

Maden sektöründe üniversite mezunu işçilerin hemen hemen hepsi de yerüstünde çalışıyor ve bunlar genellikle üniversitede mesleki eğitim almış vasıflı işçiler. Vasıflı işçilerin örgütlenme ve sendikalaşmaya ilişkin yaklaşımları genel olarak daha olumludur. Kimi sendikacıların anılarında da bu durum göze çarpar:

> İşletmenin temelinin atılmasından işbaşı yaptığım güne değin beş yıl geçmişti. O beş yıllık dönem, bugün burada, yarın başka bir kentte çalışmaya yazgılı montaj işçilerinden oluştuğu için görünürde, örgütlenme diye bir şey yoktu. Yüklenici firmalarda çalışan işçilerin ilişkileri, omuz omuza mücadele verme yerine, birbirlerinin ayağını kaydırma kültürüne dayanıyordu. Ne zaman ki montaj sona erdi; işletmeye teknik, idari, yetişmiş elemanlar alınmaya başladı, örgütlenme çalışmalarının fitili de o zaman ateşlenmiş oldu. Yeni gelenler, işlerinde olduğu gibi örgütlenme alanında da deneyimliydiler. Ustalar, teknisyenler ve büro personelinden oluşan bu eğitimli kitle, kendilerini örgütleyecek kişileri bulmakta zorlanmadı (İlhan, 2009: 20).

Benzer bir durumla maden sektöründe de karşılaşırız. Eğitim ve mesleki eğitimin, daha doğrusu vasıflı ve vasıfsız işçi konumunda olmanın örgütlenmede ortaya çıkan önemi, bunun aynı zamanda kültürel olarak öğrenilen bir şey olduğunun da göstergesi olarak okunabilir.

> Erol (55 yaşında, emekli maden işçisi, sendika temsilcilerinden)
>
> *Bence belirleyici olan şey teknik. İki işçi arasındaki teknolojik ayrım çok fazla. Yani maden işçisi sadece insan gücüne dayalı. Orda işçi pek kafasını filan çalıştırmaz. Yani onun için farklı eğitim almasına gerek yoktur. Bir ilkokuldaki çocuğu madenci olarak mesleğini öğretip ocağa salabilirsiniz. Ama teknik bir işte, diyelim bir sanayi işçisine bazı şeylerin matematiksel olarak da teknik olarak da bilgisini vermek zorundasınız. Ona bir eğitim verdikten sonra mesleğe*

yönlendiriyosunuz. Yani bilinç seviyesi daha yüksek oluyor. O sosyal hayata da daha farklı bakıyor. Bir maden işçisi baktığı zaman göremiyor ama o baktığı zaman ilk bakışta görüyor. Öyle bir fark var aralarında.

Şimdi iş tekniğe dayandığı zaman, yani hesap kitaba dayandığı zaman meslek, onu üreten insan daha bilinçli oluyor. Yeraltı işçisi genelde tüm dünyada şeydir, böyle, kaba işçilik olduğu için, fazla hesap kitap gerektirmeyen iş olduğu için, böyle ordaki insanların bilinci daha düşüktür, yerüstü işçisine göre, teknik işçiye göre. Bu TTK'da çok açık ortaya çıkıyodu, her işte ortaya çıkıyodu. Mesela bir yapılacak protesto eyleminde herhangi bir işçi haklarının gaspedilmesi olayında eğer işçi tepki gösterecekse yeraltı işçisini ona katmak çok zor. O son noktaya kadar bekler. Yani pek ilgilendirmez o iş onu. Kendi işidir ama soğuk bakar, korkar veyahutta, işim değildir der. Ama yerüstü işçisi öyle değildir, yani teknik işçiler hemen bu işe sarılır organize eder, yönlendirir. Ben işyeri temsilciliği yaparken de köye gitmeyen işçiler bize gelirdi, onlara bir şey anlatmak çok zor. Çünkü bir altyapıları yok, taa çok gerilere gitmeniz lazım. Onun daha işe girdiği 15-16 yaşlarına kadar gitmeniz lazım, yani çırak olduğu dönemlere gitmeniz lazım, onun için onlara bir şey anlatmak zor. Ama eğer onları o eylemin içine katarsanız, o eylemin başarılı olmaması da mümkün değil. Çünkü o eyleme yürekleriyle katılıyolar. Mutlaka yapacaklarına inanıyorlar, bir şeye yönlendirdiğiniz zaman mutlaka sonuç alıyorsunuz, böyle bir şey var.

Devlet ve Siyasal Eğilimler

Devlet ve sınıf bilinci oluşumu sürecinin etkileşimini anlayabilmek için işçilerin oy verme biçimleri, hükümet politikalarına ilişkin genel politik eğilimleri ve kendilerini nasıl tanımladıklarıyla ilgili sorular oluşturduk. Oy verme biçimlerine ilişkin sorular hazırlanırken işçilerden daha önceki seçimlerde hangi partilere oy verdiğini sormak yerine parti isimleri sıralanarak işçilerden bir seçim olsa hangi partilere oy verebileceğini ve hangi

partilere kesinlikle oy vermeyeceğini belirtmeleri istendi. Bu bölümde bu sorulardan ortaya çıkan genel görünümden bahsedeceğim. Ancak bundan önce Zonguldak ve Bursa'da geçmiş yıllardaki genel seçim sonuçlarından bahsetmek ortaya çıkan değişimi anlamak için yararlı olabilir.

1983 yılından 1999 yılına kadarki genel seçim sonuçlarına bakıldığında, 1991 yılı hariç bütün seçimlerde Zonguldak'taki genel eğilim, merkez-sol (SHP-DSP-CHP) ve merkez-sağ (ANAP-DYP) diyebileceğimiz partiler arasında bir denge oluştuğunu gösteriyor. 1991 seçimleri merkez sağın oylarını artırdığı bir dönemken, 1995 ve 1999 seçimleri merkez solun oylarını artırdığı dönem olarak karşımıza çıkıyor. Ancak 2002'den itibaren merkez-sağ partilerin yüksek bir oy oranına sahip olduğu görülüyor. 2007 seçim sonuçlarında tüm Türkiye'de gözlendiği gibi Zonguldak'ta da kutuplaşma eğiliminin arttığını söylemek mümkün. Bu dönemde merkez-solun oy oranları % 20-25 aralığında, merkez-sağın oy oranları ise % 45-55 aralığına oturuyor. Milliyetçi partiler dışında % 5'i geçen parti yok. Kutuplaşma ile kastettiğimiz tam da bu nokta. Ancak genel itibarıyla Zonguldak'ta merkez-sol partilerin Türkiye genelinin üzerinde bir oy oranına sahip olduğu söylenebilir.

Bursa'da ise Zonguldak'tan bütünüyle farklı bir görünüm ortaya çıkıyor. 1999 genel seçimi dışında diğer bütün seçimlerde ağırlıklı olarak merkez-sağ partiler desteklenmiş. 1983'ten 1995'e gelen dönemde merkez-solun oy oranı % 25-30 arasındayken, sağ oylar % 55-60'a kadar çıkıyor. Ancak tıpkı Zonguldak'taki gibi son iki seçim (2002 ve 2007) oyların genel olarak iki kutupta toplandığı bir görünüme sahip. Genel olarak bütün seçim dönemlerinde merkez sağı temsil eden partilerin oy oranları her iki şehirde de merkez sola göre daha yüksek. Ancak Zonguldak'ta merkez sol oylar Türkiye ortalamasının üzerine çıkıyor.

Bursa'da ise merkez sol oylar genel olarak Türkiye ortalamasının altında.[8]

Maden ve tekstil işçilerinin siyasal eğilimlerini anlayabilmek için halen faaliyette olan partilerden hangilerine oy verebileceklerini, hangilerine ise kesinlikle oy vermeyeceklerini sorduk. Genel seçim sonuçları ile karşılaştırıldığında maden işçilerinde merkez-sağa, tekstil işçilerinde ise merkez sola doğru bir kaymanın oluştuğu gözleniyor. Maden işçileri arasında MHP ve Saadet Partisi gibi partilerin yüksek oranda tercih edilebilir olmaları özellikle göze çarpıyor. Burada iki noktayı tartışmak gerektiği kanısındayım. Birincisi, işçilerin siyasal tercihlerini belirleyen etkenlerin neler olduğudur. İkincisi ise, genel seçim sonuçlarıyla karşılaştırıldığında ortaya çıkan farklılıkları nasıl açıklamak gerektiği üzerine bir tartışma yürütmek gerekir.

Öncelikle yaş profilinin bu noktada önemli bir etkisinin olduğunu belirtmek gerekir. Zira maden işçilerinin siyasal parti tercihlerinde ortaya çıkan görünüm, genç işçilerin daha çok muhafazakâr-sağ partileri tercih ettikleri, görece daha yaşlı işçilerin ise merkez-sol partilere yöneldikleri bir duruş sergiliyor. Ancak tekstil işçileri arasında MHP tercihi dışında genç ve yaşlı işçiler arasında merkez-sol ve merkez-sağa olan eğilim hemen hemen aynı düzeyde, MHP ise daha çok genç işçiler tarafından tercih ediliyor. Bu durumda maden işçileri açısından "deneyim"in çok önemli bir ölçüt olduğu yorumunun yapılabileceğini sanıyorum. Zira daha önce de tartıştığımız gibi, maden işçileri arasında 36 ve daha üzeri yaşlarda yasal bir greve ve iş bırakma eylemine katılmış olma oranı yüksek (yasal grev % 60, iş bırakma % 33). Ayrıca bu işçilerin çoğunluğu 1991 grevini yaşamış işçiler. Görece genç işçilerde ise bu oranlar sırasıyla % 9 ve % 8'e kadar düşüyor. Bu durumda bir kolektif eyleme katılma deneyimlerinin siyasal tercihler üzerinde etkili olduğu söylene-

[8] www.tuik.gov.tr/secimdagitimapp/secim.zul (Erişim tarihi 13.06.2011).

bilir. Daha önce gördüğümüz gibi tekstil sektöründe ise gerek genç gerekse görece daha yaşlı işçiler arasında kolektif bir eyleme katılma deneyimi oldukça düşük. 36 yaşından küçük işçilerde yasal bir greve katılma oranı % 6 civarındayken, daha ileri yaşlarda bu oran sadece % 12'ye kadar çıkıyor.

Tablo 5: Siyasal Parti Tercihleri (%)

		Maden	Tekstil
AKP	Oy Verebilirim	47,2	37,3
	Kesinlikle vermem	52,8	62,7
CHP	Oy Verebilirim	41,2	37,4
	Kesinlikle vermem	58,8	62,6
MHP	Oy Verebilirim	46,4	36,4
	Kesinlikle vermem	53,6	63,6
SP	Oy Verebilirim	32	16,8
	Kesinlikle vermem	68	83,2
DSP	Oy Verebilirim	43	19
	Kesinlikle vermem	57	81
DTP	Oy Verebilirim	3.5	7
	Kesinlikle vermem	96.5	93
Sosyalist Partiler	Oy Verebilirim	8.5	7
	Kesinlikle vermem	91.5	93

Bunun dışında başka türden toplumsal ve çevresel etkenlerin de siyasal tercihlerde etkili olduğu düşünülebilir. Örneğin her iki sektörde de kent doğumlularda merkez-sola eğilim artarken kır kökenli işçilerde merkez sağa doğru bir yönelim görülüyor ve bu fark maden işçilerinde daha belirgin biçimde karşımıza çıkıyor. Burada kentsel deneyimin de etkisinin olduğu düşünülebilir. Zira kır doğumlu maden işçilerinin kentte yaşama süresiyle, kır doğumlu tekstil işçilerinin kentsel deneyimi önemli farklılıklar gösteriyor. Kır doğumlu ve en fazla 10 yıldır kent merkezinde yaşamaya başlamış işçilerin oranı maden işçileri arasında % 45'e çıkarken tekstil işçilerinde bu oran % 27'de

kalıyor. Yaklaşık 20 yıldır kent merkezinde yaşayan işçiler, maden işçilerinde % 18'ken, tekstil işçilerinde % 43'e çıkıyor. Bu çerçevede kır kökenli olmakla birlikte kentte yaşama süresinin artması, tekstil işçilerinin merkez-sola olan eğilimlerini açıklayabilir görünüyor.

Maden ve tekstil işçilerinin siyasal parti tercihlerinde ortaya çıkan farklılıkların bir nedeni de, sektörlerin özelliklerinden kaynaklı yapısal bir takım etkenler olmalı. Zira tekstil sektörü, maden sektörü ile karşılaştırıldığında daha kırılgan ve hareketli bir yapıya sahip. Yaşanan ekonomik krizlerin tekstil sektörünü ve bu sektörde çalışan işçileri genel olarak çok daha fazla etkilediği bilinir. Zira 2001 ve 2008 krizleri göz önüne alındığında, bu krizlerin tekstil sektörünü oldukça önemli biçimde etkilemiş olması, ayrıca tekstil sektörünün maden sektörüne göre daha dalgalı bir yapıya sahip olması bu süreçlerden en çok etkilenen işçileri merkez-sola yakınlaştırmış olabilir.

Maden ve tekstil sektöründeki işçilere bir takım ekonomik, sosyal, siyasal ve kültürel konulara ilişkin iki seçenek içeren ve birbirine karşıt olan yargılar verildi ve bu yargılardan hangilerini desteklediklerini soruldu.[9] Burada amacımızı kısaca şöyle özetleyebilirim: Devletin genel itibarıyla ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda benimsemiş olduğu bir takım resmi politikalardan bahsetmek mümkün. Ancak önemli olan bu resmi politikaların toplum tarafından, daha özel olarak işçiler tarafından ne derecede benimsenip benimsenmediği. Zira bunun düzeyi işçilerin direnme ve yabancılaşma oranlarının da düzeyini anlamada bir veri olarak alınabilir. Buna yönelik olarak kullanılan soru çiftleri şunlardı:

[9] Bu soru skalası için, bkz. Boratav, 2005. E. O. Wright'ın (1985) da sekiz sorudan oluşan buna benzer bir skalası bulunmaktadır.

Ekonomi politikalarına ilişkin;

1. Son 10 yıldır uygulanan ekonomik politikalarla Türkiye;

1 ( ) İleriye gitmiştir/gelişmiştir

2 ( ) Yerinde saymıştır

2. Serbest piyasa ekonomisi;

1 ( ) Rekabet ve bolluk getirir, bu da kalkınmamızı sağlar

2 ( ) Halkın çoğunluğunun ezilmesine neden olur, bu nedenle devlet piyasaya müdahale etmelidir

3. Kamu İktisadi Teşebbüsleri;

1 ( ) Verimsiz çalışmaktadırlar, bu nedenle ya kapatılmalı ya da satılmalıdır/özelleştirilmelidir

2 ( ) Halkın malıdır, iyileştirmek hükümetin görevidir, özel şahıslara satılamaz

Sosyal politikalara ilişkin;

1. Üniversite eğitimi;

1 ( ) Paralı olmalıdır, böylece kalite yükselir

2 ( ) Eğitim devletin görevidir, parasız olmalıdır

2. Enflasyonun nedeni;

1 ( ) İşçilerin yüksek ücret talep etmeleridir, bu malların fiyatlarını artırır

2 ( ) İşçiler değil hükümet politikalarıdır

3. Sendikalar;

1 ( ) Politikaya karışmayıp yalnız işçi hakları ile uğraşsalar hem işçiler hem ülke için daha iyi olur

2 ( ) İşçilerin haklarını alabilmek için politikayla da ilgilenmek zorundadırlar.

Kültürel politikalara ilişkin;

1. Okullarda din eğitimi;

1 ( ) Yetersizdir, din derslerine daha fazla ağırlık verilmelidir

2 ( ) Laik olduğumuz için din dersi zorunlu olmamalıdır

2. Dini ibadetlerde;

1 ( ) Anne ve babalar namaz kılarak, oruç tutarak çocuklarına örnek olmalıdır

2 ( ) Çocukların ibadet edip etmemesi anne babayı ilgilendirmez

3. Kadının yeri;

1 ( ) Evidir

2 ( ) Dışarıda çalışıp kazanç sağlamalıdır

Bu soruların tümünde Boratav'ın (2005: 144) yaptığı gibi "1" başlığı altında yanıtlananlar "sağ", "2" başlığı altında yanıtlananlar ise sol olarak nitelendirildi. Ayrıca "1" seçeneği resmi politikanın işçiler tarafından kısmen de olsa benimsendiği, "2" seçeneği ise bu politikaların işçiler tarafından benimsenmediği anlamında yorumlandı.

Tablo 6: Resmi Ekonomi Politikalarına İlişkin Yaklaşımlar (%)

Ekonomik Politikalar		Maden	Tekstil	Toplam
10 Yıllık Ekonomi Politikalarıyla Türkiye;	İleri gitmiştir	32,6	35,2	33,9
	Yerinde saymıştır	67,4	64,8	66,1
Serbest Piyasa Ekonomisi;	Rekabet ve bolluk getirir	27,7	30,9	29,3
	Halkın ezilmesine neden olur	72,3	69,1	70,7
KİT'ler;	Özelleştirilmelidir	12	25,3	18,6
	Halkın malıdır, özelleştirilemez	88	74,7	81,4

Ekonomi politikaları konusunda hem maden hem de tekstil işçilerinin hükümet politikalarını onaylamadıkları ve bu anlamda çoğunun sol bir eğilim taşıdıkları gözleniyor. Ne var ki oy verme davranışlarında görüldüğü gibi, bu eğilim politik tercihlere yansımıyor ve serbest pazar ekonomisini ve özelleştirmeyi savunan partilere yöneliyorlar. Ancak sağ ve sol merkez

partilere oy verenler arasında ekonomi politikalarına bakış anlamında bir takım farklar ortaya çıktığını da belirtmek gerek. Nitekim hem maden hem de tekstil işçilerinde merkez-sağ partilere oy verebileceğini söyleyenlerin yaklaşık % 60'ı Türkiye'nin son 10 yıllık politikalarla ileriye gittiğini düşünüyor. Ancak serbest piyasa ekonomisinin kalkınma sağlayacağına olan inanç merkez-sağ partilere oy verebileceklerini söyleyenler arasında bu derece yüksek değil. Bu oranlar maden işçilerinde % 39 iken tekstil işçilerinde % 46'ya çıkıyor. Kamu yatırımları konusunda ise büyük fark görünmüyor, sağ ya da sol partilere oy verebileceğini söyleyen işçilerin çoğunluğu özelleştirmeye karşı. Yine de merkez-sağ partileri tercih eden işçilerde özelleştirmeye olan destek çok az bir farkla artıyor. Son on yıllık ekonomi politikaları ve özelleştirme söz konusu olduğunda tekstil işçileri arasında kadınların erkeklere göre daha sol tavırlara sahip olduğu görülüyor. Ayrıca genç işçilerin görece daha yaşlı işçilere oranla sağ olarak nitelendirdiğimiz seçenekleri daha fazla tercih ettiklerini belirtmek gerekir. Daha da ilginç bir sonuç, özellikle maden işçilerinde eğitim düzeyi arttıkça, özelleştirme dışındaki ekonomi politikalarına ilişkin desteğin de artıyor görünmesi, yani yüksek eğitimlilerin daha sağ ve muhafazakâr bir görünüm çizmesi. Buradaki sonuçlar, gerek maden işçilerinin gerek tekstil işçilerinin ideolojik ya da politik tavırlarla göre oy vermediklerinin, aslında daha çok yakın dönem ekonomi politikalarına göre tercihlerini belirlediklerinin de göstergesi olarak okunabilir. Bu durum daha önce de belirtiğimiz gibi, sınıf bilincinin karmaşıklık ve çelişkiler içerdiğini gösterir.

Sosyal politikalar konusunda da maden ve tekstil işçilerinin kendilerine sunulan resmi politikayı benimsememiş olduğunu söylemek mümkün. Sadece sendikalar konusunda geleneksel söylemin etkisini sürdürdüğü gözlemleniyor. Bunun önemli bir nedeni, daha önce de değinildiği gibi, işçilerin sendikaların faa-

liyetlerinden hoşnut olmamaları, sendikalara yeterince güven duymamaları olabilir elbette. Diğer taraftan asıl önemlisi, sendikaların işçiler tarafından ekonomik mücadele veren örgütler olarak algılanmaları ve politik mücadelenin sendikalar tarafından yapılamayacağı düşüncesidir ki bu, tipik uysal-işçi tipi davranışıdır.[10] Bu veriler hem yaş hem de eğitim düzeylerine göre karşılaştırıldığında verilen yanıtlar arasında çok büyük farklılıklar ortaya çıkmıyor. Yine de genç işçilerin biraz daha sağ eğilim gösterdiklerini söylemek olanaklı.

Tablo 7: Sosyal Politikalara İlişkin Yaklaşımlar (%)

Sosyal Politikalar		**Maden**	**Tekstil**	**Toplam**
Üniversite eğitimi;	Paralı olmalıdır	2	5,1	3,6
	Parasız olmalıdır	98	94,9	96,4
Enflasyonun nedeni;	İşçilerin yüksek ücret talebidir	3,1	10	6,5
	Hükümet politikalarıdır	96,9	90	93,5
Sendikalar;	Politikaya karışmamalı, işçi hakları ile uğraşmalıdırlar	58,6	55,2	56,9
	Politikayla da ilgilenmelidir	41,4	44,8	43,1

Bu konudaki görüşümüzü biraz daha geliştirmek için işçilerin kültürel politikalara ilişkin eğilimlerine de bakmak gereke-

[10] Oskay'ın 1977 yılında yaptığı araştırması o dönemin özelliklerini yansıtması açısından önemlidir. Oskay'ın araştırmasında sendikaların politikaya karışmamasını isteyenlerin oranı % 19'dur. Politikaya karışmakla birlikte partiler karşısında tarafsız kalınması gerektiğini düşünenlerin oranı ise % 26'dır. Buna karşılık işçilerin % 26'sı işçi çıkarlarını koruyan partileri desteklemesi gerektiğini belirtiyor. Ayrıca işçilerin yarıdan biraz fazlası, işçilerin haklarının korunmasının kendilerini destekleyecek bir partiyle olanaklı olabileceğini düşünüyor (Oskay, 1983: 187-189). Buna karşılık enflasyonun en önemi nedeninin işçi ücretlerindeki artış olduğunu düşünenlerin oranı % 62'ye ulaşıyor (Oskay, 1983: 196).

cek. Söz konusu olan dine ilişkin yargılar olduğunda hem maden hem de tekstil işçilerinin daha muhafazakâr tutumlara sahip olduğunu söylemek yanlış olmaz.[11] Özellikle din eğitimine ve kadınların çalışmasına ilişkin sorulara verilen yanıtlara bakılırsa, maden işçileri tekstil işçilerine göre daha muhafazakâr bir portre çiziyor. Buradaki yanıtlar daha önce bahsedilen siyasal tercihlerle de oldukça uyumlu. Zira daha muhafazakâr-sağ partilere oy verebileceğini söyleyen işçilerin önemli bir kısmı okullarda din eğitiminin yetersiz olduğunu düşünüyor. Merkez-sola yakın işçilerde ise bu oran neredeyse üçte bir oranında düşüyor.

Aynı veriler yaş, cinsiyet ve eğitim ile de karşılaştırıldığında genel itibarıyla bütün yaş gruplarında ve kadın ve erkek işçilerde muhafazakâr eğilimlerin güçlü olduğu ortaya çıkıyor. Ancak tekstil işçileri arasında erkek işçilerin kadınlara göre bir miktar daha muhafazakâr tavırlar sergilediği görülüyor. Kadınlarla ilintili sorularda bu çok daha belirgin. Çok küçük de olsa genç işçilerin daha sağ tutumlar sergilediğini vurgulamak gerek.

Tablo 8: Kültürel/Dini Konulara Yaklaşımlar (%)

Kültürel Politikalar		**Maden**	**Tekstil**	**Toplam**
Okullarda din eğitimi;	Yetersizdir, artırılmalıdır	65,9	55,6	60,8
	Zorunlu olmamalıdır	34,1	44,4	39,2
Dini ibadetlerde;	Anne-babalar çocuklara örnek olmalıdır	79,9	76,7	78,3
	Anne-babayı ilgilendirmez	20,1	23,3	21,7
Kadının yeri;	Evidir	77.2	63.6	70.3
	Dışarıda çalışarak kazanç sağlamalıdır	53.9	72.3	63.2

[11] Benzer sonuçlar için, bkz. Boratav, 2005.

Ekonomik, sosyal ve kültürel politikalara yaklaşımlar konusunda genel anlamda ne söylenebilir? Boratav'ın (2005) çalışmasına benzer biçimde ilginç bir sonuç karşımıza çıkıyor. Buna göre yüksek eğitimliler liberal ekonomik politikalar karşısında diğer eğitim düzeyindekilere göre daha sağ-muhafazakâr bir çizgi izlemekte, ancak sosyal politikalar ve din konusunda ise daha sol tavırlar geliştirmektedir. Diğer taraftan, Bursa metal işçileriyle gerçekleştirilen başka bir çalışmada elde edilen sonuçların tersine (bkz. Nichols ve Suğur, 2005), genç işçiler hem ekonomik, hem sosyal hem de kültürel konularda daha sağ ve muhafazakâr eğilimlere sahip. Aynı zamanda daha önce vurgulandığı gibi genç işçiler sendikalar konusunda da daha eleştirel.

Burada karşımıza şu türden bir sorun çıkıyor. İşçiler, örneğin bir taraftan liberal ekonomik politikalar ve sosyal politikalar konusunda var olan sisteme karşıt ve sol bir tavır geliştirebilirken, diğer taraftan yukarıda da değindiğimiz gibi sağ-muhafazakâr ya da İslamcı-muhafazakâr partilere destek verebiliyor. Bana göre bu durum, işçilerin herhangi bir bilince ya da sınıf kültürüne sahip olmadığını göstermez, sadece sınıf bilincinin her ülkenin ekonomik, siyasal ve kültürel yapısıyla yakından bağlantılı olduğunu gösterir. Bu durumda örneğin herhangi bir kültürel gelenek, aynı zamanda sınıf çatışmasının alanı olarak da ortaya çıkabilir:

> Demek ki görenek, her iki sosyal sınıf için aynı anlamı taşıyan sabit bir şey değildir. Tam aksine, onun tanımı sınıfsal konuma bağlı olarak büyük ölçüde değişkendir ve bunun bir sonucu olarak da uzlaşmanın değil, çatışmanın bir aracı olmuştur (Thompson, 2006: 139).

Son olarak, işçilerin siyasal eğilimlerini anlayabilmek için kendilerini nasıl tanımladıklarına ilişkin sorular yöneltildi. Her iki sektörde de Türk (maden işçileri % 65, tekstil işçileri % 63) ve Müslüman (maden işçileri % 51, tekstil işçileri % 56) kategorisi birinci ve ikinci sırayı alıyor. Maden işçilerinde üçüncü olarak

işçi (% 46) ve dördüncü olarak Atatürkçü (% 43) kategorileri sıralanıyor. Tekstil işçilerinde ise bu sıra vatansever (% 38) ve işçi (% 36) biçiminde gerçekleşiyor. Berber (2005) tarafından Seydişehir Aliminyum işçileri ile yapılan bir çalışmada işçi sınıfından anladığının ne olduğu sorulduğunda kamu işçileri ile taşeron işçiler arasında önemli farklar ortaya çıkmış. Buna göre kamu işçisi daha yüksek oranda kendisini işçi olarak tanımlamaktaydı. Bu anlamda işgüvencesinin olmayışı, sürekli iş değişikliklerine hazır olma, düşük ücret alma gibi etkenler bu algıyı etkiler görünüyor. Maden işçilerine göre daha esnek ve işgüvencesiz koşullarda çalışan tekstil işçilerinin kendilerini daha düşük düzeyde işçi olarak tanımlamalarının nedenlerinden birisi de bu koşulların farklılığı olabilir.

Son olarak Atatürkçü kategorisi tekstil işçilerinde beşinci sırada yer alırken (% 33), maden işçilerinde beşinci sırayı vatansever (% 40) kategorisi alıyor. Bunu dışında her iki sektörde de "milliyetçi", "laik" "muhafazakâr" gibi kategoriler bulunsa da düşük seviyelerde. Benzer olarak sınıf temelli kimlikler de çok sınırlı sayıda gözlemlenebiliyor. Kendisini işçi sınıfının üyesi olarak gören işçilerin oranı maden işçilerinde % 28, tekstil işçilerinde ise bu oran % 13.1'e düşüyor.

Bu noktada birkaç sonuçtan bahsederek bu bölümü tamamlayalım. Genel olarak genç işçilerin daha muhafazakâr tutumlar sergilediği gözlemleniyor. İlginç bir biçimde işyerinin özellikleri ve yatırımın tipi, kimi araştırmaların ulaştığı sonuçların tersini gösteriyor. Zira kamuda çalışan ücretliler, özel sektörde çalışanlara göre daha sağ eğilimlere sahip.[12] Bunun nedenlerini deneyimli bir işçi şöyle açıklamıştı.

> Erol (55 yaşında, emekli maden işçisi, sendika temsilcilerinden)

[12] Tersi bir sonuç için, bkz. Boratav, 2005: 161.

Mesela biz diğer yapılan eylemlere maden işçileri olarak katıldığımızda, ordaki, mesela İzmit'teki SEKA şişçileriyle bir dayanışma içine girmiştik biz grev sonrası. Bizim işçiler grev yaşadığı için grevin alt yapısını çok iyi anlatıyolardı onlara. Ama onlar bizden bilinçliydi. Oturup bir ülke sorununu konuştuğunuzda misal, onlar bizden çok bilinçliydi. Şöyle çarpık şeyler de oluyodu. İşte onlar bizi derya gibi görüyolar, çok büyük bir grev yapmışlar, iyi bir sözleşme yapmışlar, siyasi iktidarı sallamışlar. Biz onların gözünde her şeyi bilen insanlar pozisyonundaydık. Oysa oturup konuştuğumuzda öyle olmadığını görüyolardı. Tabi sanayi işçisi çok daha bilinçli. Özel sektörde çalışan işçi daha bilinçli oluyor. Onlar haklarına daha çok sahip çıkıyor. Çünkü özel sektörün amacı daha fazla kar etmek olduğu için en çok çalışandan almaya kalkıyor. Orda işçi de bilinçli. Çünkü karşısında acımasızca patronluk yapan bir kapitalist var ve işçi bunun farkında. Ordaki işçi hakkını korumak için bilinçlenmek zorunda. Ama devlet sektöründe böyle değil. Nasıl çalışırsan çalış maaşını ödüyor. Daha rahat bir çalışma ortamı.

Diğer taraftan kolektif eylem ve kentleşme deneyimi arttıkça sol eğilimlerin de arttığı söylenebilir. Kır kökenli olma oranı arttıkça sağ partilere eğilim de artıyor. Başka bir önemli sonuç, kültürel politikalar dışında ekonomik ve sosyal politikalarda eğitim düzeyi yükseldikçe liberal politikalara olan eğilimin de artıyor olmasıdır. Bu çerçevede genç işçilere ilişkin verilerden yola çıkılarak ileriye dönük olarak söylenirse, işçi ve emekçilerin burjuva-liberal ideolojileri daha yaygın olarak benimseyeceğine yönelik bir eğilimin varlığından bahsedilebilir. Ancak bu, sendikalar ile sol ve sosyalist siyasetlerin ideoloji alanını bugünkü gibi boş bırakıp bırakmayacağıyla belirlenecek bir süreçtir. Eğer bu alanı kendi hedef, çıkar ve politikaları ile doldurabilirlerse gerek maden gerekse tekstil işçilerinin burjuva-liberal ideolojileri benimsemesinin önüne set çekebilir, giderek proleter bir kamusal alanın yaratılmasını sağlayabilirler görünüyor. Kısmen de olsa tekstil ve maden sektöründeki işçilerin önemli bir kısmında bu tür bir potansiyelin varlığını tespit etmek önemlidir.

Milliyetçilik ve İşçiler

Bundan önceki başlık altında işçilerin kendilerini daha çok Türk ve Müslüman olarak tanımladığını, kendisini milliyetçi olarak tanımlayanların ise sınırlı sayıda olduklarını belirtmiştim. Türkiye'de kimi sol çevrelerin işçileri milliyetçi olmaları nedeniyle eleştirdiği, işçi sınıfının "Ulusal dar görüşlülüğe" takılıp kaldığı ve bu nedenle de Türkiye'de sınıf mücadelesinin gelişimi konusunda daha kötümser bir tutum takınıldığı kimi yayınlarda gözlenebilir (bkz. Kubilay, tarihsiz). Hatta işçiler, kimi eylemlerde Türk bayrakları taşımakla eleştirilir. Türkiye'deki kimi sendikalar ve yürüttükleri politikalar açısından düşünüldüğünde bu gözlem doğru olabilir.[13] Ancak işçilerin gündelik hayatlarında milliyetçiliği deneyimleme ve yaşama biçimlerinin böylesi bir "ulusal dar görüşlülüğe" hapsedilemeyeceğini, dahası, işçilerin kentteki mekânsal ve toplumsal konumu ve ilişkilerinin, onları "ırkçı" bir milliyetçilik söyleminden uzaklaştırdığını düşünüyorum.[14]

Tarihte işçi sınıfına yönelik milliyetçi çağrılar fazlasıyla olmuştur, ancak işçi sınıfının her zaman bu çağrılara uyum gösterdiğini söylemek doğru olmaz. Murdock ve McCron'un 1900'lü yılların hemen başında işçi sınıfından gelen gençlere yönelik yapılan çağrılara ilişkin şu değerlendirmelerine bakmak daha açıklayıcı olabilir:

---

[13] Türkiye'deki sendikaların en azından bir kısmı için milliyetçilik, hiç de yabancı olmadıkları bir ideolojidir. 1940'lı yıllardan günümüze kadar gelen süreçte kimi sendikaların hükümetlerle ortak paydasını "milli menfaat" ya da "milliyetçilik" söylemi oluşturur (bkz. Güngör, 1994).

[14] Bu, Türkiye'de hiçbir zaman "ırkçı" bir milliyetçilik olmadığı anlamına gelmez. Ancak varolan ırkçı milliyetçiliğin kökenlerini anlamak için bakmamız gereken yerin işçi sınıfı olmadığı anlamına gelir.

> Genellikle izcilikle ilgili olarak, sağlık, temizlik ve içki perhizi endişesinin arkasında, ulusun ve imparatorun yararına sınıf birliğini geliştirme ihtiyacına ağır basan bir ilgi yatar. Baden Powell'ın 1908 tarihli *Çocuklar İçin İzcilik* el kitabında ortaya koyduğu gibi: "Güçlü bir düşman bizim zengin ticaretimizi ve egemenliğimizi ele geçirmek isterse ve bizi Britanya'da birbirimize karşı bölünmüş görürse, saldıracak ve onları alacaktır. Bunun için, gençler olarak, düşmanlarınız olacak öteki gençlerin sınıflarını düşünmemeye başlayın. İlk elde, zengin ya da fakir, şatodan ya da gecekondudan, ama hepinizin Britanyalı olduğunu hatırlayın ve dış düşmanlara karşı Britanya'yı ilelebet kılmak zorundasınız". Vatanseverlik ve milli birliğe yapılan teşvik sosyalizme karşı saldırıyla beraber yürütüldü... İzciler, Edwardçı Gençlik örgütlenmelerinin en genişi olmasına rağmen, hareket, üyelerini orta ve alt-orta sınıflardan elde etti ve asla işçi sınıfı gençleri arasında geniş bir destek bulamadı (Murdock ve McCron, 1975: 192-193).

Bu anlamda, birincisi, milliyetçiliğin bütün farklı biçimlerini aynı kefeye koymamak gerektiğini, buna bağlı olarak ikincisi ve daha önemlisi, işçi sınıfının milliyetçiliğiyle, diyelim orta sınıfların milliyetçiliğinin birbirinden önemli derecede farklılıklar içerdiğini söyleyebiliriz. Milliyetçiliğin farklı tezahürünün ise daha çok işçi sınıfı ve orta sınıfların hem üretim sürecindeki yerlerinden hem de toplumsal ve mekânsal konumlarının farklılığından kaynaklandığını düşünüyorum.[15]

---

[15] Bu noktada Laclau'nun, Poulantzas'ın faşizm tahlilline getirdiği eleştirilere değinmek yararlı olabilir. Laclau'nun Poulantzas'a yönelttiği temel eleştiri, somut ideolojilerin temel öğelerinin sınıfsal aidiyetlerinin açıklanması sürecinin tamamen keyfi olarak düzenlenmiş olmasında yatar. Zira Laclau'ya göre Poulantzas'ın herhangi bir sınıfın karakteristik özelliği olarak düşündüğü öğelerin hiçbiri kendi başlarına ele alındıklarında böyle değildir. Örneğin, rekabetçi kapitalizm aşamasının burjuva ideolojik öğesi ola-

Bu çerçevede Saraçoğlu'nun (2011) İzmir'de gerçekleştirdiği çalışması, orta sınıfların milliyetçilik algısının nasıl biçimlendiğini anlamamız açısından önemli bir çalışmadır. Saraçoğlu'na göre "orta sınıf" olma durumu, onların farklı etnisitelere (kendi çalışmasında Kürtlere) dair bakış açısının zeminin inşasında rol oynayan kurucu bir etkendir (s. 29) ve bana kalırsa "işçi sınıfı" olma durumu da işçilerin farklı etnisitelere bakışını belirleyen bir etkiye sahiptir. Saraçoğlu'nun ulaştığı sonuçlar, orta sınıfların milliyetçiliğinin sadece etnik farklılığa değil, etnik olarak farklı olanın aynı zamanda toplumsal ve mekânsal olarak da farklı olmasından kaynaklandığını gösteriyordu. Örneğin İzmir'de yaşayan Kürtler bu çerçevede değerlendiriliyordu orta sınıflar tarafından:

> "Kürtlük" bu anlayışa göre salt etnik bir farklılığı ifade ettiği için değil "cahillik", "haksız kazançla geçinme", "bölücülük", "şehir hayatını mahvetme" ve "gelip İzmir'i işgal etme" gibi klişeleri temsil ettiği için bir sorundu. Yani Kürtleri hedef alan dışlayıcı söylem sadece "farklı" veya "öteki" olana gösterilen bir reaksiyondan ibaret değildi. Kürtler salt

---

rak görülen liberalizm, Latin Amerika'da feodal toprak beylerinin karakteristik ideolojisi olmuştur. Ya da militarizm, illaki emperyalist ya da feodal bir ideoloji olarak görülemez. Zira İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Üçüncü Dünya ülkelerinde görülen militarizm, anti-emperyalist hareketin temel ideolojik öğesiydi. Dolayısıyla Laclau için herhangi bir ideolojik öğeyi bir sınıf aidiyetiyle anlamaya çalışmak anlamsız bir çaba olacaktır. Bu, her türlü ideolojik öğenin herhangi bir sınıfın temel ideolojisi olabileceği anlamına gelir (Laclau, 1977: 97-99). Dolayısıyla Laclau, Poulantzas'ın, örneğin Marksist-Leninist ideolojiyi işçi sınıfının ideolojisi, liberalizmi rekabetçi kapitalizm aşamasındaki burjuva ideolojisi ya da milliyetçilik, ırkçılık, militarizm ve benzerlerini emperyalist ideoloji olarak düşünmesini eleştirmektedir. Zira Laclau'ya göre kendi başına ele alınan ideolojik öğelerin hiçbir zorunlu sınıf ifadesi yoktur. Bu anlamda milliyetçilik ve işçiler başlığı altındaki değerlendirmelerimizin bütünü de Laclau'nun düşüncelerine aykırı olacaktır.

> Türk olmadıkları için değil "eğitimlilik ve kültürlülük", "düzgün işlerde çalışma" ve "şehir hayatına uyum sağlama" gibi fetişlerin zıddını temsil eden bir toplumsal varoluşa sahip olduklarına inanıldıkları için değersizleştiriliyorlardı (Saraçoğlu, 2011: 23-24).

Böylesi bir algının ortaya çıkmasında etkili olan şey, Kemalist bir ideolojinin etkisi altında olmaktan çok, öteki olanın gündelik hayatta hangi yollarla deneyimlendiği ile ilgilidir. Yani orta sınıflar, Kürt olanı ayırt ederken ve onlara belirli klişeler atfederken, orta sınıf konumları çerçevesinde kent hayatı içindeki pratiklerini temel alıyorlardı.

> ...orta sınıfın gündelik hayattaki Kürt göçmenlerle ilişkilerinin çoğunlukla yüzeysel karşılaşmalardan ibaret olduğunu da belirtmek gerekir. Nihâyetinde orta sınıf Kürt göçmenlere mekânsal olarak görece yakın olsa da onların ikamet ettikleri çöküntü alanlarının "içerisinde" değildir. Gördükleri Kürtler midyecilik, işportacılık, pazarcılık gibi belirli enformel iş süreçlerinde faaliyet gösterdikleri halleriyle "Kürtlerdir" (Saraçoğlu, 2011: 33).

Bu anlamda, gerek maden gerekse tekstil işçilerinin de genel anlamda milliyetçilik, özel olarak Kürtlere ilişkin tutumları, tıpkı orta sınıflarda olduğu gibi kentsel yaşamda, işyerlerinde ve mahallelerinde farklı olanı nasıl deneyimledikleri ile ilişkilidir. Dolayısıyla bu durum, işçilerdeki milliyetçilik ya da Kürtlük algısını orta sınıflarınkinden önemli ölçüde ayrıştırır. Bu nedenle işçiler, örneğin Kürtleri değerlendirirken kesinlikle "cahil ve kültürsüz", "şehir hayatını mahveden", "haksız kazançla geçinen", "gelip Bursa'yı/Zonguldak'ı işgal eden" biçiminde ifadeler kullanmazlar. Zira orta sınıflardan farklı olarak işçi sınıfı, Kürtlerle aynı işyerlerinde çalışmakta, aynı sömürü ilişkilerine tabi olmakta, aynı mahallelerde oturmakta, komşuluk etmekte, dolayısıyla benzer toplumsal, ekonomik ve mekânsal süreçleri deneyimlemektedirler. Çoğu zaman kendileri de, tıpkı Kürtlere

yapıldığı gibi, orta ve üst sınıflar tarafından cahil, kültürsüz vb. ifadelerle nitelendirilirler ve işçiler bunun 'farkındadır'. Bu anlamda tek başına gündelik hayatın kendisi değil fakat gündelik hayattaki sınıf deneyimi ve "sınıfsallık", işçilerin orta sınıflardan farklı bir milliyetçilik geliştirmelerine neden olur. Dolayısıyla milliyetçiliğe ve Kürtlere ilişkin görüşmelerimizde karşımıza çıkan ortak ifadeler, işçi sınıfının kendi sınıfsal konumundan ortak olarak deneyimlediği kentsel toplumsal/sınıfsal ilişkilere bakılarak anlaşılabilir. Kürtlere ilişkin işçilerde milliyetçi olarak değerlendirilebilecek en temel gösterge, "bölücü" örgütlerle ilişki konusunda bir şüphe doğduğunda ortaya çıkıyor. Dolayısıyla milliyetçilik ve Kürtlere ilişkin tutum hem yerel deneyimlerle fakat aynı zamanda da ulusal ölçekteki politikalarla şekillenmektedir. Bunu, çalışmamamızda milliyetçi olduklarını diğer işçilere göre çok daha fazla vurgulayan Bulgaristan göçmeni işçilerde bile gözlemlemek mümkün.

> Mesut (28 yaşında, Bulgar göçmeni, tekstil işçisi)
> *Benim eski işyerinde bir arkadaşım vardı, benim harbi arkadaşımdı, Kürt Alevi'si, Kürt'tü ama bölücülüğe karşıydı. Çok iyi anlaşıyoruz, halen de görüşürüz yani Bursa'da. Onun kafasında başka bir şey varsa yollar ayrılır, yani ayrımcılık, Türkiye'yi bölmek gibi bir şey varsa yollar ayrılır. Ben kendimi her zaman işçiye daha yakın hissederim, hangi ülkeden olursa olsun, sonuçta işçi işçidir. Patronların gözünü hırs bürümüş bi kere. Ben patronla muhatap olamam.*

Dolayısıyla orta sınıflardan farklı olarak işçilerin Kürt göçmenlerle ilişkileri yüzeysel ve tesadüfi karşılaşmalardan ibaret değildir; yüzyüzedir, aynı sokakta, aynı mahallede, aynı işyerinde bulunuyor olmaktan ve üstelik aynı sömürü ilişkilerine tabi olmaktan kaynaklanan bir yüzyüzeliktir bu. Burada belki Miles ve Brown'un çeşitli ırkçılık biçimlerini ele alırken kullandığı "muhayyel öteki" ile "deneyimlenen öteki" kavramları arasında yaptıkları ayrım daha açıklayıcı olabilir. Miles ve Brown,

toplumsal hayattaki etkileşimlerden türev belirli önyargılar ve kalıplar çerçevesinde temsil edilen "deneyimlenen öteki" ile ampirik bir gerçeklikten tamamen kopuk, belirli bir deneyime değil geçmişten bugüne aktarılmış imgelerden ibaret nitelemeler etrafında tasavvur edilen "muhayyel öteki" arasında bir ayrım yapar (akt. Saraçoğlu, 2011: 63-64). Bu anlamda, insanların ötekini toplumsal hayattaki pratikleriyle deneyimlemedikleri ya da kısmen yüzeysel karşılaşmalarla deneyimledikleri durumlarda ötekine ilişkin amprik gerçeklikten kopuk tutumun artma olasılığı ortaya çıkar. Daha da önemlisi, insanların ötekini nerede, nasıl ve hangi koşullarda deneyimlediği meselesidir ki, bu, orta sınıflar ile işçi sınıfının tutumlarını birbirinden farklılaştıran en önemli noktadır. Tam da bu nokta, neden işçilerin Kürtleri, diyelim "haksız kazançla geçinen" biçiminde nitelemediklerini, ama neden orta sınıfların bu tabiri kullandıklarını da açıklar.

Bu durum belki maden ve tekstil işçileri arasındaki farkları anlamamıza da yarayabilir. Örneğin Zonguldak, Bursa'ya oranla Kürt nüfusun daha az bulunduğu bir kent. Çok daha önceleri daha yoğun olmakla birlikte son dönemlerde madende çalışan Kürt işçi bulmak zor. Kent merkezinde sayıları oldukça az olan Kürtler çoğunlukla ya ticaret ya da başka sektörlerde işçilik yapıyor. Oysa Bursa bu açılardan epey farklı bir yapıya sahip. Şehirde önemli oranda Kürt nüfus var ve yine önemli bir kısmı tekstil sektöründe çalışıyor. Dolayısıyla hem işyerlerinde hem de mahallelerde hem etnisiteyi hem de işçiliği bir arada deneyimliyorlar. Bu durum Bursa tekstil işçilerinin Zonguldak maden işçilerine göre milliyetçiliğe ya da Türklüğe daha az vurgu yapmalarının nedenini açıklar sanıyorum. Yani, Zonguldak işçisinin Kürtler hakkındaki algısı daha çok deneyime dayanmayan "muhayyel öteki" kavramına denk düşerken, Bursa tekstil işçilerinin algıları "deneyimlenen öteki" çerçevesinde değerlendirilebilir. Ancak burada "deneyimlenen" öteki, gerek toplumsal, gerek sınıfsal, gerekse mekânsal açıdan kendisiyle eşit konumda

olduğundan, buradaki milliyetçilik daha çok ulusal ölçekteki politikalar düzeyinde, "ayrımcılık, bölücülük" söz konusu olduğunda ortaya çıkar.

Bu çalışmada görüşmeler dışında soru kâğıdı uygulanırken doğrudan doğruya herhangi bir etnik gruba ilişkin bir soru yöneltmedik. Ancak milliyetçiliğe ilişkin birkaç soru hazırlamıştık ve bu sorulardan elde ettiğimiz birkaç veri, belki buradaki açıklamamıza yardımcı olacaktır.

Maden işçilerinin % 41'i, tekstil işçilerinin ise % 29'u, yöneticilerinin ya da patronlarının Türk olmasının daha iyi olacağını belirtti. Bunun dışında kalanlar için Türk olması çok da önemli değildi. Sadece Türk olmakla kalmayıp aynı zamanda yöneticisinin ya da patronunun milliyetçi fikirlerle donanmış olmasını isteyen işçilerin oranı, maden işçileri arasında % 25, tekstil işçileri arasında % 12'ydi. Buna karşılık maden işçilerinin %5 2'si, tekstil işçilerinin de % 36'sı milliyetçi fikirlerin işçileri birleştirmeye yarayacağını düşünüyordu. "Hiçbir şeyin değişmeyeceğini, kim yönetici ya da patron olursa olsun birbirlerinden farklı olmayacağını" belirten maden işçilerinin oranı % 45, tekstil işçilerinin oranı ise % 54. Kadın ve erkek tekstil işçileri arasında bu oranların çok büyük farklılıklar göstermediğini vurgulamam gerek. Ancak özellikle maden işçilerinde yaş ilerledikçe "hiçbir şeyin farklı olmayacağını" belirtenlerin oranı giderek artıyor. Genç maden işçilerinde bu oran % 39'ken, 46 yaş ve üstü işçilerde % 54'e çıkıyor. Yine de genel itibarıyla maden işçileri, tekstil işçilerine göre biraz daha milliyetçi eğilimler gösteriyor.[16]

---

[16] Önceki yıllarda da milliyetçi eğilimlerin zaman zaman maden işçilerinde baskın olduğuna yönelik kimi örnekler vardır. Örneğin '20'li yıllarda gerçekleştirilen kimi tatil-i eşgal olaylarında bazı Laz amelenin Türk ameleyi çalıştırmadığına ilişkin Zonguldak maden müdürü tarafından raporlar tutulmuş. Lakin aynı olaylara ilişkin Jandarma raporu, olayların Laz-Türk

Buna karşılık görüştüğümüz bazı sendikacıların söylemlerinde milliyetçilik vurgusu çok daha baskın. Bir tekstil sendikası Bursa şubesi başkanının üye işçilerin eylemlerine ya da kimi faaliyetlerine ne derece katıldığına ilişkin sorumuzu yanıtlama biçimi sadece örgütlenmeden ne anladığını göstermiyor, aynı zamanda milliyetçi bir duruşa sahip olduğunu da gösteriyor:

> *Ben diğer şubelere göre biraz daha şanslıyım. Yani kriz dönemi de dâhil, ya ana sorun nedir sendikalarda? Sosyal şeyleri geliştirmek. Yani bizim en büyük şansımız, kriz dönemi de dâhil hiç maaşımız, erzağımız, ikramiyemiz aksamadı. Bunları yaşamadık hiç. Eyleme, greve gerek kalmadı. [Zaten] Çok fazla eyleme katılmıyor bizim insanımız. Türk insanında eylem olayı yok, toplu eylem yok. Git oraya makinanın başında herkes kaynatıyodur, ülkeyi yıkıp yakıyodur, alttan girip üstten çıkıyodur. Ama şeyi yapmazlar, toplu olayda çekinir bizim insanımız. Biz burada, basına da yansıdı bu olay, 15 asker şehit olduğunda, Aktütün olayında biz organizasyon yaptık. Aktütün olayını protesto için, bayrak mitingi adı altında 40 bin kişi topladık şu meydana, ve hiçbir flama sokmadık biz oraya, sadece Türk bayrağı. Gelmek isteyen her insana servis tahsis ettik. İki bin kişi çalışan bir fabrikadan 300 kişiyi zor getirdik.*

Bu çerçevede, işçilerdeki milliyetçi eğilimleri orta sınıfların milliyetçiliğinden farklı kılanın, gündelik hayatın sınıfsallığının ve yaşanılan mekânın "öteki" olanla aynı biçimlerde deneyimlenmesi olduğu söylenebilir.

---

ayrımcılığından değil, işverenin işçilere giriştiği haksız muameleden kaynaklandığı vurgulanıyor (bkz. Çıladır, 1997).

Görüşme Notları

Bu notları görüşmeden bir gün sonra yazıyorum, biraz eskimiş olabilir.

Bursa'nın Ovaakça semtine gittik. Bir kahvede, bir tanıdığın aracılığıyla gittik, bizi bekliyordu işçiler, bir işçi de sonradan geldi. Bir kahvenin üst katında, iki kişiyle birlikte görüştüm. Gayet samimi, güzel bir görüşme oldu. İnsanları belirli konular üzerinde konuşturmak için çok zorlanmadım, zaten konuşmak istiyorlardı, ama bu durum odağın kaymasına sebebiyet verebiliyordu, zira asıl mevzu işçilik vs. olmalıydı, ancak bu kişiler 89 ve 92 yıllarında Bulgaristan'dan gelmişlerdi, orayla hala derin bağları vardı, bunu anlatmayı çok istiyorlardı. Bu görüşmenin başarısını düşürse de bir yandan kendi kimliklerini, ezilmişliklerini nereden kurduklarını gösterdiği için önemli aslında.

Bursa'da tekstil işçilerini bulmak çok zor. Bir yandan birçok işçinin olduğunu biliyoruz. Bursa'da tekstilde çalışan, 150.000 işçi olduğu geldi kulağımıza. İş yerlerine gidip görüşme yapmak çok iyi değil. Birincisi, patron üzerinden ilişkilenmek gerekiyor. Bu tür bir ilişkilenme olması birinci olarak sanırım bizim amacımızla, yani ifademizin aynı zamanda bir eylem niteliği taşımasıyla çok uyumlu değil, öte yandan patron acaba bizi ne tür işçilerle görüştürecek? Görüşeceğimiz işçilere karışmasalar bile, bir işçiyle patronu üzerinden ilişkilenildiği takdirde, bizi patronun adamı vs. gibi algılaması çok doğal. En azından patronuna yakın olarak görecek, elbette bu çok kaçınılmaz. Velhasıl, iş yerlerine giderek ilişki kurmak pek sağlıklı değil.

Tekstil işçileri –ve belki de diğer sektörlerdeki işçiler de- aynı mahallelerde yaşamıyorlar. Elbette ki gelir durumlarına göre ev tercih ettikleri için, aslında ister istemez benzer işçi mahallelerinde oturuyorlar, ama bu bir tercih değil.

Dahası, tekstil işçileri aynı mahallede de otursalar pek birbirlerini tanımıyorlar, yani en azından çok yakın ilişkiler içinde değiller. Bir de tekstil atölyelerinin bulunduğu yerlerdeki kahvelere erkek işçiler pek gitmiyorlar, genellikle evlerinin bulunduğu yörelerdeki kahvehanelere gittikleri için dağınıklar. Kadın işçilere ulaşabilmek ise gayet zor. Evleri dışında gelip gittikleri ortak bir nokta yok. Ancak göçmen mahallesinde durum biraz daha farklı. Göçmenler aynı mahallede yaşıyorlar. Birçoğu da tekstil işinde çalışıyorlar. Ancak onları bir araya getiren şey tekstil işçisi olmaları değil, göçmen olmaları. Benim görüştüğüm göçmen işçiler ise buldukları işi arkadaş çevreleri üzerinden bulduklarını söylediler. Yani göçmen oldukları için benzer mahallelerde oturuyorlar ve benzer işlerde çalışıyorlar.

Ancak şu da var, göçmen olmasalar dahi, sosyo-ekonomik koşullar itibariyle aynı olmasa da benzer mahallelerde oturup benzer işlerde çalışacaklardı. Ya bu varoş ya o kenar mahalle, ya tekstil işi ya otomotiv gibi bir durum aslında. Göçmen olmaları sadece sektörlerinin ve mahallelerinin adını belirleyebilmiş, daha ötesi değil. Ancak yaşam öykülerinin önemli bir kısmını göçmenlik üzerinden anlatıyorlar. Örneğin Bulgar türkü denmesi kendilerine, canlarını çok sıkıyor. Evet, göçmenlik hayatlarına çok yayılmış ama ismini anmasalar da işçilik de çok belirgindi. Yanındaki tezgâhta çalışan arkadaşına çok yardım ediyor, o da çoluk çocuk geçindiyor, ev bakıyor. Bir tanesi arkadaşını korumak için 30 metrelik bir kumaş kesmiş ve bu yüzden kendisi işten atılmış, ama pişman değil, kötü hatırlamıyor. Bir yandan koca bir patronlar ordusu var, bu şekilde ifade etmeseler bile, topyekün üstlerine geliyorlar

Küçük küçük anlatılardan çıkarıyorum ben bunları tabi ki de. Örneğin bunları işten tazminatsız attırabilmek için bir oyun oynuyorlar, makinelerin içine bobin yerleştirmek gibi, sonra işten attırıyorlar ve tehdit ediyorlar, sizi hiç bir yerde çalıştırmayız diye. Bunu da patronların birbirleriyle haberleşerek yapabildiklerini anlatıyorlar (benzer bir örneği Mukadder de kendi başından geçtiği haliyle anlatmıştı).

Ancak bu işçilere göre, patronların arasında dayanışma olsa da, işçiler arasındaki gibi sıcak bir ilişki olamaz. Bu sıcak ilişki de onlara göre etnisite de göçmen olmak da pek rol oynamayabiliyor, işçilik daha ağır basıyor burda. Çünkü Türkiye'deki pek çok etnik gruptan yakın arkadaşları olduğundan bahsediyorlar. Ancak bu arkadaşları bölücü vs. olmadıktan sonra yakın ilişki kurabileceklerini söylüyorlar. Örneğin yan tezgâhta çalışan arkadaşları PKK'li ise, bir hatasında ona yardımcı olmayacaklarını söylüyorlar. İfadelerine göre "onlar da ev geçindiriyorlar tamam, ama ya aldıkları parayı PKK'ya veriyorlarsa?". Bu ifadelerinde dahi bence insani bir yön gömülü. Kasıtları Kürt olan kişiye ya da onun Kürt olmasına değil, PKK'nın kendisine.

Bir de içlerinden bir tanesi yoğun olarak MHP li olduğunu söylüyordu, milliyetçi olduğuna vurgu yapıyordu, ancak bu sanırım göçmen olmalarından, geldikleri ülkelerinde Türk kimliklerinden ötürü ayrımcılığa uğradıklarından kaynaklanıyor olabilir. Milliyetçiliği kimliklere saygılı olmak anlamında kullandıklarını düşünüyorum. Öte yandan, her ne kadar Türkiye'de millyetçiliğin önemli olduğuna vurgu yapsalar da, Bulgaristan'a ve oradaki –hem Türk hem Bulgar- arkadaşlarına daha *yakın hissediyorlar kendilerini. Sonuçta memleket diyorlar.* Böyle gözleri yumuşuyor Bulgaristan'dan bahsederlerken, oraya sürekli gittiklerini söylüyorlar.

KADIN İŞÇİLER

1960'lı yıllardan itibaren sanayi üretimi giderek uluslararası bir niteliğe büründü ve doğrudan yatırım ve taşeron sistemi yoluyla gelişmiş ülkelerin şirketleri, emek yoğun üretimlerini üçüncü dünya ülkelerinin düşük ücretli serbest üretim bölgelerine kaydırdı. Bu bölgelerde ucuz kadın emeğinin kullanımı yatırımın ilk kriterlerinden biri haline geldi, özellikle tekstil, hazır giyim, elektronik ve gıda işleme sektörlerinde (Safa, 1981; Enloe, 1983; Fernandez-Kelly, 1983). Bu tür bir gelişme, sadece ücretli emeği aile gelirinin temel kaynağı yapmakla kalmadı, aynı zamanda uluslararası işbölümünde kadın emeğinin kullanımında ve elbette aile içindeki işbölümünde de değişiklikler ortaya çıkardı (Beneria ve Sen, 1981). Yerel düzeyde de var olan işbölümü değişime uğradı. Hem gelişmiş hem de üçüncü dünya ülkelerinde kadının işgücüne katılımı artmakla birlikte, kadınlar çoğu düşük ücretli informel emek pazarı olmak üzere düşük statülü işlerde kalmaya devam etti.

Bu çerçevede cinsiyet, gelişmiş ve az gelişmiş toplumlarda kadının değişen statüsü, toplumsal ve ekonomik rollerine ilişkin çalışmalarda anahtar bir değişken haline geldi ve kalkınmaya ilişkin teorilerde de önemli bir yer işgal etti. Bu noktada genel olarak iki paradigmadan bahsetmek olanaklı görünüyor. Bunlardan birincisi, kadının statüsünü asıl olarak ev dışında üretim faaliyetine katılmasının derecesiyle ilişkilendiren ve klasik ve neoklasik iktisattan feyzini alan modernleşme teorileridir. Bu

türden teoriler, kadının statü ve rollerinin değişiminde en önemli etken olarak büyük ölçekli fabrikalarda çalışma ve eğitim düzeyinde artışlar gibi bireysel çözümleri vurgular (bkz. Inkeles, 1983). Diğer taraftan Marksist gelenekten gelen yazarlar, kapitalist üretim ilişkilerinin ve sınıf çatışmalarının ortaya çıkardığı değişimlerin kadınlar üzerindeki etkilerine vurgu yapar. Fakat Marksist bir yaklaşımla yapılmış geleneksel emek çalışmaları, sınıf kimliklerinin oluşumunda önemli bir etken olarak cinsiyeti sürekli olarak göz ardı etmekle eleştirilir (Rose, 1997: 138).

Bu çerçevede bu bölümde, Bursa tekstil sektöründe çalışan kadın işçilerin genel bir portresini sunmaya çalışacağım. Daha önceki bölümlerde zaman zaman kadınların tutumlarından bahsetmiş olmakla birlikte, burada biraz daha ayrıntıya ineceğim ve odaklanacağımız temel noktalar, kadınların çalışma koşulları, ücretli çalışmanın onların ev içindeki statüleri üzerine etkileri ve sınıf, örgütlenme ve dayanışma konusundaki algıları olacak. Bunu yaparken büyük ölçekli fabrikalarda çalışan kadınlar ile küçük atölyelerde çalışan kadınları karşılaştıracağım. Zira göreceğimiz gibi işletme ölçeği yukarıda vurguladığım başlıklar üzerinde önemli farklılıklar yaratabiliyor. Kadın işçileri farklı bir bölümde ayrıca ele almamın nedeni, kadın işçilerde bilinç oluşumunun erkek işçilere göre farklı değişkenlerden etkileniyor olduğunu düşünmemdir. Zira kadın işçilerde sınıf bilincinin oluşumu, sadece çalışma koşulları, işyerindeki baskı ve otorite ya da işyeri büyüklüğü ile değil, fakat aynı zamanda güçlü patriyarkal aile yapısından kaynaklanan ev içindeki baskı ve iş bölümü biçimleri tarafından belirlenir (Safa, 1975: 378).[1] Bu

[1] Bu anlamda ayrıca bir "işçi sınıfı kadınlarının kültürü"nden de bahsedenler vardır (bkz. Andersen, 1989: 38). Ben kadın işçilerin farklılığını daha çok sınıf içi farklılıklar olarak görüyorum ve bu nedenle de sınıf bağlamından bütünüyle kopartılarak anlaşılamayacağını düşünüyorum.

çerçevede, kadınların hem toplumsal ve ekonomik konumunu açıklamada hem de kadınlar işçilerde sınıf bilincinin gelişimini anlamada sadece kapitalist yapıların çözümlenmesi yeterli olmayacak gibi görünüyor. Bunun yanında kapitalizme eklemlenmiş patriyarkal ilişkilerin de incelenmesi gerekiyor (Walby, 1986). Bunun sonuçlarını aşağıda göreceğiz.

Kadının işgücüne katılımı konusunda Türkiye'de yapılan araştırmaların bir kısmı ev dışında gerçekleştirilen iş üzerine odaklanırken (Çınar, 1994; Kümbetoğlu, 1995; Özyeğin, 2001), diğer bir kısmı serbest sanayi bölgelerindeki büyük ölçekli fabrikalar üzerinde yoğunlaşır. (Suğur ve Suğur, 2005). Burada ise hem formel olarak örgütlenmiş orta ve büyük ölçekli fabrikalar, hem de informel olarak örgütlenmiş küçük tekstil atölyeleri üzerinde yoğunlaşacağım.

Bursa'daki küçük atölyeler, serbest bölgelerde yerleşmiş büyük ve orta ölçekli fabrikalardan farklı olarak mahalle aralarında yerleşmiştir. Çoğu işçi mahallesinde en alt katı küçük bir atölyeye çevilmiş binalarla karşılaşmak olanaklı. Bu küçük atölyeler, üretim sürecinde kadın emeğinin konumu ve kadın işçilerin karakteristikleri, işgücünde enformelliğin boyutları, işyerinde işverenin emek gücünü kontrolü, topluluk ve aile yaşamının işyeri ilişkileri üzerine etkileri ve cinsiyetler arası ilişkiler bakımından fabrikalardan farklı dinamiklere sahiptir. Diğer taraftan fabrikalarla atölyelerin benzer özelliklerinin olduğundan da bahsedilebilir. Örneğin hem büyük ve orta ölçekli fabrikalarda hem de küçük ölçekli atölyelerde kadın emeği bellli bir takım cinsiyetçi ideolojilerin etkisi altındadır (bkz. Kasvio, 1985; Dedeoğlu, 2008).

Bu çalışmada ele alınan fabrikaların çoğu, 100 ile 300 arası işçiyi istihdam ediyor ve yine önemli birçoğunluğu sanayi bölgelerinde yerleşmiş bulunuyor. Burada çalışan işçiler, nüfusun çoğunluğunun yine işçilerin oluşturduğu mahallelerde yaşıyor ve

fabrikalarına çoğunlukla servislerle gidip geliyorlar. Atölyeler ise mahalle aralarına kurulmuş ve çoğunluğu 3 ile 30 arasında işçi çalıştırıyor. Görüştüğümüz işçilerin çoğunun işe giderken servis kullanmaları gerekmiyor, zira işyerlerine çok yakın yerlerde yaşıyorlar, hatta oturduğu apartmanın altındaki atölyede çalışanlar da var.

Çalışma ve İtaat

Ev içi cinsiyetçi işbölümüne ilişkin oldukça geniş bir literatür vardır, ancak bu çalışmalarda çok farklı sonuçlara ulaşılmıştır. Örneğin Presser (1994), cinsiyet rolüne ilişkin tutumların daha eşitlikçi bir cinsiyet ideolojisine doğru değiştiğini gözlemlemiştir. Ona göre kadının ev dışında çalışıyor olması, kadınları patriyarkal ideolojinin etkisinden kurtaran ve ailelerine daha az bağımlı kılan bir etkiye sahiptir. Öte yandan Brines (1994) ve Safa (1987), ev içindeki işbölümü ve sorumlulukların büyük oranda değişmediğini ileri sürmüşlerdir. Yani, dışarıda çalışıyor olmalarına rağmen kadınlar, hala anne ya da ev kadını olarak görünür ve ev işleri hala onların sorumluluğundadır.[2]

Cinsiyet rollerine ve toplumdaki patriyarkal formasyona dayalı bir aile ideolojisi, kadının çalışması, kadının ev dışındaki işini ve sınıf ve dayanışma ilişkilerini algılama biçimleri üzerinde etkili olan bir özelliğe sahiptir. Bu ideolojinin en belirgin özelliği, erkeğe "ekmek kazanma" rolü verirken, kadının esas yerini ev içi, esas işi olarak da ev işleri ve çocuk bakımı olarak belirlemesidir (Ecevit, 1991: 58). Sonuçta, kadınların potansiyellerini, enerjisini ve sınırlı fırsatlarını ailenin yararına kullanması gerektiğini söyleyen bu cinsiyet ideolojisini kadınlar da içselleştirir (Kümbetoğlu ve Çağa, 2000). Bu tür durumlarda kadınlar,

[2] Türkiye üzerine benzer sonuçlar için, bkz. Kağıtçıbaşı, 1982; Çulpan ve Marzotto, 1982; Özar, 1994; Özbay, 1994; Bolak, 1997).

birer birey olarak değil fakat daha çok birer aile üyesi olarak emek pazarına girer (Eraydın ve Erendil, 1999: 266).

Emine (Fabrika işçisi)

Tekstil çalışanları pazar hariç tüm günler çalışır. Aslında cumartesileri de çalışma yok ama biz işçi olduğumuz için bizi cumartesi günü evde tutarlar mı? Tekstil işi çok yoğun bir iştir. Bundan dolayı cumartesi mutlaka çalışma olur. Bir erkek için zor değil ama, yani bayana göre daha rahattır yani. Bir erkek pazar günü de çalışsa sorun olmaz heralde ama kadının görevleri ve sorumlulukları daha çok. Dün (cumartesi) çalışmadım, Sabahleyin kalktım, her ay ödeme yaptığımız yere gittim, borç ödedim, oradan pazara alışverişe gittim, eve dönerken markete uğradım, zaten akşam oldu. Eşim geldi, gelir gelmez yemeğimizi hazırladım, yemeğimizi yedik. Akşam çocuğun ödevlerini yaptırdım. Dün de böyle geçti. Sabah erkenden kalktığım için bugün biraz uyumam lazımdı, ama eşim işe gitti sabah erken kalktım yine, bir sürü iş güç. Evde durduğumuz zaman bizim işimiz ne olur, ev temizliği yapmak olur, bir yere gitmem gerekiyorsa oraya gider geliriz, çocuğumla ilgilenmem gerekir, onun okulu, derdi, temizliği, ne bileyim, çocuk bakımı yani. Ev hanımının hafta içi yaptığı işleri çalışan bir kadın hafta sonu bir ya da iki güne sığdırmak zorunda. O da hepsini yetiştirebilirse, yetiştiremezse hafta içine dağılım yapıyosun. Yapmak istediğin şeyleri hafta içi yapabilirsen, yorgunluktan kendini iyi hissedersen, zaman ayırabilirsen.

Ayten (Atölye işçisi)

Boşandıktan sonra, bu gerçekten bir yara benim için, ayrıldıktan sonra ailemin (Anne ve babamın) yanına dönmek zorunda kaldım, ailem tek başına kalmama izin vermedi. Babam biraz fena yani bu konuda. İş dışında hep evdeyim çoğunlukla. Daha çok oğlumla vakit geçiriyorum. Ev işi, bulaşık, kahvaltı hazırla, yani işte evde yaptığım şeyler bunlar.

Elif (Fabrika işçisi)

İş dışında genelde evdeyim, eşim köye gidip geliyor arasıra, şimdi çocuğumuz oldu, genelde hiç dakika kaçırmadan çocuğumla geçir-

meye çalışıyorum. Evde çocuk, ev işi, hafta sonları onu dışarıya çıkarmak filan. Her sabah 7 de kalk, her sabah. Bazen bayan olduğum için isyan edesim geliyor yani. Bütün gün bütün gece uğraşıyosun, akşamları kaç defa uyanıyosun, ordan geliyosun, bir de burda mesai var. Bazen insan bir 9'a kadar uyumak istiyor, bir saat daha olsa yetecek yani.

Gönül (Atölye işçisi)

İşten çıkınca direk eve gelirim, eve geldiğin zaman hemen mutfağa giriyosun yani. Akşam çocukların gelecek yemek hazırlaman lazım, çamaşır varsa onları atıyosun makineye, onları çıkarıp seriyorsun, ütün varsa ütünü yapıyorsun, başka bir faaliyetin olmuyor. Zaten anca vakit doluyor.

Kadın işçilerin söylemlerinde de gözlemlenebildiği gibi, iş dışında zamanlarının çoğunu ev işleri için harcıyorlar. Yaşamlarının en gözle görünür yanı bu ve yaşamlarını tanımlayan şeyin ev işleri olduğunu söylesek yanlış olmaz. Ev içi işler ve sorumluluklar geleneksel olarak kadınların görev ve sorumluluğu olarak algılanırken, kadınlar da evi, kendileri için en uygun yer olarak tanımlıyor. Görüldüğü gibi büyük fabrikada ya da küçük atölyede çalışmak da bu durumu değiştirmiyor. Daha önce belirttiğim gibi kadın işçiler genellikle eve ve çocuklara fazla vakit ayıramadıklarından şikâyetçiler. Bu, Thompson'un bahsettiği türden bir paradoks duygusuna da işaret eder:

> Güçlü bir şekilde kabul gören teamüle göre, kadının statüsü, onun aile ekonomisi içinde ev kadını olarak, ev işlerinin düşünülmesi ve yönetimi, pişirip kotarma, temizlik ve çocuk bakımı gibi alanlardaki başarısının aleyhine gelişmişti. Fabrikada ya da tezgâh başında tam zamanlı olarak kazanılan ve yeni talepleri gündeme getiren bu yeni bağımsızlık aynı anda kişisel bağımsızlıkta ve statüde bir kayıp olarak algılanmıştı... Bu arada, aile her sabah fabrikanın çanı ile kaba bir biçimde parçalandı ve aynı zamanda ekmek parası kazanan birisi olan anne, çoğu kez hem ev hayatının hem de çalışma

hayatının mağduru olduğunu düşündü (Thompson, 2004: 507).

Kadınları çalışmaya iten en önemli neden yoksulluk ve ekonomik zorluklar. Bu nedenle kadın tekstil işçileri, kadının çalışması gerektiği fikrine katılıyorlar, zira çoğunun ekonomik açıdan ihtiyacı var. Diğer taraftan, kadının dışarıda çalışması gerektiğine ilişkin vurgu, ev içindeki cinsiyetçi ayrıma karşı tam bir meydan okumaya yol açmıyor ve kadınların yarıdan fazlası kadının yerinin evi olduğuna ilişkin düşünceyi destekliyor. Örneğin hem büyük ölçekli fabrikalarda hem de küçük ölçekli atölyelerde çalışan kadınlar %80 gibi bir oranla kadınların çalışması gerektiğini belirtirken, yaklaşık %55'i kadının yerinin evi olduğunu düşünüyor. Yine de ücretli işe bağlılıkları güçlü.[3] Kazançlarının kişisel ihtiyaçlar ya da ekstralar olmadığının, fakat hane gelirinin önemli bir parçası olduğunun farkındalar.

Diğer taraftan kadının işi, tek başına bir gelir kazanma meselesinden çok onların kimliğini de kuran bir şey haline dönüşüyor. Kadınların çalışmasının onların kadınlık, annelik gibi ev içi rollerine sıkı sıkıya bağlı olması da bu nedenle olmalı. Ücretli çalışma aracılığıyla kadının kimlik oluşumu arasında yaratılan gerilim, kadınların, kendi önceliklerinin aslında ev ve ev işleri olduğunu göstermeleriyle aşılır (Dedeoğlu, 2008: 179). Bu nedenle kanımca kadının çalışması gerektiğine ilişkin güçlü destek ile kadının yerinin evi olduğuna ilişkin algı aslında birbirleriyle çelişmez, fakat bir strateji olarak düşünmek daha yerinde olur belki. Bu çerçevede, "kadının yeri evidir" algısı kadının baskı altına alınmış konumuna bir destek olarak görünmesine rağmen, bu destek bir yanlış bilinç ile açıklanamaz. Kaldı ki kadınların yaklaşık % 45'i, kadının yerinin evi olduğu fikrini desteklememektedir. Bu anlamda, Kandiyoti'nin "patriyarkal pa-

[3] Benzer bir sonuç için, bkz. Dedeoğlu, 2008: 179.

zarlık" kavramına dayanarak, ev dışında çalışan kadınlar için geleneksel cinsiyet rollerine uyum göstermelerinin, onların aile içinde ve aile içindeki güvenliğini ve ailedeki erkeklerce güvenilir olma konumlarını artıracağını, böylece de onlara, dışarıda çalışmalarına izin veren meşru bir alan yaratacağını söylemek olanaklı. Kandiyoti (1988: 280), klasik patriyarkal yapıda kadınların, kendi güvenliklerini güvencelemek için erkek çocuklarının ve kocalarının eğilimlerini manipule ettiklerini ileri sürer. Bu tür bir davranış, kadınların cinsiyet eşitsizliğine dayalı patriyarkal değerleri sahiplenmesi ve benimsemesiyle sonuçlanır. Zira ev içinde herhangi bir denkleştirici değişim söz konusu olmadıkça kadınların ev dışında çalışmasının normalleşmesi, kadınların ev içinde güçlenmelerinden çok yüklerinin daha fazla artmasıyla sonuçlanabilir. Aynı zamanda Kandiyoti (1991), güçlendirici alternatiflerin olmadığı durumlarda kadınlar için klasik iktidar ilişkilerinin dağılmasının, kadınlar için tehditkâr bir durum yaratacağını ileri sürer. Kadınların ev dışında çalışması ve erkeklerin "ekmek kazanıcılar" olarak rollerindeki azalış ev içinde dengelenmezse, kimi kadınlar klasik cinsiyet hiyerarşilerinin korunmasını tercih edecektir. Bu nedenle de kadınlar, erkeğin ekmek kazanıcı rolünün yeniden kurulmasını dışarıda çalışmaya tercih ederler. Kadınları koruyucu kurumlaşmış yapıların olmadığı durumlarda, kadınların cinsiyet rollerine olan itaatleri ister istemez artacaktır. Nitekim Ecevit (2011: 95), Türkiye'de erken çocukluk bakımı ve eğitiminin kurumsallaşamadığına, bu yaşlardaki çocukların hanelerde bakıldığına vurgu yapar. Bu durumda, kadının ev içinde üstlendiği çocuk bakımı, ev işleri gibi sorumlulukları ile iş yaşamı arasındaki çatışma ve bunun dengede tutulması, kadınların ev içi sorumlulukları kendi görevi olarak görmesiyle aşılır, yani hanenin yeniden-üretimini kendi üzerine alarak. Zira bu, patriyarkal sistemin beklentisiyle de uyumludur. Kadınlar bu sorunun farkındadır ve ev dışında

çalışmayı bırakmaktansa daha fazla yük almayı tercih etmek zorunda kalırlar. Bu, bir yanlış bilinçten öte, çalışmak isteyen kadının çalışmasının önündeki engellerin kaldırılması stratejisi olarak okunabilir. Kaldı ki bu tavır, aynı zamanda dışarıdan (yani belki aile büyüklerinden, anne-babadan, akrabalardan, hatta yakın komşulardan ve mahalleliden) gelebilecek her türlü olumsuz bakışa ya da eleştiriye karşı "aileyi" korumaktadır.

Ancak kadınların bu patriyarkal sisteme hiçbir direniş göstermediği de sanılmamalıdır. Öncelikle kadınların % 51'i yaptığı işi sevdiğini belirtiyor. Hiç çalışmak istemediğini, evde oturmak istediğini söyleyen işçilerin oranı % 6'yı geçmiyor. Özellikle büyük fabrikalarda çalışan kadınlar, göreli olarak daha olumlu çalışma koşullarına sahip olduklarından, işten ayrılmayı çok fazla düşünmez. Hatta tersine, içlerinde işyerindeki konumlarını yükseltmeye çalışanlar da var. İşten ayrılabileceğini düşünenlerin çoğunluğunu küçük atölyelerde çalışan kadın işçiler oluşturuyor ve onların da hedefi büyük bir firmada daha iyi koşullarda ve daha iyi bir ücretle iş bulmaktır. Bu eğilim genç ve bekâr işçilerde daha fazla görülüyor. Küçük atölyelerde çalışan bekâr kadın işçilerin çoğunluğu için büyük fabrikada iş bulmak, sadece daha iyi çalışma koşulları anlamına değil, fakat evden ve mahalleden biraz daha uzaklaşmak anlamına da geliyor aslında. Zira büyük fabrikalar çoğunlukla organize sanayi bölgelerinde ya da şehrin dış merkezlerinde. Kimi kadınlarla görüşürken, özellikle bekra kadın işçilerle, bu eğilimi gözlemlemek mümkün. Dolayısıyla kadınlar, ev içi rollerini hem sürdürmek hem de kesintiye uğratmak arayışı içindedir ve bu önemli bir erilim yaratır.

Atölye ya da Fabrika

Emine (Fabrika işçisi)

Ben meslek lisesi mezunuyum, branşım muhasebeydi. Ama Birkaç yıl çalıştım bu meslekte. (Memur gibi çalışmış orada, 17 yaşındaymış başladığında) Daha sonra evlendim, evlendikten sonra bir takım maddi sıkıntılardan dolayı, fabrika işi olsun diye düşündüm, saatlerim daha düzenli olur, haklarım daha iyi olur diye bir tanıdık aracılığıyla bu fabrikaya girdim. Bir iki yıl çalıştım.

Evimiz yoktu, kaymvalidem ile oturuyordum ama kiraya çıkmak istemedim. Evimizin üst katını yaptık, epey bir borcun altına girdik. Bundan dolayı ben fabrikaya girdim, borcun altına girince çalışmam daha mecbur oldu. Zaman içerisinde tabi çok sıkıntılar çektim. Normalde borcum olmasaydı icabında restimi çekip işten ayrılabilirdim. Ama mecburiyetim vardı, ne olursa olsun çalışmam gerekiyordu. Bundan dolayı her türlü sorun karşısında sıkıntı karşısında katlanmak zorunda kaldım. 6 yılım doldu burada. Ama ben şunu anladım, fabrika işinde çalışmak çok ayrı bir şeymiş. Yani bir fabrika çalışanı ile bir memur gibi çalışmak çok farklı bir şeymiş. Çünkü orda iki üç kişilik bir kadroyla çalışıyosunuz, artı, memur gibi daha bir iş kadını havasında çalışıyosunuz. Kendiniz de farklı bir havaya giriyosunuz. Ben mesela önceki işyerimden örnek vereyim, Emine hanım diye hitap ediliyordu. Daha değişik hissediyo kendini insan. Birkaç yıl orda çalıştım, derken fabrika işine geçince ben dedim hayatta hiçbir şey görmemişim. Çünkü fabrikaya ben girdiğimde orda çalışan insanlar benim 17 yaşında memur gibi çalıştığım o iki yıllık zaman zarfında insanlar 17 yaşında fabrikada çalışmaya başlamış. Ben oraya girdiğimde 23-24 yaşında filandım, onlar 4-5 yıldan beri ordalarmış. Ortama alışmaya çok zorlandım. Mesela "Emine Hanım" diye hitap edilirken "Emine" oldunuz, veya sana emir veriliyor, daha farklı hitap ediliyor, daha böyle nasıl diyeyim, insanlar daha sert, daha ters.

Çalışmam gerekiyordu, maddi sıkıntılarımız vardı, girdim, başladım, derken Birkaç yıl geçti. İşte borcun altına girince mecbur buraya bağlandım. Ama ben yine de eski işimi çok arıyorum. Benim

mesleğim asıl muhasebeydi ben muhasebe işinde çalışıp kendi işimi yapmak isterdim. Yine de istiyorum. Hatta öyle zamanlar geldi ki o kadar seviyordum ki işimi, iş ortamımı, öyle zaman geliyor ki rüyalarıma bile giriyor. Ama artık 6 yılı bırakıp tekrar çıkamıyosun, çıktığın zaman hemen iş bulabilir miyim, bulsam yapabilir miyim?

Ayten (Atölye işçisi)

Kız meslek lisesi mezunuyum, giyim bölümü. Keşke hiç okumasaydım diyorum şimdi [çalışmak istemediğini anlatmaya çalışarak].16 yaşında çalışmaya başladım. Aşağı yukarı 14 yıldır tekstilde çalışıyorum, 30 yaşındayım. Abim üniversiteyi kazanmıştı, o zaman da yeni gelmiştik buraya, diğer abim askere gitti, eve destek olmam gerekiyordu, ailede masraflar artınca çalışmaya başladım. Babam Tekel de memurdu, 1995'te babamın tayini çıktı Bursa'ya, öyle geldim buraya. Diyarbakırlıyım ben. Babam emekli olduktan sonra da buraya yerleştik, dönmedik memlekete.

12 yıl bir firmada çalıştım, fakat çok stresli bir işti, bir anda 20 kilo verdim ben. Geceleri çok geç eve gelebiliyordum. 19 yaşında evlendim, çocuğum olunca zor oldu çalışmam. Tekstil işi ağırdır, çocuk olunca ben de ayrılmak zorunda kaldım. Sonra ekonomik sorunlar nedeniyle yine çalışmaya başladım. Fakat son bir yılda 3 işyeri değiştirdim. Şu an çalıştığım işyerinin sahibi bir arkadaşım zaten, şu anda 10 kişi çalışıyor. Asgari ücret alıyorum ama sigortam yok. Tekstil son bir yıldır, Tekstil sektörünün durumu kötü, çöktü çünkü. Çalışıyoruz paramızı alamıyoruz. Eskiden vasıfsız elemanlar konfeksiyona yönelirdi. Şimdi bu krizden sonra artık kimse konfeksiyona sıcak bakmıyor.

Büyük firmalarda çalışmak daha avantajlı. Sigorta yapmak zorunda, denetimler var çünkü, maaşını zamanında ödemek zorunda. Resmi tatillerde tatil vermek zorunda. Küçük yerler böyle değil ama.

Emine ve Ayten'in anlatılarından da anlaşılacağı gibi, büyük ölçekli fabrikalar ile küçük atölyelerde çalışma koşulları anlamında önemli farklılıklar ortaya çıkıyor. Zira fabrika işçileri ge-

nellikle sigortalı, atölyeler ise genelde sigortasız çalıştırıyor. Küçük atölyelerin yapısı ve işleyiş biçimi de işverenin sigorta yapma yükümlülüğünden kaçabilmesine olanak sağlıyor. Büyük fabrikalarda ücretler zamanında ödeniyor ve genellikle ücretler daha yüksek. Öğlen yemeği, servis, yılda birkaç kez ikramiye vb. haklardan yararlanıyorlar. Bu nedenle neredeyse bütün işçiler atölye yerine fabrikada çalışmayı tercih ediyor.

Fabrikalarda ya da atölyelerde çalışan kadın işçiler arasında kimi demografik farklılıklar da gözleniyor. Örneğin büyük fabrikalarda çalışan kadınların eğitim düzeyleri daha yüksek, genel olarak da daha ileri yaştalar. Ayrıca fabrikada çalışan kadın işçilerin çoğunluğu evli, atölyelerde ise bekâr işçiler çoğunlukta. Fabrika yöneticilerinin bekâr ve daha genç kadınları tercih ettiğine yönelik birçok araştırmadan bahsetmek mümkün (Nash ve Fernandez-Kelly, 1983; Joekes, 1985; Safa, 1981; Velayati, 2003). Türkiye'de kadınların işgücüne katılımını konu alan başka bir araştırma, kadınların % 35'inin evlilik, çocuk doğurma, % 5'inin hanedeki hasta, yaşlı ve çocukların bakımı, % 53'ünün yine diğer ailevi sebeplerle işlerini bıraktıklarını gösteriyor. (İlkkaracan, 2007). Aynı çerçevede, TÜİK 2010 istihdam, işsizlik ve ücret Haziran 2010 verilerine göre Türkiye'de iş gücüne katılmayan 18.953 kadından 11.561'i iş gücüne ev işleriyle meşgul oldukları için katılamadıklarını ifade ediyorlar. Ancak bu çalışmada elde ettiğimiz veriler bunun özellikle atölyelerde çalışan kadın işçiler için daha fazla geçerli olduğunu gösteriyor. Bursa'daki büyük fabrikalar, kendilerinin belirlediği yaş sınırlamasına uygun olduğu müddetçe evli ve görece daha yaşlı kadınları daha fazla tercih ediyor. Bu farklılığın temel nedeni, fabrika yöneticilerinin üretimin verimliliği ve kalitesi açısından oldukça önemli olan vasıflı ve deneyimli kadın işçileri evlendikten sonra da çalışmaya devam etmeleri için teşvik etmelerinden kaynaklanıyor olabi-

lir.[4] Başka bir neden ise, kimi araştırmalarda da ortaya çıktığı gibi (bkz. Hardjono, 1990), daha ileri yaşlardaki kadınların çocuklarının bakım ihtiyacı anlamında onlara bağımlılığının azalması olmalı. İsnabul giyim endüstrisi üzerine araştırmalarında benzer bir sonuca ulaşan Eraydın ve Erendil, işverenler için kadın işçilerin medeni durumunun çok önemli olmadığını, talepteki değişimlere adapte olmayı becerebilen ve uzun çalışma saatlerini kabul eden işçilere sahip olmanın yeterli olduğunu belirtiyor (1999: 264). Bütün bunlara rağmen büyük fabrikaların istihdam politikalarında uyguladığı bir yaş sınırlaması da var. Mukadder'in söyledikleri bu duruma güzel bir örnek oluşturuyor:

> *Ben 12 yaşından beri çalışıyorum. Ama işte çocukları büyütürken çalışamadım. Büyük bir fabrikada çalışıyordum ama işten çıkarıldım. Şimdi iş arıyorum ama yaş dolayısıyla bulamıyorum, 40 yaşındayım. Yaş sınırlamasından dolayı çalışamıyoruz. 18-35. Ben girdim 40 yaşına. Tam verimli zamanımda evimde geçiriyorum. Ya da atıyorum, mahalle arasındaki konfeksiyonlarda sigortasız. Bu benim için bir eksi yani.*

Yukarıda belirtildiği gibi kadınlar için çoğu durumda evlilik ve özellikle de çocuk sahibi olmak özellikle de küçük atölyelerde çalışan kadınlar için işten ayrılmanın en genel nedeni olarak karşımıza çıkar. Küçük bir atölyede çalışan 42 yaşındaki Gönül bunun örneklerinden biridir.

> *Kızken de işe girdim, çalıştım 3 yıl, sigortasız çalıştım. 18 yaşında evlendim. Evlenince bir daha çalışmadım, çocukları büyüttük, çocuklar büyüyüp de üniversiteye başlayınca yeniden çalışmaya başladım.*

Aslında hem fabrika hem de atölye işi, zor çalışma koşullarını da içeren uzun çalışma saatlerini gerektirir. Zira işyerlerinin en belirgin özelliği, fazla mesai yapmanın neredeyse her işyerinde

[4] Benzer bir sonuç için, bkz. Dedeoğlu, 2008: 90.

zorunlu olması. Görüştüğümüz işyerlerinde mesai, hafta içi sabah sekizde başlayıp, eğer bir fabrika ise altı buçukta, atölye ise yedide bitiyor. Cumartesileri ise öğle vakti saat birde tamamlanıyor. Zor ve uzun çalışma koşulları kadınların işe karşı ne hissettiklerini de belirliyor elbette. Atölyede çalışan kadınların yarıdan fazlası işinden nefret ettiğini söyledi. Bu oran fabrikada çalışan kadınlar arasında 1/4 oranında. Sigortanın olması geleceğe ilişkin bir güvence olarak görüldüğünden atölyelerde çalışan kadınların çoğunluğu işlerini geçici olarak görüyor ve bu nedenle ya ekonomik zorluklar sona erdiğinde artık çalışmayacaklarını ya da daha düzenli ve sigortalı bir iş bulduklarında, özellikle de fabrika işi "ayarladıklarında" atölyeden ayrılacaklarını vurguladılar. Ayrıca özellikle bekâr ve genç kadın işçiler için atölyeler, beceri ve deneyim kazanarak bir fabrikada iş bulmanın bir yolu olarak görülüyor (Dedeoğlu, 2011: 670). Ancak fabrika işinin tercih edilmesinde sadece "daha iyi bir iş" olmasını söylemek eksik kalacaktır. Çoğu zaman fabrikalarda kadın ver erkek işçilerin bölümleri ayrıdır. Fabrikalarda erkeklerin ve kadınların kişisel ilişkilere girebileceği alanlar çok zayıftır. Kimi zaman yemek saatleri bile ayrı zamanlara göre düzenlenmiştir. Oysa küçük atölyeler kadınlar için aynı türden sosyal koruma olanakları sunmamaktadır (bkz. Nichols ve Suğur, 2005: 73).

Fabrika ve atölye işinin yarattığı farklılıklara rağmen, bu durumun ev içindeki cinsiyetçi işbölümü üzerine olumlu bir etki yaptığını söylemek zor. Esasında ne çalışma koşullarının ne de işyeri tipinin ve ölçeğinin farklı olması, çalışan kadınlar için ev içindeki sorumluluklarda pek bir değişikliğe neden olmuyor. Dolayısıyla modernist yaklaşımların vurguladığı türden büyük ölçekli fabrikalarda çalışmanın ve eğitim düzeyindeki artışların kadının statü ve rollerinin değişiminde en önemli etken olacağını söylemek, en azından elimizdeki örneklem için zor görünüyor.

Sınıf, Dayanışma ve Örgütlenme

Daha önce tekstil sektöründe sendikalaşma oranının oldukça düşük olduğundan bahsetmiştim. Görüştüğüm kadınların hiçbiri sendikalı değil. Bir ara sendikaya üye olanlar olmuş, ama işten atılmışlar ve sendikayla bir ilişkileri de kalmamış. Bu nedenle kadınların çoğunluğu bir sendikaya üye olmaktan korkuyor. Bu hem fabrika hem de atölyeler için geçerli. Bu durum işverenler tarafından kullanılan hem bir kontrol hem de bir tehdit aracı. İşçiler arasındaki daynışma ve direniş olasılığı böylece baskılanmış ve kırılmış oluyor.

Ayşe (Fabrika işçisi)

Sabah 9'da sendikaya üye ol, aynı gün, öğlende, işten atılmış olursun. Pek fazla iş konusunda sendika konusunda konuşmayız açıkçası birbirimizle, konuşsak ta herkes isyanda, ne olcak bu halimiz diye. Kimseye güvenemiyoruz. Ben 38 yaşındayım örneğin diyor bir abimiz, benim iki tane çocuğum var, bugün beni çıkarsa ne olacak, soru işareti.

Emine (Fabrika işçisi)

Ben sendikaya hiç üye filan olmadım. Ama üye olanlar olmuş bir yıl önce. Bundan dolayı fabrika bunları işten çıkardı. Sendika ile ilgili birisi geldi, toplantı yapıldı, sendika nedir faydası nedir zararı nedir, bir takım bilgiler verdi bize. Fabrikaya mecbur mu koşuldu bilmiyorum. Yoksa bir fabrika sendika ister mi işyerinde? Sendika işçiyi savunduğu için fabrika sendikayı istemez tabiki. Bana kimse demedi istermisin bak sendika diye bir şey var, iyidir hoştur filan, ya da sen de üye ol diye bana kimse bir şey demedi, ama duysam da olmazdım, çekinirdim. İşimi kaybetmek istemezdim, bundan dolayı. Sendikaya üye olanları duyduktan sonra.

Ayten (Atölye işçisi)

Sendika da her firmada yok. Bursada saysan belki 3 firmada vardır. Sendikada patronlardan çekinmekten kaynaklanıyor, herkes üye olamıyor. Üye olduklarını duydukları zaman işten çıkarılıyorlar

çünkü. Ben de bu nedenle üye olmadım, işten çıkarılmaktan korktum.

Elif (Fabrika işçisi)

Bir ara sendikaya başvurmak isten 6-7 kişi olmuştu, onları da işten çıkardılar. Tekstilde sendika daha az. Sendika kendi kurallarını koymak isteyecek, patron da bunu istemez heralde. Aslında aramızda pek sendika lafı geçmiyor, sendika olsa da soyle daha iyi olurdu, herkes halinden memnun.

Ancak işten atılma korkusunu tek başına kadınların direnmemelerinin nedeni olarak görmek yanlış olacaktır. Bunun dışında, kocasının ya da babasının izin vermemesi dolayısıyla sendikaya üye olmayan da var. Yani cinsiyet rollerini de hesaba katmak gerekir. İşte tam bu nokta, kadınlarda ve erkeklerde sınıf bilinci oluşumunun farklı biçimde ele alınması gerekliliğini göstermektedir. Bu anlamda söz konusu olan kadınların sendikaya üye olması, örgütlenmesi ve en genel anlamda olumsuz koşullara direnmesi ise, aynı zamanda toplumsal ve ailesel engellerden de bahsetmek gerekir. Zira herhangi bir sendikaya üye olabilmeleri ve sendikal faaliyetleri katılabilmeleri için önce evden izin almak ve ev işlerini organize etmek zorundalar.[5]

Ayten (Atölye işçisi)

Grev, hak arama, örgütlenme konusunda olumlu düşünüyorum. Ama hiç katılamadım ailem yüzünden. Çünkü babam öyle şeylere karşı bir insan, pek öyle şey yapmaz, ne işiniz var orda, niye öyle yapıyorsunuz filan. Biraz geri kafalı, kesinlikle hak vermiyorum ama saygıdan dolayı ona karşı da gelemiyorum. Babam sonuçta. Ama grev yapanların haklarını arayan insanların hepsinin arkasındayım.

Büyük ölçekli bir fabrikada çalışırken bir grup işçi ile birlikte işten atılan Gönül, sendikanın eylemlerine katılabilmek için kocasıyla sıkı bir pazarlığa girişmişti:

---

[5] Benzer sonuçlar için, bkz. Safa, 1975; Schur ve Douglas, 1992.

İşçiler çok korkuyolar sendikaya üye olmaktan, mesela biz 150 kişi başladık, sonra 25 kişi kaldı. İşten atılırım, patron bir şey der, eşim bir şey der, eş baskısı da var ya, o yüzden korkanlar çok var yani. Benim eşime de dedim, mademki işe gönderiyosun beni dedim ya benim arkamda olcaksın, ya engel olmıcaksın ya da dedim hani işe göndermeyip benim bütün ihtiyaçlarımı karşılıcaksın. Öyle deyince mecbur tamam sen nasıl biliyosan öyle yap ben sana güveniyorum dedi. Hani böyle mitingler filan olunca ortada görünmeni istemiyor, eşinin o ortamda görünmesini istemiyor zannedersem.

Diğer taraftan işini kaybetmeyi göze alma, işçiler arası dayanışmayı ve muhtemel bir direnişi kamçılayan bir etken olarak da karşımıza çıkabilir. Daha önce bir oturma eylemine katılmış ve şimdi işsiz olan Mukadder'in söylediklerinden bunu anlamak mümkün.

İş ortamımız çok iyiydi. Maaşlar verilseydi biz orada kalıcıydık, ordan emekli olmayı düşünüyoduk. Ama maaşlar verilmedi, haklarımız verilmedi. Asgari ücret alıyoduk. Haftada 6 gün 8 saat ama genelde 12 saat çalışıyoduk, 4 saati mesai oluyordu. Haklarımızı korumak için sendikaya üye olduk. Sonuna kadar haklarımızı da savundu, işten çıkmayı göze aldıydık zaten, işten çıktık ama haklarımızı da aldık.

Hem işverenin hem de ailenin (hatta kimi zaman akrabaların ya da mahalledeki komşuların) kadınlar üzerinde bir kontrolünün varlığı, onların zor çalışma koşullarına boyun eğmek dışında başka bir strateji gelişitirebilmelerinin önünde engeldir. Kadın işçilere sendikaya neden üye olmadıklarını sorduğumuzda aldığımız yanıtlar bu durumun göstergelerinden biridir. Zira önemli birçoğunluğu, çevresinde sendikalı hiçbir kimsenin olmadığını belirtti (bu sadece işyeri anlamında değil, yaşadığı bölgeyi de içine alan bir yanıt). Kaldı ki çoğu kadın işçinin sendikalara karşı bir heves gösterdiğini söylemek de zor. Sendika onlar için üzerinde daha önce hiç düşünmedikleri bir şeydi ve birçoğu sendikalar hakkında formel bir bilgiye de sahip değildi.

Bunu büyük bir fabrikada çalışan Esra'nın söylediklerinden çıkarmak mümkün.

> *Ayrıca sendika nedir nasıldır hiç içeriğini bilmiyorum. Ne olcağını bilmiyosun, bir takım imzalar attırıyolarmış, güvenemiyorum. Tam olarak bilmiyorum, ondan bundan duyduğum kadarıyla. Sendikanın olduğu işyerlerinde üyelerin aylığından para kesiliyormuş. Heralde fabrika izin veriyor, ama bizim işyerinde yok böyle bir şey.*
>
> Emine (Fabrika işçisi)
>
> *Sendika dediğiniz zaman bana ne çağrıştırıyor biliyor musunz? Genelde işçinin üzerinden para kazanan kurum aklıma geliyor. İşçinin iyiliğine de olabilir ama öyle bir çağrışım getiriyor bana.*

Diğer taraftan az sayıda da olsa sendikalar ve eylemleri hakkında daha istekli kadın işçilerin olduğunu vurgulamak gerek. Bu konuda işyeri tipinden daha çok, yaş, medeni durum ve eğitim düzeyinin daha etkili olduğu söylenebilir. Çoğunlukla genç, bekar ve görece daha eğitimli işçiler örgütlenme ve sendikal faaliyetlere katılmaya daha eğilimliler.

Daha önce vurguladığım işçi olma ya da bir sınıfa ait olmaya yüklenen pejoratif anlam kadınlar için de geçerli. Fabrika işçisi Elif, "Siz bana işçi dediğiniz zaman kendimi koyun gibi hissediyorum, bize işçisin sen işçi kal diyorlar, ama ben işçi kalmak istemiyorum" dediğinde işçi olmaya ilişkin küçümseyici ve başkalarına imrenen yaklaşımı dile getirmektedir. Ancak anlaşılacağı gibi bu, düşük ücretler ya da zor çalışma koşullarından kaynaklanmaz sadece, aynı zamanda işçi olmanın kültürel anlamları bu pejoratif algıyı güçlendirir. Daha önce bahsettiğim bir örnekteki "Emine" ya da "Emine hanım" biçiminde çağrılmak arasındaki farkta ortaya çıktığı gibi. Bu, Scott'ın (1995) Asya köylüleri arasında onur hakkında söylediği şeye denk düşer:

> ...yalnızca yoksul ve topraksız olduğunu biliyorsak bir Malaya köylüsü hakkında oldukça az şey biliyoruz demektir. Ramazan bayramında konuklarına bir şey ikram edemediği

> için umutsuzluğa özellikle düştüğünü, varlıklı kişilerin köy yolunda ona selam vermeden yanından geçtiklerini, anababasını uygun bir şekilde gömemediğini, kısının çeyizi olmadığı için evlenemeyeceğini ya da geç evleneceğini, oğullarının, onları bir arada tutacak toprağı olmadığı için evden erken ayrılacaklarını ve daha varlıklı komşularından iş ve pirinç istemek için boyun bükmek zorunda olduğunu bildiğimizde, yoksulluğun kültürel anlamı hakkında çok daha fazla şey biliyor oluruz. Yoksulluğun kültürel anlamını bu şekilde öğrenmek, karşılaştığı hakaretin şeklini öğrenmek ve dolayısıyla öfkesinin içeriğini tartmak demektir... Saydığımız tüm günlük hakaretler onun sınıf konumundan kaynaklandıkları halde, tarihin belirli bir anında belirli ritüel kuralları olan belirli bir kültürde yoksul bir adam olmanın neye benzediği konusunda bize daha fazla şey söylerler. Durumu ve bilinci arasında köprü kuran, bu yaşanan hakaretlerdir (1995: 161).

Yine de, daha az sayıda da olsa, kendisini bir sınıfa aitlik içerisinde tanımlayan, toplumu "biz" ve "onlar" algısı ile kavrayan, bu nedenle de "işçi dediğiniz zaman kapitalist patronlar aklıma geliyor," diyen bir kadın işçi tipi de mevcuttur.

Kadın tekstil işçilerinin grev, iş yavaşlatma, yemek boykotu türünden kolektif eylem deneyimleri de erkek tekstil işçileri gibi oldukça düşük düzeyde. Ancak bu türden eylemlere katılma eğiliminin de erkek işçilerle aşağı yukarı aynı oranda olduğunu, üstelik bu eğilimin küçük atölye işçilerinde daha yüksek olduğunu belirtmek gerek. Büyük fabrika işçilerinin işlerini kaybetme korkusu, atölye çalışanlarının ise onlara göre "kaybedecek daha az şeyinin" olması bu eğilimi belirleyen etkenlerden birisi olarak düşünülebilir. Aynı zamanda genç, bekâr ve eğitim düzeyi yüksek olmak kadın işçilerde bu eğilimi artıran değişkenler olarak karşımıza çıkıyor. Kaldı ki, bazı işyerlerinde kimi eylemleri kadınların başlattığı, erkeklerin ise bu eylemleri desteklemekten çekindiği örnekler de yaşanmış tekstil fabrikalarında.

Mukadder (40 yaşında)

Bizim fabrikada erkekler hep daha gerideydi. Bizim aramızda bir tek erkek vardı, onlar hep geriye kaçtılar biz önde kaldık. Heralde diyorum ben erkekler ev bakıyorlar, ev geçindiriyorlar işsiz kalmayalım diye geri çekiyolar kendilerini. Geri çektiler. Yani onlar maaşları alınca yeniden işe başladılar. Biz çıkmak istemiyoruz dediler.

Joan Sangeter, 1907'deki Bell telefon grevinde yaşananlara ilişkin benzer bir tespitte bulunur. Erkekler kadın işçilere pek fazla sempatiyle bakmamaktadır ve bu nedenle de kadın işçilerin başlattığı grevi desteklemezler (1978: 127). Bu sorun, örneğin toplumun kadın-erkek ilişkilerine dair kültürünün sınıf mücadelesine etkisini göstermesi bakımından önemlidir ve kültür meselesinin daha ayrıntılı incelenmesi gerektiğini ortaya çıkarır.

Kadın işçilerin işteki rolleri ve iş arkadaşlarıyla daha güçlü bağlar geliştirme eğiliminde olmadığını da vurgulamak gerek. İşlerini genellikle ikincil ya da geçici görme eğilimindeler. Bu tür bir bağın yokluğunun kadın işçilerde sınıf bilincinin zayıflığı konusunda önemli bir etkiye sahip olduğu düşünülebilir. Zira kadınlar, ne kendilerini işteki rolleriyle kimliklemekte ne de iş arkadaşlarıyla bir ilişki geliştirebilmek için bir işyerinde yeterince uzun bir zaman kalmaktadırlar. Bu nedenle hem fabrikalarda hem de atölyelerde çalışan kadın işçilerin çoğunluğu işten çıktıktan sonra iş arkadaşlarıyla görüşmemekte, ne de sendikal ya da başka örgütlenmelerin faaliyetlerine katılamaktadır. Bunun nedeni ise yukarıda da vurguladığımız üzere çok açıktır: Kadın işten sonra eve gitmek, çocukların bakımını ve diğer ev işlerini halletmek durumundadır. Bu, çok doğal olarak kadınlarda sınıf bilincinin gelişimini etkileyen önemli bir unsurdur.

Zeynep (Fabrika işçisi)

Normalde sosyal bir hayatım olmadığı için hafta sonu arkadaşlarla pek görüşemiyorum. Zaten çalıştığım için işin dışında arkadaşları pek göremiyorum. Onlar da gelemiyor ben de gidemiyorum zaten.

Dışarıda arkadaşlara pek zaman ayıramıyorum, bütün arkadaşlarım işyerindeki arkadaşlar ama sadece işyerinde görüşebiliyoruz.

Kadın işçilerin yaptıkları ev ya da akraba ziyaretleri de oldukça düşük oranda. Daha önce vurguladığımız gibi, tıpkı erkek işçiler gibi kadın işçiler de ev merkezli bir yaşam sürüyor. Diğer taraftan kadınların ev içindeki sınırlı otoritesi, toplum içerisinde başka bir konuma ya da bir toplumsal güce dönüştürülebilir değildir. Türkiye'nin birçok yerinde olduğu gibi Bursa'da da, ailenin özel alanı ile işin kamusal alanı arasında önemli bir ayrım söz konusudur ve erkekler, genel olarak eşlerini bu özel alanda tutmaya çaba gösterirler. Erkek, dış dünya ile bütün ilişkilerde ailenin temsilcisidir: sendikalarda, dernek ya da klüp türü organizasyonlarda üyelik çoğunlukla ve zaman zaman bütünüyle erkeklerden oluşur.

Moghadam'ın gözlemlediği gibi kimi Orta Doğu ülkelerinde sendikalar, kadınların oldukça düşük katılımı ve temsiliyle birlikte daha çok erkek ağırlıktadır (2011: 30). Zaman zaman seçilmiş kadın yöneticiler olsa da cinsiyetçi iş bölümünün sendikalarda da güçlü olduğunu vurgulamak gerek (bkz. Berquist 1974; Linda H. Legrande 1978; Jeannie Rea 2005). Aynı zamanda Bursa'da işçi aileleri çoğunlukla çekirdek aile özelliği taşımasına rağmen geniş aile güçlü bir ideal olarak durur. Bu nedenle çekirdek ailedeki ilişkiler geniş ailedeki ilişkilere benzer, ya da en azından ona benzemesi arzu edilir. Bu anlamda evlilik, topluluk içerisinde kadına saygın bir statü kazandırır, gerek ev içerisindeki emek gerekse fabrikalarda ya da atölyelerde çalışmak onların cinsiyete dayalı statüsünü sağlama alır. Ancak dışarıda çalışma, evdeki erkeklerin rızasına bağlanır ve böylece kadınlar, ev dışındaki çalışmalarını, hem mesleki hem de cinsiyete dayalı statülerini uzlaştırabilmek adına "aile bütçesine katkı sağlama" olarak sunabilirler. Ev dışı çalışma böylece meşrulaşmış olur. Aslında kazançları bir ev sahibi olmak gibi uzun dönemli planlara dâhil edilmiştir, yine de onlar kendilerini "evin direği" ola-

rak görmezler, zira bu kadınlar için uygun olmayan bir cinsiyet rolüdür. Kamusal alanda böylesi bir deneyimden ve otoriteden yoksunluk, kültürel bir ideal olarak geniş ailenin etkisi, kadınlarda olası bir sınıf bilinci ve kültürünün gelişimini de olumsuz etkiler.

Görüşme Notları

Bir kadın işçi ile Mukadder'in evinde görüştük. Çok çekingen bir kadın... Fazlasıyla hem de. Önce, konuşmaktan çok çekindi. Mukadder ne söylediyse "katılıyorum" dedi. Sonra görüşme bittiği zaman, bana sesizce "şimdi bu yaptığınız işçilerin yararına mı oluyor" dedi. Benden olumlu yanıt alınca tekrar başladı anlatmaya, daha rahatlamış bir şekilde.

Bu kadın da muhafazakâr bir kadın, hem de konuşmasında İslama çokça eferans veriyor. Anket yaparken Alevilere pek sıcak bakmadığını anlasak da Sünni'nin ne olduğunu bilmemesi bir umut ışığı olabilir.

Çalışmanın para kazanmak için önemli olduğunu söylüyor, ancak çalışmak sadece böyle bir şey değil, ne olursa olsun yani çalışmak güzel bir şey diyor.

Çok geç kalmak istemedi, kocası kızmasın diye ama Mukadder kendisinde olduğunu söylerse sorun olmayacağını söyledi. Kapıdan çıkarken sadece seslerini duyuyorduk, biraz telaşlıydı, kendisinin başına bir şey gelebileceğinden korkuyordu. Mukadder ona şöyle diyordu, "sen bana güven, bir şey olmaz diyorum ben, sen ne zaman bana uyduğunda kötü bir şey geldi ki başına, içini rahat tut". Bu dili yakalamamız lazım, bu güveni de...

SONSÖZ

Bu çalışmada Zonguldak maden işçileri ve Bursa tekstil işçileri üzerinden sınıf kültürü ve sınıf bilincinin çeşitli tonlarını analiz etmeye çalıştım. En genel olarak söyleyebileceğim sonuçlardan birincisi, Türkiye işçi sınıfının, elbette dünyanın başka yerlerinde olduğu gibi, sınıf kültürü ve bilinci açısından sürekli gelişen bir özellik sergilediğidir. Verilerin gösterdiği kadarıyla bu, düzçizgisel olmayan bir biçimde gerçekleşmektedir. Dolayısıyla farklı sektörlerde sınıf kültürü ve bilincinin ortaya çıkışı eşitsiz bir özelliğe sahiptir. Zira maden ve tekstil işçileri birbirlerinden önemli farklar gösterebilmektedir. Buradan yola çıkarak söyleyebileceğim ikinci sonuç —ve aslında her iki sektör için ortak olarak düşünebileceğimiz bir sonuçtur bu—, adalet ve hakkaniyet arayışlarının da bir göstergesi olarak, işçiler arasında sürekli olarak direnişe, dayanışmaya ve örgütlenmeye ilişkin az ya da çok örnekler bulabilmemizdir. Bu durum maden işçilerinde daha güçlü olmakla birlikte tekstil işçileri için de söylenebilir. Sendikada örgütlü maden işçileri, örgütün kendi çıkarlarına hizmet eder duruma gelmesini talep etmekte, örgütsüz tekstil işçileri arasında yer yer örgütlenme, hak arama mücadeleleri gözlenmektedir. Bursa tekstil işçileri arasında örgütlenme anlamında önemli deneyimler kazanmış işçiler hiç te az değildir.

Genel anlamıyla söylersek, hem maden hem de tekstil işçileri arasında bir avuç işçi dışında bireyselleşmiş bir işçi tipi olma-

dığı söylenebilir. Doğrusu, bütünüyle "uysal" ve tamamen yanlış bilinç peçesi altına girmiş bir işçi sınıfı yoktur karşımızda. Ancak sınıf ilişkilerini bütünüyle antagonist kavramlarla ifade eden proleterleşmiş bir işçi tipini de bulabildiğimizi söyleyemem. Bu anlamda kendisini bir sınıf kimliğiyle tanımlayan, önemli oranda bir sınıf karşıtlığı algısı olan, ancak zayıf bir sınıf bütünlüğü algısına sahip, adalet ve hakkaniyet algısı son derece güçlü ve bundan dolayı da gerek işyerinde gerekse örgütlenme çabalarında zaman zaman dayanışma ilişkileri gösterebilen, ancak adalet ve hakkaniyet arayışını çoğu zaman sınıf terimleriyle ifade etmeyen bir işçi tipiyle karşı karşıyayız demektir. Maden işçilerinin mücadele deneyiminin daha fazla olmasının, onları örgütlenme konusunda daha duyarlı bir hale soktuğu söylenebilir. Bu durumda sınıf mücadelesinin gelişmişlik düzeyi, işçiler arasında dayanışmanın ve bilincin de gelişimini belirleyici bir niteliğe sahiptir. Bu çerçevede maden işçileri arasında hem örgütlenme anlamında hem de işyerinde işçiler arasında daha yoğun bir dayanışma kültürünün geliştirildiği gözlemlenebiliyor.

Ancak dayanışma ve örgütlenme ilişkilerinin gelişebilmesinin bir takım koşullara bağlı olduğu söylenebilir. Örneğin işletmenin kamu ve özel yatırım olup olmamaması oldukça etkili. Özel yatırımlarda işini kaybetme tehlikesi bu tür bir dayanışmanın gelişmesini engelleyici etkilere sahip. Ancak bu, tekstil işçilerinde zaman zaman gördüğümüz üzere, işçilerin örgütlenmeye ve kolektif eylemde bulunmaya bütünüyle uzak olduğunu da göstermiyor. Tersine, zaman zaman örgütlenmeye yönelik gizli ya da açık bir takım mücadelelerin var olduğu gözleniyor. Sendikalı olmamak doğrudan doğruya patronun hizmetine girmiş uysal işçiler yaratmıyor. İşin daha da önemli yanı, sendikalı olmak da doğrudan doğruya sınıf bilinciyle donanmış proleterler ortaya çıkarmıyor. Eğer sendikalar, önemli bir eylem-

lilik gösterseler bile siyasal bir yaklaşıma sahip değilseler, işçilere yaşadıkları ekonomik ve sosyal sorunların ülkenin genel ekonomik durumuyla bağlantısını kuran bir eğitim vermiyorlarsa, işçiler arasındaki sınıf bilinci düzeyi düşük olmaktadır. Hatta daha da ileri giderek söylersek, sendika yöneticileri ile yaptığımız görüşmelerden de yola çıkarak, işçilerin çoğu durumda sendika yöneticilerinden daha ileri tavırlar sergilediğini gözlemleyebiliyoruz. Bu, hem tekstil hem de maden işçileri için geçerlidir.

İşletmenin büyüklüğü de örgütlenme üzerinde bir takım etkilere sahip. Örneğin tekstil sektöründeki küçük atölyelerdeki düşük işçi yoğunluğu, örgütlenme önünde bir engel olarak ortaya çıkıyor çoğu zaman. Bunda işçilerin atölye işini geçici görmelerinin de etkisi var. Atölyelerde çalışan birçok işçi daha olumlu koşullara sahip büyük firmalarda iş bulmayı düşünmekte ve sürekli bu türden arayışlar içerisindedir. İşini kalıcı görmediğinden o işyerinde örgütlenmeyi de düşünmez. Ancak atölye işini geçici olarak görmeleri ve bu işi kaybetmeyi göze almaları, onların herhangi bir eylemi destekleme olasılıklarını da artırmaktadır. Bu nedenle atölyelerde çalışan işçiler, büyük fabrikalarda çalışanlara oranla grev, iş bırakma gibi eylemlere katılmaya daha fazla isteklidirler. Aynı ilişkiyi kamu ve özel madenlerde çalışanlar arasında da kurmak mümkün. Özel madenlerde çalışan işçiler kimi eylem biçimlerine katılmaya daha fazla eğilimli. Bu veriler, işçiler işten ayrılmayı göze aldıklarında herhangi bir eyleme katılma ve desteklemeye ilişkin daha fazla eğilim gösterdikleri biçiminde yorumlanabilir.

Diğer taraftan hem maden hem de tekstil işçileri için, artık "kentteki köylüler" olarak nitelendirilemeyeceklerini de söylemek gerekir. Bunun yanında hemşerilik, mahallelilik, akrabalık anlamında zayıf bir topluluk bilincine sahip oldukları da gözle-

nebiliyor. Bu tür bir topluluk bilincinin olmaması, sınıf bilincinin güçlü olacağı anlamına da gelmiyor elbette. Hatta bu durum, işçilerdeki zayıf sınıf bütünlüğü algısının nedenlerinden biri olarak bile karşımıza çıkabilir. Hem zayıf bir topluluk bilincinin olması hem de zayıf bir sınıf bütünlüğü algısı, aynı zamanda, işçilerin aile merkezli bir yaşam sürdürmelerine de neden oluyor belki de. Özel yaşama kapanma, yaşam biçimine ve eşitsizliklere yönelik artan hoşnutsuzluklar karşısında bunu değiştirecek bir gücün kendinde bulunmamasının sonucu olarak da düşünülebilir (bkz. Lockwood, 1975). Bu anlamda ileri ki araştırmalar için sınıf bilincinin oluşumu ile bu türden topluluk bilinci biçimleri arasındaki ilişkinin ne yönde olabileceği üzerine yoğunlaşmak anlamlı olabilir.

Burada ulaştığımız sonuçların, Bursa'dan bir kadın tekstil işçisinin Antep'te grevde olan işçilerle dayanışma amacıyla gönderdiği mektupta ifade ettiğiyle çok uyumlu olduğunu düşünüyorum: "İşçi hareketi Japon gülü gibidir, hangi mevsim ve nerede açacağı belli olmaz".[1]

[1] "Bursa'dan Antep'e Mektup Var", Evrensel Gazetesi, 1 Eylül 2012.

Tablo 9: Araştırma Sonuçlarının Karşılaştırmalı Dökümü

	Sektör	Yaş	Cinsiyet	Eğitim
Siyasal Tercihler	Maden işçilerinde merkez-sağa, tekstil işçilerinde merkez-sola yönelim. Ancak her iki kentte de merkez sağ oylar daha yüksek.	Genç işçiler görece yaşlı işçilere göre merkez ve muhafazakâr sağ partilere daha eğilimli.	Erkekler kadınlara göre merkez-sağ ve muhafazakâr partilere eğilimli.	Tam bir kutuplaşma yok, bütün eğitim düzeylerinde merkez sağa eğilim fazla, lise ve üniversite mezunlarında merkez sola destek çok az bir miktar artıyor.
Ekonomik Politikalara Yaklaşımlar	Genel olarak uygulanan ekonomik politikaların benimsenmediği görülüyor. Bu noktada değişkenler arasında fark ortaya çıkmıyor.			
Sosyal Politikalara Yaklaşımlar	Üniversitelerin paralı olmasına karşılar, enflasyonun nedeni olarak hükümet politikalarını görüyorlar. Bu anlamda sol bir tutum var. Ancak sendikaların politikaya karışmasına karşılar, dolayısıyla sendikalar konusunda tipik uysal bir tutum hâkim. Bu oranlar yaş, cinsiyet, eğitim gibi değişkenlere göre büyük farklılıklar göstermiyor.			
Kültürel/Dinsel Politikalara Yaklaşımlar	Sektör, yaş ve cinsiyet değişkenlerine göre karşılaştırıldığında bütün gruplarda muhafazakâr bir tutum hâkim.			Lise ve Üniversite mezunları ile ilkokul ve ortaokul mezunları arasında kutuplaşma. Eğitim düzeyi düşük gruplar daha muhafazakâr.
Sınıf Bilincinin Unsurları	Veriler genel olarak bir sınıfın üyesi olduğuna ilişkin kabulün ve önemli oranda karşıt bir sınıf tanımlandığını destekliyor. Ancak karşıt bir sınıf tanımlaması genç ve eğitimlilerde biraz daha düşük. Sınıf bütünlüğü algısı ise bütün değişkenlerde çok düşük düzeyde.			

Kendilik Algısı	Genel olarak tüm değişkenlerde Türk ve müslüman kimliği ön planda. Kendisini işçi ya da işçi sınıfının üyesi olarak tanımlamak 3. ya da 4. sıralarda geliyor. Kendisini bir sınıf üyesi olarak tanımlama maden işçilerinde ve görece yaşlı işçilerde daha yüksek. Cinsiyet ve eğitime göre bir değişim gözlenmiyor.			
Kadınlara Yönelik Tutumlar	Maden işçileri kadının çalışması konusunda daha muhafazakâr.	Yaş grupları arasında anlamlı bir fark görülmüyor. %60 oranında kadının çalışması destekleniyor.	Erkekler kadınların çalışmasına daha olumsuz bakıyor.	Bütün eğitim düzeylerinde kadının çalışması %60'lar düzeyinde destekleniyor. Üniversite mezunlarında bu destek biraz daha fazla.
Toplumsal Ayrım	Bütün değişkenlere göre işçi-patron ve zengin-fakir ayrımı en yüksek düzeylerde. Ancak değişkenlere göre sıralama değişebiliyor. Örneğin eğitim düzeyi arttıkça ve daha genç işçilerde Türk-Kürt ayrımının oranı bir miktar daha artıyor.			
Eyleme Yönelik Tutumlar	Grev, iş bırakma gibi eylemlere katılmayı isteme oranları gençlerde ve üniversite mezunu işçilerde daha yüksek. Sektöre ve cinsiyete göre oranlar değişmiyor, ancak tekstil sektöründe küçük atölyelerde, maden sektöründe özel maden işletmelerinde bu tür eylemlere katılmaya yönelik eğilimlerde artışlar görülüyor. Katılmayı isteme oranları ise %30 ve %40 arasında.			
Gündelik ve Toplumsal Yaşam Pratikleri	Genel olarak işçilerin yeniden-üretim alanlarına katılımları oldukça kısır. Bu kadın işçilerde daha da artıyor. İş arkadaşlarıyla özdeşleşme çok düşük düzeyde. Ancak başka gruplarla da özdeşleşme düşük.			

KAYNAKÇA

Abrahamsen, R. (1997). "The Victory of Popular Forces or Passive Revolution? A Neo-Gramscian Perspective on Democratisation", *The Journal of Modern African Studies*, 35/1.

Ahmad, F. (1994). "The Development of Working-Class Consciousness in Turkey", *Workers and Working Classes in the Middle East*, Z. Lockman, (der.), Albany: SUNY Press.

Akşit, B. (1985). *Köy, Kasaba ve Kentlerde Toplumsal Değişme*, Ankara: Turhan Kitabevi.

Althusser, L. (2002). *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Amin, S. (1995). "Bugünkü Üçüncü Dünyada Demokrasi Sorunu", *Düşük Yoğunluklu Demokrasi*, S. Amin-Chomsky - A. G. Frank, (der.), (çev: A. Fethi), İstanbul: Alan Yayıncılık.

Andersen, S. A. (1989) "Working Class Culture As a Process", *Working Class Culture*, B. Frykman – E. Tegner, (der.), Norrköping: Ethnological Publications.

Anderson, P. (2004). *Batı Marksizmi Üzerine Düşünceler*, İstanbul: Birikim Yayınları.

Ansal, H. (1996). "Esnek Üretimde İşçiler ve Sendikalar", *Birleşik Metal-İş Sendikası*.

Atılgan, G. (2001). "Marx'da İdeoloji: Kapitalizmin Devrimci Eleştirisinin Bir Olanağı", *Praksis*, 4.

Aytekin, E. A. (2006). *Tarlalardan Ocaklara, Sefaletten Mücadeleye*, İstanbul: Yordam Kitap.

Baker-Cristales, B. (2004). "Salvadoran Transformations: Class Consciousness and Ethnic Identity in a Transnational Milieu", *Latin American Perspectives*, 31/5.

Bayramoğlu, S. (2005). *Yönetişim Zihniyeti*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Beneria, Lourdes –G. Sen (1981). "Accumulation, Reproduction, and "Women's Role in Economic Development: Boserup Revisited", *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 7/2.

Bensaid, D. (2007). "Sıçramalar! Sıçramalar! Sıçramalar!", *Yeniden Lenin*, S. Žižek – S.Budgen – S. Kouvelakis, (der.), İstanbul: Otonom Yayıncılık.

Berber, Ö. (2005). *Toplumsal İlişkiler Bağlamında Sınıf Bilinci ve Sınıf Kültürü: Seydişehir Eti Alüminyum Fabrikası Örneği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, SBF.

Bercuson, D. J. (1981). "Through the Looking Glass of Culture: An Essay on the New Labour History and Working-Class Culture in Recent Canadian Historical Writing", *Labour/Le Travail*, 7.

Bergan, R. (2009). "Women Home-Based Workers Organising for Economic Rights: Case Studies from Bulgaria and Turkey", *Gender& Development*, 17/2.

Berquist, V. A. (1974). "Women's Participation in Labor Organizations", *Monthly Labor Review*, 97.

Bill, J. A. (1972). "Class Analysis and the Dialectics of Modernisation in the Middle East", *International Journal of Middle East Studies*, 3/4.

Bolak, H. C. (1997). "When Wives are Major Providers: Culture, Gender, and Family Work", *Gender and Society*, 11.

Bonacich, E. –R. B. Appelbaum (2000). *Behind the Label Inequality in the Los Angeles Apparel Industry*, Los Angeles: University of California Press.

Boratav, K. (1995). *İstanbul ve Anadolu'dan Sınıf Profilleri*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

Boratav, K. (2005). *1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm*, Ankara: İmge Yayınları.

Bourdieu, P. –L. J. D. Wacquant (2003). *Düşünümsel Bir Antropoloji İçin Cevaplar*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Bourdieu, P. (1977). *Outline of Theory of Practice*, Cambridge: Cambridge University Press.

Bourdieu, P. (1984). *Distinction*, Cambridge: Harvard UniversityPress.

Bourdieu, P. (1995). *Pratik Nedenler*, İstanbul: Kesit Yayınları.

Bozbaş, F. (1999). *Göçük Mehmet'le Bacaağzı Sohbetleri*, İstanbul: Gerçek Sanat Yayınları.

Bozbaş, F. (2000). *Madenkeş Aileler*, İstanbul: Gerçek Sanat Yayınları.

Brines, J. (1994). "Economic Dependency, Gender, and the Division of Labor at Home," *American Journal of Sociology*, 100.

Callinicos, A. (2004). *Toplum Kuramı*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Carr, E. H. (2002). *Tarih Nedir?*, (çev. M. Gizem Gürtürk), İstanbul: İletişim Yayınları.

Ceylan, E. (tarihsiz). "Küçük Sesler", *Madenci Öyküleri: Çığlık*, T. Arı, (der.), Ankara: Maden Mühendisleri Odası.

Chakrabarty, D. (1994). "Labour History and the Politics of Theory: An Indian Angle on the Middle East", *Workers and Working Classes in the Middle East*, Z. Lockman, (der.), Albany: SUNY Press.

Clarke, J. – S. Hall – T. Jeffreson, –B. Roberts (1975). "Subcultures, Cultures, and Class: A Theorectical Overview", *Resistance Through Ritual: Youth Subcultures in Post-War Britain*, Stuart Hall - Tony Jefferson, (der.), New York: Holmesand Meier. 9-74.

Clarke, S. (2004). "Devlet, Sınıf Mücadelesi ve Sermayenin Yeniden-üretimi", *Devlet Tartışmaları*, Simon Clarke (der.), Ankara: Ütopya Yayınları.

Clawson, M. A. (1989). *Constructing Brotherhood: Class, Gender, and Fraternalism*, Princeton: Princeton University Press.

Coşkun, M. K. (2008) "Devlet, Sınıflar ve Emek Sürecinin Analizi", *Devlet ve Sermayenin Yeni Biçimleri*, R. Günlü, (der.), Ankara: Dipnot Yayınları.

Coşkun, M. K. - Şentürk, B. (2012). "Tekel İşçilerinin Varoluşsal İkilemi: Ölmek Var, Dönmek Yok", *SBF Dergisi*, 67/3.

Çatma, E. (2011). "1990-91 Büyük Grev ve Yürüyüşü Üzerine Bir Deneme", *1990/91 Zonguldak Büyük Madenci Grevi ve Yürüyüşü, 20. Yıl Ortak Özel Yayını*, Maden Mühendisleri Odası – GMİS.

Çıladır, S. (1997). *Zonguldak Havzasındaki İşçi Hareketleri ve İşçi Örgütleri, 1908-1993*, Ereğli: İlke Yayınları.

Çınar, M. (1994). "Unskilled Urban Migrant Women and Disguised Employment: Home-working Women in Istanbul, Turkey," *World Development*, 22.

Çubukçu, A. (1989). "İşçi Sınıfı Kültürü ve Türkiye", *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi-7*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Çulpan, O. – T. Marzotto (1982). "Changing Attitudes toward Work and Marriage: Turkey in Transition," *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 8.

Dedeoğlu, S. (2008). *Women Workers in Turkey Global Industrial Production in Istanbul*, London, New York: Tauris Academic Studies

Dedeoğlu, S. (2011). "Garment Ateliers and Women Workers in Istanbul: Wives, Daughters and Azerbaijani Immigrants," *Middle Eastern Studies*, 47.

Dirks, N. B. – G. Eley – S. B. Ortner (1994). "Introduction", *Culture, Power, History: A Reader in Contemporary Social Theory* N. B. Dirks – G. Eley – S. B. Ortner, (der.), Princeton: Princeton UniversityPress.

Doğan, A. E. (2007). "Mekân Üretimi ve Gündelik Hayatın Birikim ve Emek Süreçleriyle İlişkisine Kayseri'den Bakmak", *Praksis*, 16.

Duben, A. (1982). "The Significance of Family and Kinship in Urban Turkey", *Sex Roles, Family and Community in Turkey*, Çiğdem Kağıtçıbaşı, (der.), Bloomingtoon, IN: Indiana UniversityPress.

Dubetsky, A. (1976). "Kinship, Primordial Ties, and Factory Organization in Turkey: Anthropological View", *International Journal of Middle East Studies*, 7/3.

Dubetsky, A. (1977). "Class and Community in Urban Turkey", *Commoners, ClimbersandNotables*, O. Van Nieuwenhuijze, (der.), C. A.,Leiden: E. J. Brill.

Dunk, T. W. (1991). *It's a Working Man's Town*, Montreal: McGill-Queen's University Press.

Durak, Y. (2011). *Emeğin Tevekkülü*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Durant, T. J – K. H. Sparrow (1997). "Race and Class Consciousness Among Lower- and Middle-Class Blacks", *Journal of Black Studies* 27/3.

Eagleton, T. (1996). *İdeoloji*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Ecevit, Y. (1991). "The Status and Changing Forms of Women's Labour in the Urban Economy", *Women in Modern Turkish Society*, Şirin Tekeli, (der.), London, New Jersey: Zed Books.

Ecevit, Y. (1991). "Shop Floor Control: The Ideological Construction of Turkish Women Factory Workers," *Working Women, International Perspectives on Labour and Gender Ideology*, N. Redclift - M. T. Sinclair, (der.), London: Routledge.

Ecevit, Y. (2011). "İş ve Aile Yaşamının Uzlaştırılması Bağlamında Türkiye'de Erken Çocukluk Bakımı ve Eğitimi" *İş ve Aile Yaşamını Uzlaştırma Politikaları*, İ. İlkaracan, (der.), İstanbul: Metis Yayınları.

Engels, F. (1968). *The Condition of the Working Class in England*, Stanford, California: Stanford University Press.

Enloe, H. C. (1983). "Women Textile Workers in the Militarization of Southeast Asia," *Women, Men, and the International Division of Labor*, June Nash - Maria Patricia Fernandez-Kelly, (der.), Albany: State University of New York Press.

Eraydın, A. – Erendil, Asuman. (1999). "The Role of Female Labour in Industrial Restructuring: New Production Process and Labour Market Relations in the İstanbul Clothing Industry", *Gender, Place and Culture*, 6/3, 259-272.

Ercan, F. – Ş. Özar, (2000). "Emek Piyasası Teorileri ve Türkiye'de Emek Piyasası Çalışmaları", *Toplum ve Bilim*, 86.

Erder, S. (1996) *Ümraniye, İstanbul'a Bir Kent Kondu*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Erder, S. (2002) "Urban Migration and Reconstruction of Kinship Networks: The Case of Istanbul', *Autonomy and Dependence in The Family*, R. Liljestrom - E. Özdalga, (der.), İstanbul: Swedish Research Institute.

Erman, T. (1998). "The Impact of Migration on Turkish Rural Women: Four emergent Patterns", *Gender and Society*, 12/2.

Evans, G. (1992). "Is Britain a Class-Divided Society? A Re-Analysis and Extension of Marshall et al.'s Study of Class Consciousness', *Sociology*, 26/2.

Evcimen, G. – M. Kaytaz – E. M. Çınar (1991). "Subcontracting, Growth and Capital Accumulation in Small-Scale Firms in the Textile Industry in Turkey", *The Journal of Development Studies*, 28.

Fernandez-K., M. Patricia (1983). *For We Are Sold, I and My People: Women and Industrialization in Mexico's Frontier*. Albany: State University of New York Press.

Fine, B. – A. Saad-Filho, (2006). *Marx'ın Kapitali*, İstanbul: Yordam Kitap.

Foley, D. E. (2007). "İşçi Sınıfı Antropolojik Anlamda Bir Kültüre Sahip Midir?", *Fark/Kimlik, Sınıf*, (der.), Ankara: EOS.

Geniş, A. (2006). *İşçi Sınıfının Kıyısında*, Ankara: Dipnot Yayınları.

Gramsci, A. (2003). *Hapishane Defterleri*, İstanbul: Belge Yayınları.

Gramsci, A. (2010). "Kapital'e Karşı Devrim", *Gramsci Kitabı: Seçme Yazılar 1916-1935*, D. Forgacs, (der.), Ankara: Dipnot Yayınları.

Greenberg, B. (1985) *Worker and Community: Response to Industrialization in a Nineteenth- Century American City, Albany, New York, 1850-1884*, Albany: State University of New York Press.

Güler, B. A. (2005). *Yeni Sağ ve Devletin Değişimi, 1980-1995*, Ankara: İmge Kitabevi.

Güngör, F. (1994). "1946-1960 Döneminde Türkiye'de Sendikacılık Hareketi ve Demokrasi", *Türkiye'de Sendikacılık Hareketleri İçinde Demokrasi Kavramının Gelişimi*, A. Işıklı, (der.), Ankara: Kültür Bakanlığı.

Hall, S. (1994). "Cultural Studies: Two Paradigms", *Culture, Power, History: A Reader in Contemporary Social Theory*, N. B. Dirks – G. Eley – S. B. Ortner, (der.), Princeton: Princeton University Press.

Halle, D. (1991). "Bringing Materialism Back In: Art in the Houses of the Working and Middle Classes", *Bringing Class Back In*, S. G. McNall – R. F. Levine – R. Fantasia, (der.), San Francisco: Westview Press.

Halperin, R. H. (1998). *Practicing Community: Class Culture and Power in an Urban Neighborhood*, Austin: University of Texas Press.

Hardjono, J. (1990). *Developments in the Majalaya Textile Industry, Project Working Paper Series, West Java Rural Nonfarm Sector Research Project*, Bandung Research Project, ISS.

Harvey, D. (1985) *Consciousness and the Urban Experience*, Baltimore: John Hopkins University Press.

Hemmersam, F. (1989). "Folklore Studies and Working Class Culture", *Working Class Culture*, B. Frykman – E. Tegner, (der.), Norrköping: Ethnological Publications.

Hobsbawm, E. J. (1998). *Devrim Çağı, 17898-1848*, (çev. B. Sina Şener), Ankara: Dost Kitabevi.

Hoggart, R. (1957). *The Uses of Literacy, ChangingPatterns in English MassCulture*, New Jersey: Essential Books, INC.

http://TÜİKapp.TÜİK.gov.tr/adnksdagitapp/adnks.zul (2009)

Hurst, C. E. (1972) "Race, Class, and Consciousness", *AmericanSociologicalReview*, 37.

Inkeles, A. (1983). *Exploring Individual Modernity*, New York: Columbia University Press.

Işık, O. – M. Pınarcıoğlu (2001). *Nöbetleşe Yoksulluk: Sultanbeyli Örneği*, İstanbul: İletişim Yayınları.

İlhan, C. (2009). *Grevden Dönenin*, Ankara: Kanguru Yayınları.

İlkaracan, İ. (2007). "Çocuk, Yaşlı, YetişkinEngelliİçinBakımHizmetlerininParasını Kim Ödüyor?" *Amargi*, 7.

Jackman, M. R. – Jackman, R. W. (1983). *Class Awareness in the United States*, Los Angeles: University of California Press.

Jee, J. (1997). "Class Structure and Class Consciousness in South Korea", *Journal of Contemporary Asia*, 27/2.

Jessop, B. (1994). "Post-Fordism and the State," *Post-Fordism: A Reader*, Ash Amin (der.), London: Blackwell.

Jessop, B. (2004). "Birikim Stratejileri, Devlet Biçimleri ve Hegemonya Projeleri", *Devlet Tartışmaları*, Simon Clarke, (der.), Ankara: Ütopya Yayınları.

Joekes, S. (1985). "Working for Lipstick? Male and Female Labor in the Clothing Industry in Morocco", *Women, Work and Ideology in the Third World*, H. Afshar, (der.), London: Tavistock.

Kağıtçıbaşı, Ç. (ed). (1982). *Sex Roles, Family and Community*, Bloomington: Indiana University Turkish Studies.

Kahveci, E. (1996). "The Miners of Zonguldak", *Work and Occupation in Modern Turkey*, E. Kahveci, N. Suğur and T. Nichols, (der.), London: Mansell.

Kalaycıoğlu, H. S. (1995). *Formation of a Working Class: A Study of Factory Workers in Bolu, Turkey*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Canterbury Üniversitesi Sosyoloji ve Sosyal Antropoloji Bölümü.

Kalyoncu, H. (2005). *Kömürde Açan Çiçek*, Ankara: Pervaz Yayınları.

Kandiyoti, D. (1988). "Bargaining with Patriarchy," *Gender and Society*, 2.

Kandiyoti, D. (1991). "Islam and Patriarchy: A Comparative Perspective," *Women in Middle Eastern History: Shifting Boundaries in Sex and Gender*, N. R. Keddie - B. Baron, (der.), New Haven and New York: Yale University Press.

Kara, A. (tarihsiz) "Şark Ocağında Üç Vardiyalık Bir Oyun", *Madenci Öyküleri: Çığlık* T. Arı, (der.), Ankara: Maden Mühendisleri Odası.

Kasvio, A. (1985). "The Internationalization of Production and the Changing Position of Women Workers in the Textile, Clothing and the Electronics Industries," *Acta Sociologica*, 28.

Katznelson, I. – A. R. Zolberg (1986). "Working Class Formation: Constructing Cases and Comparisons", *Working Class Formation*, I. Katznelson – A. R. Zolberg, (der.), Princeton: Princeton University Press.

Katznelson, I. (1992). *Marxism and the City*. Oxford: Clarendon Press.

Kaygalak, S. (2008). *Kapitalizmin Taşrası*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Kearney, M. – B. Beserra, (2004). "Introduction: Migration and Identities: A Class-Based Approach", *Latin American Perspectives* 31/5.

Kongar, E. (1976), "A Survey of Familial Change in Two Turkish Gecekondu Areas", *Mediterranean Family Structure*, J. G. Peristiany (der.), Cambridge: Cambridge University Press.

Kongar, E. (1998). *21. Yüzyılda Türkiye*, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Köse, M. (2011). "Zulmün Adı Mükellefiyet", *1990/91 Zonguldak Büyük Madenci Grevi ve Yürüyüşü, 20. Yıl Ortak Özel Yayını*, Maden Mühendisleri Odası – GMİS.

Kubilay, G. (tarihsiz) "Militarizm, Milliyetçilik ve İşçi Sınıfı", *Kurtuluş Dergisi*.

Kurtoglu, A. (2004). *Hemşehrilik ve Şehirde Siyaset Keçiören Örnegi*, Istanbul: İletişim Yayınları.

Kümbetoğlu, B. – N. Çağa (2000). "Çalışan Kadınlar ve Küreselleşme", *Görüş*, 44.

Kümbetoğlu, B. (1995). "Gizli İşçiler: Kadınlar ve Bir Alan Araştırması", *Kadın Araştırmalarında Yöntem*, Serpil Çakır – Necla Akgökçe, (der.), İstanbul: Sel Yayınları.

Laclau, E. (1977). *Politics and Ideology in Marxist Theory, Capitalism, Fascism, Populism*, London: NLB.

Lecercle, J.-J. (2008). "Raymond Williams", *Critical Companion to Contemporary Marxism*, Jacques Bidetand – Stathis Kouvelakis, (der.), Leiden: Brill.

Leggett, J. C. (1968). *Class, Race and Labor: Working-Class Consciousness in Detroit*, New York: Oxford University Press.

Legrande, L. H. (1978). "Women in Labor Organizations: Their Ranks are Increasing," *Monthly Labor Review*, 101.

Lenin, V. İ. (1990). *Ne yapmalı?*, Ankara: Sol Yayınları.

Letherby, G. (2003). *Feminist Research in Theory and Practice*, Buckingham, Philadelphia: Open UniversityPress

Lévi-Strauss, C. (1958). *Anthropologie Structurale*, Paris: Plon.

Lockwood, D. (1975). "Sources of Variation in Working-Class Images of Society", *Working Class Images of Society*, Martin Bulmer (der.), London: Roudledge & Keagan Paul.

Logan, J. R. (1978) "Rural-Urban Migration and"Working-Class Consciousness: The Spanish Case", *Social Forces*, 56/4.

Mann, M. (1973). *Consciousness and Action Among the Western Working Class*, London: Macmillan Press.

Marshall, G. - D. Rose, - H. Newby – C. Vogler (1988). *Social Class in Modern Britain*. London: Unwin Hyman.

Martin, M. (2006). *Working Class Culture and the Development of Hull, Quebec, 1800-1929*, http://web.ncf.ca/fn871/Media/Docs/Book1/Book1_WorkingClassCulture.pdf, 10 Eylül 2010.

Marx, K. - F. Engels, (1976). *Alman İdeolojisi*, Ankara: Sol Yayınları.

Marx, K. (2000). *Kapital-I*, Ankara: Sol Yayınları.

Mason, J. (2002). *Qualitative Researching*, London: Sage Publications.

Mason, P. (2010). *Çalışarak Yaşamak ya da Savaşarak Ölmek*, İstanbul: Yordam Yayınları.

Moghadam, M. Valentine (2011). "Towards economic citizenship: the Middle East and North Africa", *Making Globalization Work for Women: The Role of Social Rights and Trade Union Leadership*, Valentine M. Moghadam - Suzanne Franzway - Mary Margaret Fonow, (der.), Albany, N.Y. : State University of New York Press.

Munck, R. (1995). *Uluslarası Emek Araştırmaları*, Ankara: Öteki Yayınları

Nash, J. – K. Fernandez, M. Patricia. (der.). (1983).*Women, Men and the International Division of Labor*, Albany: State University of New York Press.

Nichols, T. - N. Suğur (2005). *Global İşletme, Yerel Emek*, İletişim Yayınları: İstanbul.

Onaran, Ö. (2000). "Türkiye'de Yapısal Uyum Sürecinde Emek Piyasasının Esnekliği", *Toplum ve Bilim*, 86.

Onaran, Ö. (2002). "Katı Emek Piyasası Söyleminin İdeolojisi", *Küreselleşme, Emek Süreçleri ve Yapısal Uyum*, A. Alpay Dikmen, (der.), 7. Ulusal

Sosyal Bilimler Kongresi, Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayınları.

Orr, J. R. – S. G. McNall (1991). "FraternalOrdersandWoeking-Class Formation in Nineteenth-Century Kansas", *Bringing Class Back In*, S. G. McNall – R. F. Levine – R. Fantasia, (der.), San Francisco: Westview Press.

Oskay, Ü. (1983). *Geçiş Dönemi Tipi Olarak Zonguldak Kömür Havzası*, İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Öngen, T. (1996). *Prometheus'un Sönmeyen Ateşi*, İstanbul: Alan Yayıncılık.

Öngen, T. (2002). "Marx ve Sınıf", *Praksis*, 8.

Öngen, T. (2004). *"Türkiye'de Siyasal Kriz ve Krize Müdahale Stratejileri: 'Düşük Yoğunluklu Çatışma'dan 'Düşük Yoğunluklu Uzlaşma' Rejimine"*, Sürekli Kriz Politikaları, *N. Balkan-S. Savran, (der.). İstanbul: Metis Yayınları.*

Öngen, T. (2005). "İşçi Sınıfının Yapısı ve Mücadele Pratiklerini Belirleyen Nesnel Koşullar", *1. Sınıf Çalışmaları Sempozyumu*, TÜSAM, İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı.

Özar, Ş. (1994). "Some Observations on the Position of Women in the Labor Market in the Development Process of Turkey," *Boğaziçi Journal: Review of Social, Economic and Administrative Studies*, 8.

Özbay, F. (1994). "Women's Labor in Rural and Urban Settings," *Boğaziçi Journal: Review of Social, Economic and Administrative Studies*, 8.

Özkazanç, A. (2005). "Türkiye'nin Neo-Liberal Dönüşümü ve Liberal Düşünce", AÜ SBF Tartışma Metinleri.

Özuğurlu, M. (2008). *Anadolu'da Küresel Fabrikanın Doğuşu*, İstanbul: Kalkedon.

Özuğurlu, M. (1996). "Toplumsal Tarih ve İşçi Sınıfı ya da 'Vardı da Biz mi Yazmadık'", *Mürekkep*, 6.

Özyeğin, G. (1994). *Untidy Gender: Domestic Service in Turkey*, Philadelphia: Temple University Press.

Parlak, Z. (1996). "The Car Workers of Bursa", *Work and Occupation in Turkey*, E.Kahveci - N. Suğur - T. Nichols, (der.), London: Mansell.

Perrot, M. (1986). "On the Formation of the French Working Class", *Working Class Formation*, I. Katznelson – A. R. Zolberg, (der.), Princeton: Princeton University Press.

Petrol-İş, 95-96 Yıllığı.

Petrol-İş, 97-99 Yıllığı.

Poulantzas, N. (1977). "Kapitalist Devlet: Miliband ve Laclau'ya Cevap", *Kapitalist Devlet Sorunu*, M. Belge,- A. Aksoy, (der.), İstanbul: Birikim Yayınları.

Presser, H. B. (1994). "Employment Schedules Among Dual-Earner Spouses and the Division of Household Labor by Gender," *American Sociological Review*, 59.

Rea, J. (2005). "Women and Trade Unions: Do Women Need Unions or Unions Need Women?," *Social Alternatives*, 24.

Reid, D. (1981). "The Role of Mine Safety in the Development of Working-Class Consciousness and Organization: The Case of the Aubin Coal Basin, 1867-1914", *French Historical Studies*, 12/1.

Reinhart, J. W. – Okhraku, I.O. (1974) "A Study of Class Consciousness", *Canadian Review of Sociology and Anthropology*, 11/3.

Rose, S. O. (1997). "Class Formation and the Quintessential Worker", *Reworking Class*, John R. Hall, (der.), Ithaca: Cornell University Press.

Rosendahl, M. (1985). Conflict and Compliance: Class Consciousness Among Swedish Workers, *University of Stockholm.*

Safa, H. I. (1975). "Class Consciousness Among Working Class Women in Latin America: A Case Study in Puerto Rico", *Politics and Society*, 5.

Safa, H. I. (1981). "Runaway Shops and Female Employment: The Search for Cheap Labor", *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 7/2.

Safa, H. I. (1987). "Work and Women's Liberation: A Case Study of Garment Workers", *Cities in the United States*, Leith Mullings, (der.), Columbia University Press: New York.

Sandbrook, R. (1973). "The Working Class in the Future of the Third World", *World Politics*, 25/3.

Sangster, J. (1978). "The 1907 Bell Telephone Strike: Organizing WomenWorkers", *Labour(Le Travailleur)*, 126.

Saraçoğlu, C. (2011). *Şehir, Orta Sınıf ve Kürtler*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Sassoon, A. S. (2001). "Globalisation, Hegemony and Passive Revolution", *New Political Economy*, 6/1.

Savran, S. (2004). "20. Yüzyılın Politik Mirası", *Sürekli Kriz Politikaları*, N. Balkan-S. Savran, (der.). İstanbul: Metis Yayınları.

Savran, S. (2008). "Sendikal Hareketin Krizi mi?", *Devrimci Marksizm*, 8.

Schur, L. A. – Douglas, Kruse. (1992). "Gender Differences in Attitudes toward Unions," *Industrial and Labor Relations Review*, 46.

Scott, J. C. (1995). *Tahakküm ve Direniş Sanatları*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Sennett, R. – J. Cobb (1972). *The Hidden Injuries of Class*, Cambridge: Cambridge University Press.

Silver, B. (2009). *Emeğin Gücü*, İstanbul: Yordam Yayınları.

Stokes, M. (2005). "Gündelik Yaşamı Tanımak", *Kültür Fragmanları*, D. Kandiyoti – A. Saktanber (der.), İstanbul: Metis Yayınları.

Suğur, N. – Suğur, S. (2005). "Gender and Work in Turkey: Case Study on Women Workers in the Textile Industry in Bursa," *Middle Eastern Studies*, 41.

Swartz, D. (2011). *Kültür ve İktidar*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Swingewood, A. (1998). *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Şengül, H. T. (2001). "Sınıf Mücadelesi ve Kent Mekânı', *Praksis*, 2.

Şengül, H. T. (2002). "Türkiye'de Krizli Yılların Toplumsal Sonuçları", *İktisat Dergisi*, 432.

Şenses, F. – E. Taymaz (2003). "Unutulan Bir Toplumsal Amaç: Sanayileşme: Ne Oluyor? Ne Olmalı?", *İktisat Üzerine Yazılar-II, İktisadi Kalkınma, Kriz ve İstikrar*, A. H. Köse - F. Şenses - E. Yeldan, (der.), İstanbul: İletişim Yayınları.

Tanyılmaz, K. (2008). "Toplumsal Hareket Sendikacılığı Eleştirisi", *Devrimci Marksizm*, 8.

Taymaz, E. (1997). *Small and Medium-Sized Industry in Turkey*, Ankara: State Institute of Statistics.

Thompson, E. P. (1994). *Teorinin Sefaleti*, İstanbul: Alan Yayıncılık.

Thompson, E. P. (1995) "18th Century English Society: Class Struggle Without Class?", *Class*, Patrick Joyce, (der.), Oxford: Oxford University Press.

Thompson, E. P. (2004). *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*, İstanbul: Birikim Yayınları.

Thompson, E. P. (2006). *Avam ve Görenek*, İstanbul: Birikim Yayınları.

TİSK (2006). *İşsizliğin Çözümü: Girişimci Odaklı Yaklaşım*, TİSK Yayınları.

Toumarkine, A. – Hersant, J. (2005). "Hometown Organisation in Turkey: An Overview', *European Journal of Turkish Studies*, 2.

TÜİK (2010). *İstihdam, işsizlik ve Ücret*, www.TÜİK.gov.tr.

TÜİK (2009). *Aile Yapısı Araştırması*, www.TÜİK.gov.tr

Urhan, B. (2005) "Türkiye'de Sendikal Örgütlenmede Yaşanan Güven ve Dayanışma Sorunları", *Çalışma ve Toplum*, 1.

Urhan, B. (2009). "Görünmezlerin Görünür Olma Mücadelesi, Çalışan Kadın Örgütleri", *Çalışma ve Toplum* 2.

Velayati, M. (2003). *Female Rural-Urban Migration of Azari Women in Iran: The case Study of Tabriz*, PhD. Dissertation, University of York.

Walby, S. (1986). *Patriarchy at Work*, London: PolityPress.

Williams, R. (1957). "The uses of Literacy, Working Class Culture", *Universities & LeftReview*, 1/2.

Williams, R. (1983). *Culture and Society: 1780-1950*, New York: Columbia University Press.

Williams, R. (1989). *İkibin'e Doğru*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Williams, R. (1990). *Marksizm ve Edebiyat*, İstanbul: Adam Yayınları.

Williams, R. (1991). "Base and Superstructure in Marxist Cultural Theory", *Rethinking Popular Culture: Contemporary Perspectives in Cultural Studies*, Chandra Mukerji - Michael Schudson, (der.), London: University of California Press.

Williams, R. (1993). *Kültür*, Ankara: İmge Kitabevi.

Willie, C. (1989). *Caste and Class Controversy on Race and Poverty*, DixHills, NY: General Hall.

Willis, P. (1977). *Learning to Labor*, New York: Columbia UniversityPress.

Wilson, W. J. (1978). *The Declining Significance of Race*, Chicago: University of Chicago Press.

Winson, A. (1997). "Does Class Consciousness Exist in Rural Communities? The Impact of Restructuring and Plant Shut downs in Rural Canada", *Rural Sociology*, 62/4.

Wright, E. O. (1985). *Classes*, New York: Verso.

Wright, E. O. (1997). *Class Counts: Comparative Studies in Class Analysis*, New York: Cambridge University Press.

Yalman, G. (2004). "Türkiye'de Devlet ve Burjuvazi: Alternatif bir Okuma Denemesi", *Sürekli Kriz Politikaları*, N. Balkan - S. Savran, (der.), İstanbul: Metis Yayınları.

Yaraşır, V. (2002). *Sokakta Politika*, İstanbul: Gendaş Yayınları.

Yıldırım, E. (1994). *Working Class Formation in Turkey: A Historical and Cross-sectional Investigation*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Manchester Üniversitesi Sosyoloji Bölümü, İngiltere.

Yıldırım, E. (2000). "Türkiye'de Toplam Kalite Yönetimi Uygulamaları", *Toplum ve Bilim*, 86.

Yücesan-Özdemir, G. (2000). "Hegemonik Fabrika Rejiminde Mavi Yakalı İşçiler", *Toplum ve Bilim*, 86.

Zingraff, R. – M. D. Schulman (1984). "Social Bases of Class Consciousness: A Study of Southern Textile Workers with a Comparison by Race", *Social Forces*, 63/1.

Sınıf çalışmaları alanında, sınıf kültürü ve sınıf bilinci konularının oldukça sınırlı işlendiği Türkiye'de, bu eksikliği gidermeye dönük mütevazı bir girişim olan elinizdeki kitap, toplumsal sınıf sorunsalını toplumsal bilimlerin araştırma gündeminden çıkarma çabasına ve Türkiye işçi sınıfına dair günümüze dek süregelen yanlış yargılara cephe alan bir eser.

Gerek akademik, gerekse popüler tartışmalarda genellikle Türkiye'de bir işçi sınıfı kültürünün olmadığı iddia edilmiştir. Bunu ve bunun rezonansı olan iddiaları, günümüz işçi sınıfından ve mücadelelerinden tanıklıklara başvurarak olumsuzlayan bu kitap, Türkiye'de de —dünyanın diğer yerlerinde olduğu gibi— sürekli oluşmakta olan bir işçi sınıfının var olduğunu ve bu sınıfın yine süreç içerisinde kendine özgü bir sınıf kültürü ve bilinci yarattığını gösteriyor.

Kitabı, benzer çalışmalardan ayıran önemli bir başka özelliği de, alan araştırması sırasında kendileriyle görüşülen işçileri araştırmanın basit nesneleri olarak görmemesi, onun yerine eşitlikçi, katılımcı ve sağlıklı bir bilgi üretimi için işçilerle araştırmacı arasında diyalog kuran bir dili ve yöntemi benimsemiş olmasıdır. Bu özellikleriyle kitap, Türkiye'deki işçi sınıfı kültürünün ve bilincinin anlaşılması bakımından vazgeçilmez bir kaynak olma potansiyeli taşımaktadır.

051453
AGS
0051453 AGS

*dipnot yayınları
Selanik Caddesi 82/24 Kızılay - Ankara
Tel: (0 312) 419 29 32 • Faks: (0 312) 419 25 32
dipnotkitabevi@yahoo.com • www.dipnotkitap.com
ISBN: 978-605-4412-79-2
9 786054 412792